

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLET ADAMI MÜSTEVFİ MECDÜ'L-MÜLK,
HAYATI VE FAALİYETLERİ (1049- 1099)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESRA TÜRKÖĞLU

ANKARA- 2005

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLET ADAMI MÜSTEVFİ MECDÜ'L-MÜLK,
HAYATI VE FAALİYETLERİ (1049- 1099)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESRA TÜRKOĞLU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İLHAN ERDEM

ANKARA- 2005

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLET ADAMI MÜSTEVFİ MECDÜ'L-MÜLK,
HAYATI VE
FAALİYETLERİ (1049- 1099)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR	v
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR.....	vi
GİRİŞ	21
SELÇUKLURIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞINA KADAR YAKIN DOĞU VE İSLAM DÜNYASININ GENEL SİYASİ DURUMU	21
BİRİNCİ BÖLÜM.....	31
A. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLATI HAKKINDA GENEL BİLGİ 31	
1. Saray ve Teşkilatı:	32
2. Hükümet Teşkilatı:	37
3. Merkez Teşkilatı (Büyük Divan):.....	37
3.a. Divan-ı Tuğra ve İnşâ:	38
3.b. Divan-ı İstifâ:	39
3.c. Divan-ı İsrâf veya Divan-ı İsrâf-ı Memalik:	40
3.d. Divan-ı Arz:	40
4. Eyalet Teşkilatı:	41
5. Askeri Teşkilat (Ordu Teşkilatı):.....	47
B. İKTİSADİ DURUM VE MÜSTEVFİLİK	48
1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Maliyeci Vezirler ve Müstevfiler.....	56
İKİNCİ BÖLÜM	63
MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI VE SELÇUKLU HİZMETİNE GİRİŞİ.....	63
A. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATININ İLK YILLARI	63
1. Doğumu ve Gençlik Dönemi	63
2. Mecdü'l-Mülk'ün Yetiştği Çevre ve Şartlar, Yükseliş Devri İlk Yıllarına Genel bir Bakış.....	63

B. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN SELÇUKLU HİZMETİNE GİRİŞİ.....	69
1. Selçuklu Devleti Bünyesinde Aldığı İlk Görevler	69
2. Devlet Kademelerindeki Yükselişi	72
C. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HİZMETİ DÖNEMİNDE SELÇUKLULARIN VE BÖLGENİN SİYASİ-EKONOMİK DURUMU	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	91
MECDÜ'L-MÜLK'ÜN MÜSTEVFİLİK DÖNEMİ.....	91
A. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN MÜSTEVFİ OLARAK FAALİYETLERİ.....	91
1. Yaptığı Çalışmalar, Hazine ve Para Politikası.....	91
2. Mecdü'l-Mülk'ün Siyasi Gücü.....	95
3. Diğer Kurum ve Gruplarla İlişkisi.....	100
B. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN FAALİYETLERİNİN SELÇUKLU DEVLETİ'NDEKİ ETKİLERİ	105
1. Sultan Melikşah Dönemindeki Faaliyetlerinin Etkileri	105
2. Sultan Berkyaruk Dönemindeki Faaliyetlerinin Etkileri	111
C. MECDÜ'L-MÜLK EBU'L-FAZL'IN ÖLÜMÜ.....	122
IV. BÖLÜM	130
MECDÜ'L-MÜLK'ÜN ŞAHSİYETİ.....	130
1. Kişiliği ve Şahsi Özellikleri.....	130
2. Maliyeci Yönü ve Devlet Adamlığı	133
3. Selçuklu Devlet Yönetiminde Mecdü'l-Mülk'ün Mirası ve Tarihi Rolü	136
SONUÇ.....	142
ÖZET.....	144
ABSTRACT	146
BİBLİYOGRAFYA	149

ÖNSÖZ

1049- 1099 yılları arasında yaşamış ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın son yıllarında müstevfi (maliye nazırı) olarak görev yapan, Sultan Berkyaruk döneminde ise bütün idareyi eline alan Mecdü'l-Mülk'ün hayatı ve faaliyetlerine dair olan bu çalışmamız Ortaçağ Tarihi için son derece önemli sayılabilecek bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu güne kadar Selçuklular sahasında yapılan çalışmaların çoğu siyasi, idari veya askeri merkezli olmuş, “biyografik” ve özellikle de “monografik” çalışmalara, hükümdarlar hariç pek de fazla yer verilmemiştir. Ayrıca yapılan az sayıdaki “monografik” çalışmaların çoğu tarihte ünlü kişilere dair olmuştur. İşte Selçuklular sahasını daha iyi ve teferruatlı bir biçimde anlayabilmek, bu konuda etkin roller oynamış, bir bakıma tarihte unutulmuş bazı şahsiyetlerin de bu alanın aydınlatılmasında etkili olabileceklerini ortaya koyabilmek amacıyla araştırma çalışmamızı yapmış bulunmaktayız.

İncelediğimiz bu çalışmamızda Sultan Alp Arslan'ın oğlu ve Selçuklular Tarihi'nin en ulu hükümdarı olan Sultan Melikşah'ın son dönemlerinde müstevfi olarak görev yapan Mecdü'l-Mülk'ün maliye sahasındaki etkinliklerinin yanı sıra, dindarlık ve hayır severlik gibi hasletlerini de ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca Selçuklu devlet teşkilatında müstevfiliğin konumu, Melikşah öldükten sonra Büyük Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında Mecdü'l-Mülk'ün ne gibi roller oynadığı, kendisinin kısa sürede devlet idaresini nasıl ele geçirdiği, Selçuklu Devleti bakımından tehlikeli olan Batıniliğin yayılmasında Şii temayüllü Mecdü'l-Mülk'ün etkili olup olmadığı konularında da bilgi verilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü, en azamatli olduğu dönem olarak kabul edilen Sultan Melikşah (Ebu'l-Feth)'in son yıllarında müstevfi olarak görev yapmış, Sultan Berkyaruk döneminde ise bütün idareyi eline alan bir devlet adamı olan Mecdü'l-Mülk konusunda yapılan özel bir çalışma bu güne kadar olmamıştır. Bu devlet adamı ve dönemine ait çalışmalar, ansiklopedi maddesi veya makale ve diğer müstakil eserlerin alt başlığı olmaktan öte bir mahiyet arz etmemektedir. Adı geçen devlet adamı da dahil olmak üzere, bu

döneme damgasının vuran Mu'ayyed al-Mülk, Arslan Argun, Irak Emiri Üner gibi şahsiyetlerin de dönem içi rolleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Tezimiz bu dönem ve bu sahada var olan eksikliği gidermeyi hedeflediği gibi tezimizi yapılmaya değer kılan içerik ve önem de buradan gelmektedir.

Tezimizin hazırlanması sadece şahsi emeklerle olmamış; bilakis doğrudan ve dolaylı olarak çalışmamızda pek çok kişinin emeği bulunmaktadır. İlk başta, tarihsel bilgileri bilimsel kurallar çerçevesinde işlememe yardımcı olan, kıymetli zamanlarını ayırarak tezimin her aşamasında bana destek olan ve beni motive eden sayın hocam Doç. Dr. İlhan ERDEM'e teşekkürlerimi sunarım. Tarihsel metod ve çalışma sistemi açısından kendisinden çok şey öğrendiğim sayın hocam Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI'na ve kaynaklara yaklaşım tarzımda belirleyici etkisi bulunan Prof. Dr. Ali SEVİM hocama da şükranlarımı sunarım. Ayrıca Arapça kaynakların ilgili yerlerinin Türkçe'ye çevirisi konusunda bana çok yardımcı olan değerli arkadaşım Araş. Gör. Derya ADALAR'a ve araştırmam esnasında maddi-manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

Esra TÜRKÖĞLU

Ankara- 2005

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
dpnt.	: Dipnot
ed.	: Editör
E.I.	: Encyclopedia of Islam (II. Baskı)
GTT.Y.T.Y.	: Genel Türk Tarihi Yeni Türkiye Yayınları
haz.	: Hazırlayan
M.E.B. İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
mad.	: Madde
nşr.	: Neşreden
Sf	: Sayfa
T.A.D.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
T.D.V. İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
terc.	: Tercüme eden
TM	: Türkiyat Mecmuası
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
T.V.Y.Y.	: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
yay.	: Yayınlayan

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

KAYNAKLAR

Ele almış olduğumuz dönemin en önemli kaynakları vekâyinâmeler olup, Arapça vekâyinâmeler ise bunlar arasında ön sırayı almaktadır. Arapça eserlerin yanı sıra Farsça vekâyinâmeler de tezimiz açısından son derece yararlı olmuştur. Tarihi vekâyinâmelerin haricinde coğrafi eserler de çalışmamıza kaynak teşkil eden materyaller arasında bulunmaktadır.

Farsça Vekâyinâmeler

El-Râvendî, Ebû Bekir Muhammed b.Ali

Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr

İran'daki Kâşan civarında bulunan Râvend kasabasındandır. Hayatı hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. 577/ 1181 yılında Irak Selçukluları sarayında görev almıştır. 595/ 1199 yılında bu hanedan sona erince Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'in hizmetine girmiştir. 603/ 1207 tarihinde ölmüştür. En önemli eseri *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr* adlı eseridir. Eser başlangıçtan 590/ 1194 yılına kadar gelen bir Selçuklu tarihidir. Farsça kaleme alınan bu eser özel vekâyinâmeler arasında bulunmaktadır. Müellif bueseri 599/ 1203 yılında telif etmeye başlamış olup, 555-590/ 1160-1199 tarihleri arasındaki Irak Selçukluları hakkında ayrıntılı ve sağlam bilgi verir. Eksik tarafı kronolojiye önem vermemesi ve bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermesidir. Kendisinden önceki devirdeki Selçuklu tarihi için, Ebû Tâhir el-Hâtûnî ile Zahîruddin el- Nîşabûrî'nin Selçuknâmelerinden faydalanmıştır. Kitap M. İkbâl tarafından 1921 yılında Londra'da, 1985 yılında Tahran'da, A. Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayınlanmıştır. Tezimizde A. Ateş'in 1957-1960 yıllarında Ankara'da yayınlamış olduğu çevirisinden faydalanmış bulunmaktayız.¹

¹ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s. 126, 127.

Reşîdüddin Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâdüddin el-Hemedânî

Câmiü't-Tevârih

Tezimize kaynaklık eden *Câmiü't-Tevârih* adlı eserin müellifi Reşîdüddin Fazlullâh b. Ebu'l-Hayr İmâdüddin el-Hemedânî 1240 yılında Hemedân'da doğmuştur. İyi bir eğitim aldıktan sonra devlet hizmetine girmiş ve Gazan Han zamanında da vezirliğe yükseltilmiştir. Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranice ve muhtemelen de Çince'yi iyi derecede bilmekteydi. 1318 tarihinde, Olcaytu Han'ı zehirlediği iddiasıyla oğluyla birlikte idam edildi.²

Birçok eserinin yanında en hacimli ve en önemli eseri olan *Câmiü't-Tevârih*, bilindiği üzere iki ana kısımdan oluşur: Birinci cilt Türk ve Moğol kabilelerinden ve Gazan Han'ın ölümüne kadar ki Moğol tarihinden, ikinci kısım ise hilkatten 700/ 1300 yılına kadar olan Çin, Hint, Gazneli, Selçuklu, Harzemşah v.s gibi devletlerin tarihinden bahsetmektedir.³

Kapsamından da anlaşılacağı üzere eser, genel bir vekâyinâme türünde kaleme alınmıştır. Eserin Selçuklular bölümünü oluşturan II. Cilt, 5. Cüz, bizimde tezimizde faydalandığımız kısım, A. Ateş tarafından Türk Tarih Kurumu yayınları arasında (Ankara 1960) basılmıştır.⁴

Abu Mu'in Nasır b. Hüsrev b. Hâris

Sefer-nâme

Nasır-ı Hüsrev, 394/ 1003 yılında Belh'in Kubadiyan şehrinde dünyaya gelmiştir. XI. Asrın en mühim İran şairlerinden biridir. Babası muhtemelen Belh civarında küçük bir emlak sahibi idi. Genç yaşında o zamanın bütün ilimleri konusunda iyi bir tahsil görmüştür. 1045 yılında dünya nimetlerine yüz çevirerek Mekke'ye hacca gitmiş ve Kabe'yi dört defa tavaf etmiştir. Bu

² Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s. 234.

³ C. A. Storey, **Persian Literature**, I, s. 17-18, London 1935; Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, İstanbul 1991, s. 279; Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddin" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. IX, s. 709-710.

⁴ Reşîdüddin, **Camiü't- Tevârih**, Ankara 1960, II. Cilt, 5. Cüz.

seyahat sonunda, çeşitli hükmdarların mücadelelerine sahne olan İran'a dönmekten vazgeçti ve 1047 yılında sulh ve sükun, refah ve bolluk ülkesi Mısır'a gitmiştir. İslam alemini Mısır'daki Fatımîlerin kurtaracağına kanaat getirerek İsmailiye Mezhebi'ne girmiştir. 1050 yılında Fatımî Halifesi el-Mustansır tarafından bu mezhebi Horasan'da yaymaya memur edilmiştir. Fakat dönemin hakim kuvveti olan Selçuklular Nasır'ın bu faaliyetlerini kendileri için çok tehlikeli bulmakta gecikmediler. Nitekim Selçukluların İsmailiye Mezhebi'ne karşı mücadelelerinden kaçarak Mazenderan'a, Bedahşan dağlarındaki Yumgan bölgesine gitmiştir. En önemli şiirlerini burada yazmış ve 453/ 1061 tarihinde burada vefat etmiştir. Edebi ve felsefi eserleri yanında dolaştığı yerlerde gördüklerini anlatan bir *Sefer-nâme* (*Seyahatnâme*) yazmıştır. Nasır-ı Hüsrev'in en ünlü düzyazı yapıtı olan ve yedi yıllık yolculuğunu anlattığı bu eserde, Basra, Mekke, Kahire'deki eserler, Güney Doğu Anadolu'daki, Doğu Anadolu'daki bazı şehirler, tarihi olaylar hakkında, bilhassa tezimizle ilgili olan Selçukluların İsmailiye Mezhebi ile olan mücadeleleri, değerli bilgiler vermektedir. Ne yazık ki bu eser, son derece tahrif edilmiş ve muhtemelen Şiiler tarafından gözden geçirilmiş olarak, zamanımıza intikal etmiştir. *Sefer-nâme*, Schefer tarafından 1881 yılında Paris'te, 1994 yılında F. Gabrielli neşrinin fotoğraf baskısı Frankfurt'ta Kaviani tarafından 1923 yılında Berlin'de neşredilmiştir. Tahran'da yapılan başka baskıları bulunmaktadır. Abdulvahap Terzi tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi 1994 yılında Ankara'da basılmıştır. Fransızca, Almanca ve Arapça'ya da tercüme edilmiştir.⁵

Hamdullah b. Ebu Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvini

Nüzhetü'l-kulûb

Arap asıllı Şii bir ailenin çocuğu olarak 680/ 1281'de Kazvin'de doğmuştur. Ailesi onun doğumundan uzun zaman önce Kazvin'e gidip yerleşmiş ve Abbasi Halifesi Mu'tasım-Billah döneminden (833-842) Gazneli

⁵ C. A. Storey, **Persian Literature**, I/II, s. 1138-1141; E. Berthels, "Nasır-ı Husrev" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. IX, s. 96-97; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 106.

Mahmut dönemine kadar (998-1030) bazı aralıklar hariç şehrin idaresini elinde tutmuştur. Büyük dedesi, dedesi ve babası Irak'ın müstevfisi oldukları için aile "Müstevfiyan" lakabıyla anılır. Hamdullah'ın kardeşi Zeynüddin Muhammed de İlhanlıların meşhur veziri Reşidüddin Fazlullah tarafından müstevfi tayin edilmişti. Olcaytu zamanında iyi bir katip olarak bilinen Hamdullah, 1311'de Kazvin, Ebher, Zencan ve Tarimeyn'in mali işlerinin teftişiyle görevlendirilmiştir. Tarih kitaplarıyla ilgilenmiş, Reşidüddin'in meclislerine devam etmiştir. Reşidüddin'in öldürülmesi üzerine devrin bütün alim ve düşünürleri gibi o da gözden düşmüştür. Daha sonra Reşidüddin'in oğlu Gıyaseddin Muhammed'in vezirliği esnasında onun hizmetine girmiş ve *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eserini tamamladığı 740/ 1340 yılından sonra Kazvin'de vefat etmiştir.⁶

Nüzhetü'l-kulûb adlı eseri, kosmografya hakkında bir girişten başka tarih-i tabi'i, antropoloji ve coğrafyaya dair üç makaleye ayrılmıştır. Müstevfi bu kitabı yazarken diğer ortaçağ eserleri gibi önceki zamanlarda yazılan eserlerden faydalanmıştır. Bunların içinde İbnü'l-Belhi'nin Fars-nâme adlı eseri de mevcuttur. Kitapta kendi zamanındaki İlhanlı İran'ın coğrafi ve iktisadi hayatına dair bilgiler ile tezimiz ile ilgili olarak, Selçuklular dönemi hakkında da orijinal bir içeriğe sahiptir. Selçuklular hakkındaki bilgiler *Risale-i Melikşahi* ve *Risaletü's-Senceriyye* gibi günümüze intikal etmeyen kitaplardan almıştır. İlhanlılar devrinde İran'ın beşeri coğrafyası, idari teşkilatı, ticari ve iktisadi hayatı için yegane kaynak olan *Nüzhetü'l-kulûb*'un tamamı ilk defa Melikü'l-küttab Mirza Muhammed Şirazi tarafından 1898'de neşredilmiştir. Tamamı 1928'de M. D. Siyaki tarafından neşredilmiştir.⁷

⁶ C. A. Storey, **Persian Literature**, II, s. 81-84; E. Browne, **History of Persian literature under Tartar Dominion**, III, s. 87-100; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullal el-Müstevfi" mad., **T.D.V. İ.A.**, c. XVIII, s. 454-455.

⁷ Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfi" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. V/I, s. 188.

İbnü'l-Belhi

Fars-nâme

Tam adı bilinmeyen, ancak Belhli olduğu anlaşılan İbnü'l-Belhi'nin dedesi, Büyük Selçuklu hükümdarı Berkyaruk (1092-1104) devrinde Fars valisi Atabeg Humartegin'in müstevfisi idi. İbnü'l-Belhi'de tahsilini Fars'ta tamamlamış, Divan-ı İstifa'da dedesinin yanında çalışmış vebu sırada Fars'ın coğrafi ve siyasi durumu hakkında bilgi edinmiştir. Onun bu bilgisinden haberdar olan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar'ın emriyle *Fars-nâme*'yi yazan İbnü'l-Belhi, Taberi ve İsfahani'nin gibi önemli kaynaklarından da istifade etmiştir. *Fars-nâme*'nin hangi tarihte tamamlandığı kesin olarak bilinmemekle beraber Muhammed Tapar'ın tahta geçtiği dönem (1105) ile eserde çok sık zikredilen Fars valisi Atabeg Çavlı'nın öldüğü (1116) yılları arasında telif edildiği söylenebilir. Eserin üçte ikilik kısmı İslam öncesi İran tarihi ve Müslüman Arapların Fars'ı fethine kadar olup, geri kalan kısmı İran'ın özellikleri, topografyası, İslam'dan önce İran'da hüküm süren çeşitli hanedanalar, İslam fetihleri, bölgede görev yapan kadılar, emirler, şehirler, kaleler, ve bölgede hüküm süren Büveyhi ve Selçuklu hükümdarlarıyla ilgili olaylardan söz etmektedir. Eser ayrıca Fars'ın mali durumu hakkında da önemli bir kaynak olup, Handullah Müstevfi Nüzhetü'l-kulûb adlı eserini yazarken *Fars-nâme*'den geniş ölçüde faydalanmıştır. Sade bir üslupla kaleme alınan eser, ilk defa Guy Le Strange ve Reynold Alleyne Nicholson tarafından Londra'da 1921, 1962 yıllarında neşredilmiştir. Daha sonra Celaleddin Tahrani, Ali Naki Behruzi ve İbrahim Vahid Damegani tarafından da yayımlanmıştır.⁸

⁸ C. A. Storey, **Persian Literature**, I, s. 350; Tahsin Yazıcı, "İbnü'l-Belhi" mad., **T.D.V. İ.A.**, c. XX, s. 529.

Arapça Vekâyinâmeler

İmâmeddin el-Kâtib el-İsfahânî, Muhammed b. Muhammed

Bundârî, Feth b. Ali

Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra

İmâmeddin el-Kâtib el-İsfahânî, 519/ 1125 yılında İsfahan'da doğdu. Kendisi büyük bir alim, edip ve bürokrattı. Aynı zamanda Arapça'nın büyük üslupçularındandı. Hayatı boyunca ilmi çalışmalarını idari işlerle beraber yürüttü. Edebiyat ve tarih sahaslarında büyük kitaplar yazdı. Özellikle Sultan Melikşah devrinin çok önemli bir kaynağını oluşturan ve özel vekâyinâme niteliği taşıyan *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra* adlı eser, üç müellifin kaleminden çıkmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinden olan Ebû Nasr Enûşirvân b. Halid'in hatıralarını kapsayan bu eser, kendisi tarafından Farsça kaleme alınmış olup *Futûru Zamani's-sudûr ve Sudûru Zamani'l-futûr* adını taşımaktadır. Bu hatırat müellifin yaşadığı Sultan Melikşah devrinden Sultan II. Tuğrul'un ölümüne değin (1072-1134) cereyan eden olayları kapsamaktadır. Sultan Melikşah devrinde gençlik çağını yaşayan bu müellif, Sultan Berkayaruk'un Divan Katipliğini yapmış ve Sultan Muhammed Tapar'ın da veziri olmuştur. Bu nedenle eseri, bu dönemler için tam anlamıyla bir kaynak niteliği taşımaktadır. Daha sonra İmâmeddin el-Kâtib el-İsfahânî, bu hatıraları, Arapça'ya çevirip eksik bulduğu birçok olayı eklemiş ve 1177/ 78 yılına dek getirmiştir. Böylece meydana getirdiği eserine *Nusretü'l-fetre ve Usretü'l-katra* adını vermiştir. Eserin bir nüshası günümüze kadar gelmiş, üslubunun zorluğu sebebiyle henüz basılmamıştır. Eserin başına Alp Arslan'ın ölümüne kadar ki Selçuklu tarihini, sonuna da kendi zamanındaki Irak-İran Selçukluları tarihiyle ilgili olayları ilave etmiştir. Bu açıdan eser, tezimizde en çok başvurduğumuz ve faydalandığımız kaynak konumunda olmuştur. Daha sonra Feth b. Ali el-Bundârî, 1226 yılında çok büyük hacimde olan bu eseri kısaltıp *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra* (Nusra kitabının kaynağı ve Usra

kitabından seçmeler) adını vermiş ve bugün elimizde bu eser bulunmaktadır. Bu eser, M. Th. Houtsma tarafından yayınlanmış (Leyden 1889). 1918 yılında Kahire’de, 1980 yılında da Beyrut’ta başka baskıları yapılmıştır. Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe’ye çevrilerek Türk Tarih Kurumu yayınları arasında basılmıştır. (İstanbul 1943).⁹

İbnü’l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed

el-Kâmil fi’t-Tarih

1160’da Cizre’de dünyaya gelen İbnü’l-Esîr, ailesiyle birlikte Musul’a gelip buradaki değerli bilgin Tuslu Ebu’l Fazl Abdullah’ın yanında ders okumuştur. Daha sonra Bağdat, Dımaşk (Şam) ve Kudüs’e gidip buradaki çeşitli bilginlerden ders almıştır. Kendisi bir süre de Musul Selçuklu hükümdarı Zengi oğlu Kutbeddin Mevdud’un hizmetinde görev yapmıştır. 1232/33 tarihinde Musul’da hayata gözlerini yummuştur.

İbnü’l-Esîr, hadis ve tarih bilimlerine çok meraklı olup bugün elimizde bulunan değerli eserler kaleme almıştır. Tarihe ait yazdığı *el-Kâmil fi’t-Tarih* adlı eseri, genel bir vekâyinâme niteliğinde olup hilkatten başlayıp 1231 yılına kadar cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır. Eserde İslam fetihleri hakkında özgün bilgiler olduğu gibi, Selçukluların kuruluşundan son dönemlerine değin gerçekten değerli ve yeni bilgiler yer almaktadır. Ayrıca eserde başta Karahanlı, Gazneli, Zengîler, Memlûklü olmak üzere, diğer Türk devlet ve beylikleriyle ilgili çok değerli bilgiler verilmiş, böylece Türk tarihinin aydınlatılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Nakiller yapmak suretiyle yararlandığı birçok değerli eserin kaybolmuş olmaları, eserin değer ve önemini bir kat daha artırmaktadır.¹⁰ Bu nedenle bizim de tezimizde faydalanmış olduğumuz önemli Arapça kaynakladandır.

⁹ C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL) Literature*, I, s. 349; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 123; M. Hartmann, “İsfahani” mad., *M.E.B. İ.A.*, c. V/ II, s. 678-679.

¹⁰ C. Brockelmann, *GAL*, I, s. 345.

Eser ana hatlarıyla siyasi-askeri İslam tarihidir. Biyografiye, kültür tarihiyle ilgili konulara çok az yer verir. Kaynaklarının adının nadir olarak zikreder. Kendisinden önceki tarihçileri gerektiğinde tenkit eder. Kitap güzel bir üslupla kaleme alınmış, tarihi olaylar arasında sağlam muhakemeler kurulmuştur. Olaylar lüzumsuz tafsilattan, senet zincirinden ustaca çıkarılarak canlı bir tarih anlatımı meydana getirilmiştir. 12 ciltten oluşan bu eser, ilk kez C. J. Tornberg tarafından 1851-1876 yılları arasında eleştirmeli metin halinde yayınlanmıştır. Daha sonra 1883'de Mısır ve 1965 yılında da Beyrut'ta yeniden basılmıştır. Bu değerli eser, 1985-87 yılında Doç. Dr. Ahmet Ağırakça ve Doç. Dr. Abdülkerim Özaydın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹¹

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu

Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan

1186 yılında dünyaya gelen Şemseddin Yusuf, Abbasi vezirlerinden İbn Hubeyre'nin yetiştirmesi olan Türk asıllı olan Hüsameddin Kızıoğlu'nun, ünlü Arap bilgini İbnü'l-Cevzî'nin kızı Rabia'dan doğan oğludur. Müellif dedesi İbnü'l-Cevzî'nin torunu anlamına gelen *Sıbt İbnü'l-Cevzî* lâkabını almıştır. Kendisi önce dedesi, daha sonra da Bağdat, Musul ve Dımaşka'taki devrin ileri gelen bilginlerinden ders okumuştur. Böylece devrin seçkin bilim adamları arasına katılmayı başarmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak o, dedesi İbnü'l-Cevzî'nin ölümü (1200) üzerine Bağdat'tan ayrılıp yerleştiği Dımaşk'taki çeşitli medreselerde ders okutmuş ve devrin ünlü bilginleri olan birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu arada kendisi, Eyyubî hükümdarları (Melikü'l-Muazzam İsa ve Melikü'l-Eşref) ile Haçlılara karşı düzenlenen ve zaferle biten Nablus harekâtına (1210/11) katılmıştır. Nihayet 1256'da Dımaşk'ta hayata gözlerinin yummuştur.

¹¹ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 137-138.

Sıbt, dini eserleri yanında, özellikle Selçuklular tarihinin son derece önemli bir kaynağını oluşturan *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan* (Büyüklerin, Ulu kişilerin tarihi hakkında zamanın aynası) adlı büyük bir eser kaleme almıştır. Genel bir vekâyinâme türünde olan bu eser, yaratılıştan (hilkat) başlayıp, ölüm yılı olan 1256'ya değin devam eden olaylar hakkında bilgi vermektedir. Eser, müellifin yaşadığı devir olan XII. ve XIII. yüzyıl olayları için elbette bir kaynak olmakla birlikte XI. yüzyıl olayları için de çok önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Sıbt, XI. y.y'da başlayıp Selçuklular dönemi Abbasi halifelerinden Kaa'im Biemrillah'ın İnşa Divanı (Yazışmalar Dairesi) Başkanlığı'nda bulunmuş olan Garsunnîme Muhammed es-Sâbi (1025-1088)'nin kaleme aldığı bugün elimizde bulunmayan Uyûnü't-tevârih (Tarihlerin Kaynakları)'ten eserine çok geniş nakiller yapmıştır. Böylece Sıbt'ın eseri de XI. y.y, özellikle Selçuklular tarihinin de birinci elden kaynağını oluşturmuştur. *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan*'a Yuninî, Kutbeddin Musa tarafından bir ze'yl yazılmış, 1313/14 yılına değin cereyan eden olaylar anlatılmıştır. Garsunnîme'nin eserinden yapılan nakiller, Ali Sevim tarafından iki kez (Ankara 1968) ve Belgeler (TTK yay. 1992, XIV/18)'de yayınlanmıştır.¹²

İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer b. Ahmed

Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb

Arap Ukaylî boyunun Cerâde-oğulları ailesine mensup olan İbnü'l-Adîm, 1193'de Haleb'de doğmuştur. İlk öğrenimini Haleb'de tamamlayan İbnü'l-Adîm, Haleb, Dımaşk, Bağdat ve Hicaz'daki devrin değerli bilginlerinin yanında ders görmüştür. Böylece Kuran, hadis ve fıkıh bilimleri yanında tarih, edebiyat ve inşa alanlarında da başarılı bir bilim adamı olarak yetişmiştir. Daha sonra da babası ve dedeleri gibi Haleb Eyyubî hükümdarı Melikü'l-Aziz (1180-1227) tarafından Haleb ili Başkadılığı'na atanmıştır.

¹² C. Brockelmann, *GAL*, I, s. 347; *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan* (Selçuklularla ilgili kısımları yay. Ali Sevim), Belgeler, TTK yay. Ankara 1992, XIV/18.; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144-145.

İbnü'l-Adîm, Haleb ili Başkadılığı'nda son derece başarı göstermesi sebebiyle Haleb Eyyubî hükümdarı Melikü'l-Aziz'in vezirliğine getirilmiştir. Onun bu görevi Melikü'l-Nâsır (1236-1260) devrinde de devam etmiştir. Müellif, vezirlik görevi sırasında Dımaşk, Gaziantep, Hama, Humus, Kahire, Bağdat, Selçuklular döneminde iki kez, hükümdarı adına Anadolu'ya da gelmiştir. (Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde 1220-1237) ¹³

İbnü'l-Adîm'in Selçuklular tarihini ilgilendiren *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* adlı eseri özel vekâyinâme türünde hazırlanmıştır. Hatib Bağdadî ve İbn Asâkir'in Tarihu Bağdat ve Tarihu Medinet-i Dımaşk adlı eserleri gibi, bir şehir tarihi olup Haleb iliyle ilgilidir. Eser çeşitli kaynaklardaki kayıtlara göre 40 cilde yakın bir hacimde kaleme alınmışsa da bir çok ciltleri kaybolmuş olup, bugün ancak elimizde 10 cildi bulunmaktadır. Kitabın baş kısmında Haleb tarihine ve topografyasına dair bilgiler verildikten sonra, İslam tarihi boyunca Haleb'te yaşayan ve Haleb'e uğrayan önemli kişilerin biyografileri verilir. Biyografiler alfabetik tertip edilmiş olup, siyasi tarihe ve kültür tarihine dair önemli bilgiler içerir. İbnü'l-Adîm, bu eserde siyasi tarihe dair verdiği bilgilere, başka kaynaklardan ilaveler yaparak *Zübdet el- haleb fî târihi Haleb* adında başka bir eser daha yazmıştır. Günümüze gelen bu kitap Sâmi Dehhan tarafından 1951, 1954, 1968 yıllarında Dımaşk'ta Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir. Ayrıca Ali Sevim tarafından *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*'teki Selçuklu devlet adamlarının biyografileri seçilerek tenkitli neşir halinde 1976 yılında Ankara'da TTK yayınları arasında basılmıştır. Biz de tezimizle ilgili bulunan önemli birkaç şahsiyetin biyografisini buradan elde ettik. ¹⁴

¹³ C. Brockelmann, *GAL*, I, s. 332; C. Brockelmann, "İbnü'l-Adim" mad., *M.E.B. İ.A.*, c. VI, s. 569-570.

¹⁴ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihi'nin Kaynakları*, s. 161-162; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 146-147.

el-Azîmî, Muhammed b. Ali el-Halebî

Tarihü'l-Azîmî

1090 yılında Haleb'de doğmuştur. Elimizdeki mevcut kaynaklarda, hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Azîmî'nin ailesi şehrin ileri gelenlerindendi. Devrin bilginlerinden olan İbn Asâkir ve fakih Abdülkerim Sem'ânî ile ilişkiler kurmuştur. Dımaşk Atabeylerine, Artuklu beylerine methiyeler yazmıştır. Tarihe meraklıydı. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte *Tarihü'l-Azîmî* adlı eserinin 1160/1161 yılına dek cereyan eden olayları kapsadığını belirtmesi onun bu yıldan sonra ölmüş olabileceğini gösterir.¹⁵

Tarihü'l-Azîmî adlı eseri, 1043 yılı olayları ile biter. Muhtasar İslam Tarihi niteliğindeki eserin 1038-1043 yılları arasındaki olayları kapsayan bölümlerinde, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey'den başlayarak Selçuklular hakkında son derece kısa bilgiler vermektedir. Bu arada Bizans ve Haçlılar, Musul ve Suriye Atabeyleri hakkında, içinde yaşadığı devir olması sebebiyle, öteki olaylara oranla, biraz daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ali Sevim eser üzerinde çalışmış, 1041 tarihinden sonraki kısımları notlarla Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹⁶

Sadrüddin el-Hüseynî

Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye

Eserin adı, kitabın yazma nüshasının kabında *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* şeklinde yazılmış, fakat Arapça metnin baş kısmında *Zübdetü'l-tevârih* adıyla kaydedilmiştir; müellifi olarak eserin iki yerinde Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. el-Hüseynî gösterilmiştir. Yapılan araştırmalara göre bu eserin esas müellifinin adı bilinmemektedir. Esasında bu eser,

¹⁵ C. Brockelmann, *GAL*, I, s.586.

¹⁶ **Azîmî Tarihi (Selçuklularla ilgili Bölümler 1038/39-1143/44)**, yay. Ali Sevim, Ankara 1988, TTK yay., s. IX- XXIX; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 113-114.

Selçuklular hakkında kaleme alınmış çeşitli birçok eserlerden alınan bilgilerin kronolojik bir sıraya konulmasından oluşturulmuş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Özel vekâinâme türünde kaleme alınan eser, Selçukluların ilk yıllarından başlayıp 1225 yılına kadar cereyan etmiş olan olayları kapsar ve Selçuklu tarihinin önemli bir kaynağını oluşturur. Eser, Muhammed İkbâl (Lahor 1933), Ziya Bunyatov (Rusça çevirisi ile tıpkı basım, Moskova 1980) ve Dr. Muhammed Nureddin (Beyrut 1985) tarafından basılmış ve Necati Lugal tarafından da (Ankara 1943) TTK yayınları arasında basılmıştır.

Yakut el-Hamavî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî

Mu'cem el-büldân

1179 yılında Anadolu'da doğdu. Her ne kadar bazıları tarafından Rum asıllı olduğu iddia edilirse de bu doğru olmamalıdır. Türk olması daha fazla ihtimal dahilindedir. Çocukluğunun ilk yıllarında esir edilip Bağdat'a getirilmiştir. Burada yaşayan Hamalı bir tacir olan Asker b. İbrahim tarafından satın alındı. İyi bir tahsil yaptırıldı. Onun tarafından ticaret için bazı yerlere gönderilmiştir. 1199 yılında azat edilmiş, Tebriz, Şam, Mısır, Dımaşk, Haleb, Musul ve Horasan'da bulunmuştur. Kütüphanelerde yazacağı eserler için malzeme toplamıştır. Cengiz ordularının gelmesi üzerine bütün mallarının bırakıp batıya kaçmış, 1220'de Musul'dayken Haleb'e gelmiş ve iki yıl sonra tekrar Musul'a gelerek *Mu'cem el-büldân* adlı ünlü coğrafi eserini burada tamamlamıştır. 1228'de tekrar Haleb'e gitmiş ve 1229'da bu şehirde ölmüştür.¹⁷

Mu'cem el-büldân, alfabetik tertip edilmiş büyük bir coğrafya lügâtıdır. Her yerden bahsederken enlem ve boylamını, orada yetişen büyük alimleri verir. Bunun yanında büyük ülkelerden, bazı kavimlerden bahseder. Onlar hakkında daha önceki müelliflerin verdikleri bilgileri aktarır. Her coğrafi adın okunuş şeklini verir. Yakut, bu eser üzerinde 1215 yılından 1229 yılındaki ölümüne kadar çalışmıştır. Kitap Wüstenfeld tarafından 1866-1907 yıllarında 6 cilt halinde Leipzig'de basılmıştır.

¹⁷ R. Blachere, "Yakut al-Rumî" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. XIII, s. 357-358; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına göre Türkler**, s. 128-144, Ankara, 1985.

1906-1907 yıllarında Avrupa ve Amerika'ya ait bir zeyil de ilave edilip 10 cilt halinde Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır. Bugün en çok kullanılan 5 cilt halinde yayınlanan Beyrut baskılarıdır. Daha sonra, Abdülmümin b. Abdülhak el-Bağdadî kitaptaki tarih-coğrafyaya ait malzemeyi *Merâsîd el-ittilâ* adıyla muhtasar hale getirmiştir. Bu muhtasar Juynboll tarafından 1851-1864 yıllarında Leyden'de yayınlanmıştır.¹⁸

II) TEDKİK ESERLER (ARAŞTIRMALAR)

Tezimizin konusuna ilişkin olarak kullandığımız tetkik eserlerin sayısı, burada her biri hakkında ayrı ayrı bilgi veremeyeceğimiz kadar fazla olduğundan, bunların ancak belli başlı olanları hakkında bilgi vermenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz.

Araştırma tezimizi oluştururken esasında, yararlandığımız çalışmaların en önemlileri birinci elden kaynak çalışmaları olmuştur. Fakat bu kaynaklara ulaşma açısından, faydalandığımız tetkik eserlerin içinde belki de en önemlisi Abdülkerim Özaydın tarafından kaleme alınmış olan *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)*¹⁹ adlı yapıtıdır. Mecdü'l-Mülk ve dönemi konusunda en ayrıntılı bilgileri elde ettiğimiz kaynakların isimleri, bu eserin özellikle Sultan Berkyaruk'un hükümdarlığı ele aldığı dönemleri anlatan bölümlerinde sık sık geçmektedir. Bu açıdan eser, tezimizi oluşturan önemli kaynaklara daha çabuk ulaşmamızı sağlaması bakımından son derece önem taşımaktadır.

Carla L. Klausner'in *The Seljuk Vezirate; A Study of Civil Administration 1055-1104*²⁰ isimli çalışması konumuz bakımından önemli olan bir diğer çalışma olmuştur. Özellikle Mecdü'l-Mülk'ün kısa sürede Büyük Selçuklu Devleti içinde siyasi açıdan nasıl ve ne şekilde bir önem kazandığını anlatması

¹⁸ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 113-114.; C. Brockelmann, **GAL**, c. I, s. 479-480.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, İstanbul 2001.

²⁰ Carla L. Klausner, **The Seljuk Vezirate; A Study of Civil Administration 1055-1104**, Cambridge 1973.

bakımından, ayrıca dönem içinde etkili olan diğer devlet adamları ve bunların Mecdü'l-Mülk ile olan ilişkileri hakkında kısa da olsa bilgiler vermesi, Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesi konusunda da teferruatlı açıklamalarda bulunması araştırmamıza son derece etkili bir biçimde yardımcı olmuştur.

Diğer bir çalışmamız, Aydın Taneri'nin²¹ Tarih Araştırmaları Dergisinde yayınlanmış olan çalışmasıdır. Dönemin siyasi ve askeri tarihinden ziyade vezirlik kurumunun yeri, Büyük Selçuklu vezirlerinin menşeleri, formasyonları ve tayinleri, mali yetkileri, görev süreleri, azilleri ve akıbetleri, vezaret müddetleri hakkında bu çalışmada ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu açıdan tezimize konu olan Mecdü'l-Mülk müstevfi, hakkında da çok önemli bilgileri bu makaleden elde etmiş olduk.

C. E. Bosworth'un *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)*²² adlı eseri, özellikle dönem içinde vezaret kurumunda bulunan İran asıllı vezirlerin Büyük Selçuklu Devleti'nde oynamış oldukları rolleri ortaya koymuş ve dolayısıyla da tezimize büyük faydalarda bulunmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin Sultan Melikşah devrinde yaşadığı önemli olaylara ve bu dönemde etkili olan diğer devlet adamları ile Sultan Melikşah arasındaki ilişkilere değinen İbrahim Kafesoğlu tarafından hazırlanan *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*²³ isimli eser tezimizle ilgili kapsamlı açıklamalarda bulunmuşsa da oldukça faydalı olmuştur.

Bu dönem Büyük Selçuklu Tarihi konusunda en detaylı bilgileri M. Altay Köymen²⁴ ve Osman Turan²⁵ vermektedir. Yine Erdoğan Merçil ve Ali Sevim tarafından hazırlanan Selçuklu Devletleri Tarihi, siyaset, teşkilat ve

²¹ Aydın Taneri, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik**, T.A.D., V, Ankara 1967.

²² E. Bosworth, **The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)**, Cambridge 1968.

²³ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953

²⁴ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, c. I, III, V, Ankara 1954, TTK yayınları; **Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları**, T.A.D., II, 2-3, Ankara 1964

²⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1999, Boğaziçi yayınları.

kültür ²⁶ adlı eser dönemimiz açısından genel olmakla birlikte değerli bilgiler sunmaktadır. Claude Cahen ²⁷, Mustafa Akdağ ²⁸, Bernard Lewis ²⁹ gibi tarihçilerin eserlerinden de Selçuklu döneminin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında çok önemli bilgiler edinmekteyiz. Mehmet Altay Köymen'in *Dil ve Tari-Coğrafya Degisi'nde (VIII, 4, 1951)* "Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrine ait Münşeat Mecmuaları" adlı makalesi özellikle Atabetü'l-Ketebe'de yer alan Selçuklu devri tarihi ve bilhassa teşkilat tarihi açısından son derece faydalı olmuştur. Tezimiz açısından özellikle Selçuklu Devleti'nin teşkilatı konusunda ve iktisadi durumu konusunda çok önemli bilgiler elde ettiğimiz Ann K.S. Lambton'un Belleten'deki ³⁰ önemli makalesi, yine Ann K. S. Lambton'un *The Cambridge History of Iran'da (V, 1968)* yayımladığı "The Internal Structure of The Seljuq Empire" adlı makalesi Büyük Selçuklu vezirlerinin ümera ile olan münasebetleri ve iktisadi durum açısından yararlı olmuştur. Ayrıca Ann K. S. Lambton'un *Landlord and Peasant in Persia* adlı eseri de (Oxford, 1953) Selçuklu döneminin iktisadi yapısını oluşturan ikta sistemi ve dönemin ekonomik yapısı açısından son derece faydalı olmuştur.

Hülasa burada adını zikredemediğimiz ancak yararlandığımız kaynaklar için bibliyografyaya bakılabilir.

²⁶ Erdoğan Merçil- Ali Sevim, **Selçuklu Devletleri Tarihi, siyaset, teşkilat ve kültür**, Ankara 1995.

²⁷ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, çev. Yıldız Moran İstanbul 1984.

²⁸ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, İstanbul 1974.

²⁹ Bernard Lewis, **Haşîşiler**, terc. Ali Aktan, İstanbul 1995.

³⁰ Ann K. S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, **Belleten**, c. 37, sayı 147, 1973.

GİRİŞ

SELÇUKLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞINA KADAR YAKIN DOĞU VE İSLAM DÜNYASININ GENEL SİYASİ DURUMU

Türk tarihinde, sınırları Çin sınırlarından Adalar ve Marmara Denizlerine, Kafkasya'dan Mısır sınırlarına kadar uzanan ve dolayısıyla Türkistan, Hâzerm, Afganistan, İran, Azerbaycan, Irak, Arap Yarımadası, Suriye ve Anadolu ülkeleri topraklarını içine alan evrensel büyük bir Türk İmparatorluğu'nu kuran Selçuklular olmuştur.¹ Selçuklular tarih sahnesine çıkana kadar Yakın doğu ve İslam dünyasında genel olarak siyasi durum şöyle idi: Ortadoğu'da Bizans İmparatorluğu, Abbasi ve Fatîmî Halifelikleri, Büveyhoğulları, Karahanlı Devleti, Gazneliler Devleti, Samanlı Devleti ve Memlûklü Devleti bulunmaktaydı. Bu büyük devletlerden başka İran, Kuzey Irak, Doğu ve Güney Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de irili ufaklı Müslüman ve Müslüman olmayan birçok emirlikler de vardı. Bu emirlikler yukarıda adı geçen büyük devletlerin vasalı durumunda bulunuyorlardı.²

Oğuz Yabgu Devleti

Oğuz Yabgu Devleti Hazar Denizi'nin doğusunda Sirderya'nın (Seyhun) ortalarına kadar uzanan sahalarda hüküm sürmekteydi. Selçukluların bağlı bulunduğu Kınık boyunun da içinde yer aldığı, genellikle göçebe Oğuz boylarından oluşan, Oğuz Yabgu Devleti 12'si Bozok, 12'si de Üçok olmak üzere 24 boydan oluşmaktaydı. Bozoklar, " Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, Yazır, Döğür, Dodurga, Yaparlı, Avşar, Kızılk, Beğdili, Karkın" adlı boylardan oluşurken, Üçoklar, "Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Alayuntlu, Eymür, Yüreğir, İğdır, Büğdüz, Yıva, Kınık" isimli boylardan meydana gelmekteydiler. Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlara giden ticaret yolu üzerinde buldukları için Müslümanlarla çeşitli ekonomik ve kültürel ilişkilerde bulunuyorlardı. X. y.y'ın ortalarından itibaren İslamiyet, özellikle Sirderya'nın aşağı taraflarındaki Oğuz kentlerinde süratle yayıldı. Bilindiği

¹ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 2000, Giriş, s. 1.

² Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teskilat ve Kültür**, Ankara 1995, s. XV.

gibi Oğuzlar bu tarihe kadar Şaman (Kamlık, Gök Tanrı) dinine bağlı idiler. Oğuz Yabgu Devleti, X. y.y'ın sonlarına kadar (992) çok kuvvetli bir durumda bulunan Hazarlara tâbi durumda bulunmuşlardır.³

Bizans İmparatorluğu (392-1453)

Ortadoğu'nun büyük devletlerinden birisi de Bizans İmparatorluğu idi. Justinianus'tan sonra Bizans'a en parlak devrini yaşatan II. Basil'in ölümü (1025), İmparatorluk için bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu İmparator'dan sonra başa geçen hükümdarlar döneminde Bizans'ta bir gerileme ve karmaşa hüküm sürdü. Bu karışıklık dönemi Aleksios Komnenos'un tahta geçişine kadar (1081) devam etti.

II. Basil döneminde Balkanlardan Güney Kafkasya'ya, Adriyatik'ten Güney İtalya'ya kadar uzanan Bizans sınırları, gerileme döneminde bir taraftan Normanlar, Peçenekler ve Uzlar, diğer taraftan da özellikle Anadolu'da Selçuklu baskıları sebebiyle oldukça daraldı ve birçok sınır eyaleti kaybedildi. Bizans İmparatorluğu'nun bu kadar gerilemesinin diğer sebepleri arasında şunlar da bulunmaktadır: büyük toprak sahiplerinin arazilerini küçük toprak sahipleri aleyhine genişletmeleri; sivil yönetimin askerî aristokrasi üzerinde üstünlük sağlaması, dolayısıyla orduya gereken önemin verilmemesi; Bizans parasının değer kaybetmesi; halka ağır vergilerin yüklenmesi; hizmet karşılığında toprakların şahıslara verilmesi v.s. Böylece 1025 yılından itibaren de VIII. Konstantin, kızları Zoe ve Theodora dönemlerinde Bizans'ın çöküşü başlamış oldu.

1042'li yıllarda V. Mihail tahttan indirildi ve yerine Theodora İmparatoriçe ilan edildi. Ardından kardeşi Zoe'nun IX. Konstantin Monomakos ile evlenmesiyle, onomak Bizans tahtına geçti. Monomakos devrinde, sivil yönetim orduya üstünlük sağladı ve ordudaki asker sayısı azaltıldı. Çeşitli uluslardan sağlanan ücretli askerler, Bizans ordusunun çoğunluğunu oluşturdu. Ayrıca önemli makamlara Psellos, Xiphilin ve

³ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 1-2.

Mavropous gibi bilginler atandı. Bu siyasetin sonucunda da, görevlerinden alınan generaller isyan girişimlerinde bulundular (1042-1047). Bu isyanlar güçlükle bastırıldı.

Dışarıda ise Tuna boylarında huzursuzluk çıkaran Peçenekler itaat altına alındı. Fakat Güney İtalya'ya yerleşen Normanlar, Bizans memleketlerini işgale başladılar. Doğu'da ise Mısır Fatîmîleri ile iyi ilişkiler sürüp giderken, Anadolu'yu fethetmekte olan Selçuklularla çatışmalar devam ediyordu. Bu arada İmparator Monomak'ın ölümü üzerine Theodora, Bizans tahtına geçti. Onun bir yıllık hükümdarlığı döneminde, içte ve dışta pek de iyi bir durum yoktu. Theodora'dan sonra başa geçen VI. Mihail ve İsaakios'un İmparatorluk dönemleri de pek parlak geçmedi. 1058'de tahta çıkan X. Konstantinos Dukas, Tuna'yı geçip saldırıya başlayan Macarlarla barış yaptı ise de, onların Belgrad'ı ele geçirmelerine engel olamadı. Bu arada Oğuzlar ile Normanların baskıları şiddetle devam etmekteydi. Dukas'ın ölümünden sonra, karısı Eudokia, üç oğlu adına İmparatoriçe oldu. Ülkenin iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kaldığı bulunduğu bir sırada tahta geçen Eudokia, devletin bürokratların elinde nasıl kötü bir sona gitmekte olduğunu görüyordu. Bu sebeple o, özellikle saraydaki askerî kanadın etkisiyle Romanos Diogenes ile evlendi. Kendisinden İmparatorluğun çöküşünü durdurması beklenen Diogenes, boş bir hazine, uzun yıllar ihmale uğramış bir ülke ve darmadağın olmuş bir ordu ile karşı karşıya gelmişti. Böylece kendisi devlet yönetiminde bazı düzenlemelere gitti. Fakat karısı Eudokia, bir türlü yönetimi elinden bırakmıyordu. Bu sebeple Diogenes, sarayı terk ederek, Anadolu'daki Selçuklu istilâlarını ve fetihlerini durdurabilmek için askerî hazırlıklara girişti. Aslında bu kararın gerçekleştirilmesi, ordunun geçmek zorunda olduğu bölgelerin perişan durumu ve esas olarak paralı askerlerden oluşan bir ordunun karma niteliği yüzünden zordu. Alp Arslan'ın bu sırada halifenin isteğine uyarak büyük olasılıkla Mısır'a bir sefer düzenlemek için Suriye'ye doğru yola çıkması belki işi kolaylaştırıcaktı. Ama Alp Arslan, son derece çevik kuvvetlerini Doğu Anadolu'da Bizans ordusuna karşı koyabilecek bir şekle soktu. Nihayet 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te yaptığı savaşta Sultan Alp Arslan karşısında yenilgiye uğradı ve tutsak alındı. Böylece onun da

İmparatorluk dönemi sona ermiş oldu. Bundan sonraki dönemlerde ise Selçuklu istilâ ve fetihleri sebebiyle Bizans'ın Anadolu'daki hakimiyeti çökmeye başlayacaktır.⁴

Karahanlı Devleti (932-1212)

Uygur Devleti'nin 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra başkentleri Kaşgâr olmak üzere Karahanlı Devleti kurulmuştur.⁵ X.y.y'ın ortalarından itibaren hükümdarları Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'e geçmesiyle, İslamiyet artık bu devletin resmi dini olmuştur.⁶ Özellikle Satuk Buğra Han'ın ölümünden sonra (955-56) yerine geçen hükümdarlardan Arslan Han zamanında Fergana ve çevreleri Samanoğulları'ndan alınmış ve nihayet İliğ Nasr Han döneminde (999) Samanoğulları'nın Maverâünnehir'deki Amuderya'dan (Ceyhan) Orta-Tarım'a kadar uzanan bölgeler Karahanlı Devleti sınırlarına dahil edildi. Fakat birçok Türk devletinde görüldüğü gibi, Karahanlı Devleti de, 1042 yılında Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Karahanlılar başkentleri Özkent (ve Semerkant) olmak üzere Maverâünnehir ile Hocend'e kadar Fergana'ya hakim idiler. Doğu Karahanlılar ise, başkentleri Balasagun (ve Kaşgâr) olmak üzere Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Yarkent ve Hoten'e egemen bulunuyorlardı. Çok geçmeden her iki bölüm de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi hale geldiler (1071-1089). Daha sonra her iki kısım da Karahıtayların yönetimi altına girdi (1130-1141). Doğu bölümü 1211'de yıkıldı. Batı ise Harzemşahlar tarafından 1212'de ortadan kaldırılmıştır.⁷

Samanlı Devleti (874-1005)

İran asıllı olan bu devlet, Samanoğlu Esed'in dört oğlunun Maverâünnehir'in çeşitli şehirlerinde Abbasî valileri olarak giriştikleri etkili faaliyetler sonucunda kurulmuştur. Samanlı Devleti'nin asıl olarak kuruluşu,

⁴ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Giriş, s.5-7

⁵ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 2.

⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 1999, s. 70.

⁷ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 2.

Nasr bin Ahmed zamanında (892-907) Abbasi Halifeliği tarafından resmen tanınmasıyla olmuştur. Samanlı hükümdarı İsmail (892-909) döneminde devletin sınırları oldukça genişlemiş, Maveraünnehir ve Horasan hakimiyet altına alınmıştır. Ayrıca buralardaki yerel emirlikler Samanlılara tâbi duruma getirilmiştir. Hükümdarlığı yirmi dokuz yıl süren II. Nasr döneminde ise, Samanlı ülkesinde bilim, kültür, dil ve edebiyat çalışmaları en yüksek düzeye ulaşmış, çeşitli dallarda pek çok ünlü bilgin, şair ve edip yetişmiş, bunlar çok değerli eserler kaleme almıştır. Daha sonra başa geçen hükümdarlar döneminde durum değişmiş ve sınırlar daralmaya başlamıştır. Batıda Büveyhi, doğuda Karahanlı ve Gaznelilerin yıkıcı faaliyetleri neticesinde son Samanlı hükümdarı İsmail Muntasır (1000-1005)'in devleti kurtarma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Samanlılar Selçuklulardan da yardım almalarına rağmen Karahanlılar ve Gazneliler karşısında tutunamadılar. Sonuç olarak bütün toprakları Karahanlılar ve Gazneliler arasında bölüşülmüştür.⁸

Gazneliler Devleti (962-1183)

Gazneliler, Samanlı Devleti'nin dağılma döneminde ortaya çıkan bir Türk devletidir. İlk önceleri Samanlı Devleti'ne tâbi olan Gazneli Devleti'nin temelleri, Samanlıların Horasan orduları başkumandanı Alptekin'in büyük çabaları ile atılmıştır. Samanlı valisi Sebüktekin döneminde ise, devletin temelleri kuvvetlenerek, Belucistan, Toharistan, Zemindâver ve Peşaver'e kadar hakimiyet alanlarını genişlettiler. Gazneli Mahmud döneminde ise, Gazneliler bağımsız bir duruma geldiler ve Abbasî Halifeliği'nce resmen tanındılar. Samanlı topraklarını Karahanlılarla birlikte bölüştüler ve böylece Sistan, Cüzcan, Çağaniyan, Huttal, Harezmi gibi bölgeler Gazneli sınırları içine alındı. Gazneli Mahmûd, ardından Hindistan'a 17 sefer yaparak İslamiyet'in burada yayılmasını sağlamış ve İslâm dünyasında ünlü bir kahraman olarak tanınmıştır. Sultan Mahmûd'un saltanatının son yıllarında Selçuklu başbuğu Arslan'ın Gazneli Mahmûd'un eline esir düşmesinden sonra bir kısım Türkmen kumandanı (Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş isimli kumandanlar), Selçukluların yeni başbuğları olan Tuğrul ve Çağrı Beylerin

⁸ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 2.

emrine girmediler. Bu Türkmen kumandanları Gazneli Mahmud'dan Horasan'a geçmek için izin istediler. Nihayet Sultan Mahmud, Türkmenleri hudutları içine kabul etti ve dört bin hanelik Türkmen (Oğuz) kitlesi Sultan Mahmud'un fermanı gereğince Maveraünnehir'den Horasan'a geçtiler. Ancak bu durum daha sonraları Gazneli Devleti aleyhinde sorunlar yaratarak, topraklarında Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlamıştır.⁹

Büveyhî Devleti (932-1055)

Ebû Şucâ Büveyh (Bûye) tarafından kurulan ve sonraları Ziyaroğulları'nın hizmetine giren üç oğlu İmadüddeve Ali, Rükneddîn Hasan ve Muizüddin Ahmet'in çabalarıyla süratle gelişen İran kökenli bu devlet, kısa sürede İsfahan, Cibâl, Kirman, Huzistan yörelerine egemen olmuştur. 945 yılında Ahmet, Bağdat'a girerek yönetimi ele geçirmiştir. Ahmet'in oğlu Adudüddeve Fenahusrev, Irak, Güney İran ve Umman'ı ele geçirdikten sonra Elcezire'de Hamdanoğulları, Taberistan'da Ziyaroğulları, Horasan'da da Samanoğulları aleyhine devletin sınırlarını en geniş düzeye taşıdı.¹⁰ Büveyhoğulları Devleti'nde, bu bakımdan hâkim olduğu sahalardaki halkın bir kısmı Büveyhoğulları hanedanı ile aynı soydandır. Buna karşılık Irak başka bir ırktan, çoğunlukla Arap ırkından halkla meskündür. Ayrıca Büveyhoğulları, hanedan olarak Şîî akidesini kabul etmekle beraber, Bağdat Abbasî Halifeliği'nin yerinde kalmasını devlet menfaatlerine daha uygun bulmuş, yani Sünnî bir siyaset takibine mecbur olmuştur.¹¹

Ahmet'in oğlunun ölümünden sonra aile içinde çekişmeler baş göstererek, önce Gaznelilerin daha sonra da Sultan Tuğrul'un İslâm dünyasına hâkim olma faaliyetleri sonucunda ortadan kaldırılmıştır (1055). Ancak bu ailenin bazı bireyleri tâbi emirlikler halinde, bir süre daha siyasal yaşamlarını devam ettirdiler. Büveyhî valisi olan, Bağdat'ta görev yapan Türk asıllı Ebûlhâris Arslan Besasirî, Şîî Mısır Fatimîleri ve Arap emirlerinden Kureyş ve Dübeyş ile iş birliği yaparak 28 Kasım 1058'de Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal

⁹ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, c. I, s. 165-167, Ankara 1993.

¹⁰ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Tekilat ve Kültür**, Giriş, s. 3.

¹¹ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, c. I, s. 38-39.

isyanını bastırmak için şehirde bulunmamasından faydalanarak Bağdat'ı işgal etmiştir. Ardından da Halife Kaaim Biemrillah'ı Fırat nehri üzerinde bulunan Hadise-Âne Kalesi'ne hapsedirmiştir. Fakat Tuğrul Bey kısa sürede İbrahim Yinal isyanını bastırarak Bağdat'a gelmiş, Arslan Besasirî'yi bertaraf edip halifeyi tutsaklıktan kurtararak, makamına iade etmiştir. Böylece son Büveyhî emiri Arslan Besasirî'nin Şiîliği yayma ve hâkim bir mezhep haline getirme çalışmaları da sona erdirilmiştir.¹²

Abbasî Halifeliği (750-1258)

Hız. Muhammed'in (S.A.V) amcası Abbas bin Abdulmuttalib'in soyundan gelen Abbasîler, "Büyük Zap Suyu" Savaşı'ndan sonra (Ocak 750) Emevi hakimiyetini yıkarak, Abbasî Halifeliğini kurmuşlardır. İlk halife Ebûlabbas Saffah'tan sonra yerine geçen kardeşi Mansur (754-775) döneminde devletin başkenti Bağdat'a nakledildi ve böylece devletin doğuya yönelmesi sağlandı. Mansur, halifeliği şiddetle sarsan iç sorunları, İran kökenli Bermekoğullarının yardımıyla büyük ölçüde çözerek, ülkeye huzur ve sükun getirdi. Fakat daha sonra hilafet makamına geçen Mehdî döneminde (775-785), özellikle Horasan'da birtakım mezhep çatışmaları ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde Bizans İmparatorluğu ile başarılı savaşlar yapılmıştır.¹³

Hâdi'nin kısa süren halifeliğinden sonra (785-786), Harun Reşid hilafet tahtına geçmiştir. Kendisinin halifeliğinin başlangıcında, Asya'da Arap hâkimiyeti yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Hilafet makamının bu denli iyi ve düzenli bir şekilde yürütülmesinde, Harun Reşid'in yetenekli kişiliğinin yanında, Bermekoğulları ailesinin de katkıları büyük olmuştur.¹⁴ Ancak Harun Reşid'in son zamanlarında ve özellikle daha sonra tahta geçen halifeler döneminde (IX. y.y'da), halifeliğin siyasi birliği çözülmeye başladı.¹⁵ Bu arada Emevî Hanedanlığı'nın bir kolu, İspanya'da bağımsız bir yönetim

¹² Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 4.

¹³ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Giriş, s. 7-8.

¹⁴ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 4.

¹⁵ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Giriş, s. 8.

kurmuş, Kuzey Afrika'nın merkezle ilişkisi kesilmiş, Mısır'da Tolunoğulları tarafından bağımsız bir devlet kurulmuştur. Maverâünnehir ve Horasan'da Tahirî, Samanî ve Saffarîler Abbasi Halifeliği'nden ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelmişlerdir. Böylece Abbasi Halifeliği'nin hakimiyeti, Irak dışında, adeta yıkılmış bir duruma gelmiştir. Mısır ve Kuzey Afrika'da kurulan Şîî-Fatimî Halifeliği, Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan ülkelere hakim olarak Sünnî Abbasi Halifeliği'ni tehdit eder bir hale gelmişti. Sonunda İran ve Irak'ta kurulup genişleyen Şîî Büveyhoğulları, halife Müstekfî zamanında (944-946) Bağdat'ı işgal ederek, yönetimi ele geçirmişlerdir. Ancak 1040 senesinden sonra hızla genişleyip İmparatorluk haline gelen Sünnî Selçukluların İslam aleminin maddi kuvvet ve gücünü ellerine geçirmeleri sonucunda, Abbâsi Halifeliği önce Büveyhoğulları, daha sonra da Fatimî Halifeliği'nin baskı ve tehdidinden kurtarılmıştır.¹⁶

Fatimî Halifeliği (910-1171)

Ortadoğu'nun büyük devletlerinden olan Fatimî Halifeliği, İsmaili daîlerinden¹⁷ Şîî adıyla tanınan San'alı Ebû Abdullah Hüseyin ve Ebû Muhammed Mehdî'nin büyük çabalarıyla Kuzey Afrika'da Ağlebî, Müdrarî ve Rüstemî, İdrisî ve İhşidî devletlerinin topraklarında kuruldu. Fatimî Devleti'nin sınırlarını genişletme girişimleri, 934-946 (Halife Ebûlkasım Kaa'im dönemi) yıllarında pek başarılı olamadı. Devletin sınırları Halife Muizz Lidinillah (953-975) ile oğlu Aziz Billah (975/76-996) dönemlerinde, Kızıldeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan ülkeleri, yani Hadramut, Yemen, Hicaz, Filistin, Suriye ile bütün Kuzey Afrika'yı içine almakta idi. Ancak Halife Hakim devrinde (996-1021) başlayan ve Halife Zâhir devrinde (1021-1036) daha da meydana çıkan Fatimî yönetiminin zafiyeti sebebiyle halifeliğe bağlı pek çok eyalette kanlı ayaklanmalar ortaya çıktı. Dolayısıyla bu eyaletlerin Mısır ile idarî ilişkileri de kesildi.¹⁸ Fakat Halife Zâhir'in ölümünden sonra başa geçen oğlu Mustansır'ın uzun saltanatı döneminde

¹⁶ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 4.

¹⁷ Daî: Propagandacı.

¹⁸ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Giriş, s. 8-9.

(1036-1094) Fatimîler, en haşmetli dönemlerini yaşadılar. Bizans ile mücadeleler devam ettiyse de, Selçukluların Suriye ve Filistin'i fethedip, burada bir devlet kurmalarından sonra Bizans'la Selçuklular aleyhine iyi ilişkiler kurdular.

Bu dönemde Sünnî İslam Halifeliği'nin başkenti Bağdat, 1058'de Fatimî işgaline uğradı ve Halife Kaaim Biemrillah tutsak alındı (Besasirî Olayı). Fakat Sünnî İslam aleminin hem maddî hem de manevî gücünü temsil etmeye başlayan Büyük Selçuklu Devleti sultanı, Sultan Tuğrul'un müdahalesiyle Abbasî Halifeliği, Şiî Fatimî tahakkümünden kurtarıldı.

Devlet yönetiminde Türklere geniş yetkiler veren Halife Mustansır'ın saltanatının ortalarına doğru Mısır'da büyük huzursuzluklar baş gösterdi. Özellikle ekonomik sıkıntılar ciddî durumlar oluşturmaktaydı. Halife devletin malî durumunu düzeltmek için halka vergi verdirmek, mal-mülklerine el koymak gibi huzursuzluğu artırıcı girişimlerde bulunmakta idi. Ayrıca ordudaki Türk, Berberi ve Sudanlılar arasında çıkan gerginlikler de tehlikeli bir durum almıştı. Sivil yönetimin iyice bozulması, devlet hazinesinin boşalması gibi nedenlerle askerî unsurlar da yetki çatışmalarına girdiler. 1067 yılından beri devam eden kıtlık nedeniyle Mısır, büyük ve ciddî bir sefalet içinde bulunuyordu. Bu nedenle halkın birçoğu Suriye ve Irak'a göç etmek zorunda kaldı. Halife Mustansır, ülkeyi içine düştüğü bu güç durumdan kurtarmak için, Akkâ valisi Bedrülcemali'yi devlet yönetimini ele almak amacıyla Mısır'a çağırdı. Bedrülcemali, Dımaşk'ta iki kez valilik yapmış ve Akkâ valiliği sırasında iyi yönetimi sebebiyle ün kazanmıştı. Kendisi Dımaşk ve Akkâ'da en güvendiği kimselerden kurduğu Ermeni muhafız alayıyla birlikte bir gece ansızın Kahire'ye geldi. Halife'yi şiddetli baskıları altında tutan Türk, Berberi ve Sudanlı emirlerin hepsini o gece öldürterek, duruma hâkim olmuş, ülkedeki anarşiye son vererek huzur ve sükunu sağlamıştır.

XI. y.y'ın sonlarına doğru Güney Anadolu, Suriye ve Filistin'de üç Haçlı devletinin kurulmasından sonra Fatimîler toprak kayıplarına uğradılar. Fatimî vezirleri, Haçlılara karşı Suriye Türk hükümdarı Nureddin Mahmud ile iş birliğine girdiler. Fakat bu bir işe yaramadı ve bu dönemdeki halifelerin

hükümlerlerini yitirmeleri sonucunda, vezirler devlet yönetimine hakim olmaya başladılar. Fatimî halifelerinden Âdid'in (1160-1171) son zamanlarında Nureddin Mahmud'un kumandanlarından Selahaddin Eyyubî tarafından Eylül 1171'de Fatimî Devleti ortadan kaldırıldı. Böylece Mısır ve Kuzey Afrika'da Sünnî Eyyubî Devleti kuruldu.¹⁹

¹⁹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, Giriş, s. 5-6.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLATI HAKKINDA GENEL BİLGİ

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk zamanlarında daha ziyade aşiret kaide ve ananeleri hakim olmuşve bu arada Karahanlı, Gazneli, Samanlı devletlerinin de teşkilatlarından bir hayli unsur alınmıştır. Özellikle Bağdat'a hakim olup, büyük bir İmparatorluk oluşturduklarından sonra da Abbasi ve Büveyhilerin devlet ve idare kaidelerinden istifade edilmiştir. Büyük Selçuklularda daha önceki Türk devletlerinde olduğu gibi devlet, idare eden ailenin ortak malıdır; devlet reisi aile arasından seçilirdi. Aile fertleri devlete iştirak hakları sebebiyle memleketin bazı yerlerinde valilik ederler ya da geniş arazi ve malikanelere sahip olurlardı. Daha sonraları bu durum ümeranın da müdahalesiyle eski şeklinden çıkmış ve saltanat mücadelelerine sebep olmuştur. Büyük Selçuklularda toprak, büyük parçalar halinde iken, memleket müdaafasına katılan aşiret askerlerine verilmek üzere küçük parçalar halinde iktâa yani tımara ayrılmıştır. Divan ve idare tarzlarını yukarıda bahsettiğimiz devletlerden almışlar ve kendilerinden ayrılan devletlere de örnek olmuşlardır ki bunların başlıcaları Anadolu Selçukluları (Türkiye Selçukluları), Zengiler, Eyyubiler aracılığıyla Memlükler ile Osmanlılar, ayrıca Orta Asya'da Harzemşahlar ve onlar aracılığıyla kısmen Moğollardır. Bütün bunlar askeri ve idari teşkilat ile karşılaştırılacak olursa daha iyi anlaşılacaktır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, askeri bir idare olup, memleket birinci derecede hükümdar ve ailesiyle emirlerin elindeydi. Kalem ve divan adamları ikinci derecede gelmekteydiler; hükümdardan sonra, askeri işler hariç olarak, yalnız “vezir”, devlet işlerinden birinci derecede mesuldü ve hükümdar adına devleti yönetirdi. Ordunun kumandanı “*Emir Sipahsâlar*” yani beylerbeyi idi. Ordu, hükümdar ve emirlerin maiyetleri olan köle askerler ve devletin temel taşı olan topraklı sipahiden oluşmaktaydı. Adli işler kadılarla; mali ve örfi işler divan kararıyla görülürdü. Gerek devlete ait arazide, gerekse mülk ve vakıf arazideki halk, toprakla beraber devlet ve vakfa aitti, fakat halkın şikayet hakkı vardı ve esir durumunda kesinlikle değildi.¹

¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara 1988, s. 19-20.

Büyük Selçuklu Devleti teşkilatı Alp Arslan zamanında oluşma halindeydi. Devlet tam şeklini ancak onun oğlu Melikşah ve torunu Sancar (Sencer) zamanında almıştır denilebilir.² Bu itibarla Alp Arslan zamanı, devlet teşkilatı, hükümdarlık telakkisi ve gelenekleri bakımından bir intikal devresidir. Mesela onun Selçuklu tahtına geçmesiyle devletin birliği kurularak, Tuğrul Bey zamanındaki ikili hükümdarlık ortadan kalkmıştır. Böylece devletin tek hükümdarlı ve çok vassallı bir Türk-İslam İmparatorluğu haline geldiği görülür. Kısaca devlet teşkilatı bugünkü tabiriyle yasama (teşrii), yargı (kaza) ve yürütme (icra) unsurlarıyla şu şekilde ele alınmaktadır: Hükümdar ve içinde yaşadığı saray teşkilatı. Vezirin başında bulunduğu sivil teşkilat (hükümet teşkilatı). Gûlam sistemine göre yetişmiş Türklerin işgal ettikleri askeri teşkilat (ordu teşkilatı).³

1. Saray ve Teşkilatı:

Devletin başı olan hükümdar, saray ve teşkilatı konusunda ilk ele alınacak makam sahibidir. Alp Arslan'ın saltanatı zamanında vezirliğini yapmış olan Nizamü'l-Mülk, Siyasetnâme adlı eserinde şöyle der: “Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından padişahlık vasıfları ve öğülmeye değer hasletleriyle bezediği birini seçer; dünya işlerini ve reayanın sulh ve sükun içinde yaşamalarını ona tevcih eder...”. Nizamü'l-Mülk'e göre hükümdar kudretini Tanrı'dan alır ve Tanrı'nın adına saltanat sürer.⁴

Selçuklu hükümdarlarının devlet idaresi hakkındaki emirleri Büyük Divan tarafından verilirdi. Devletin mutlak surette idaresi birinci derecede sultana aitti; yasaya ve kanuna muhalif olmamak şartıyla hükümdar her hususta mutlak hakimdi, fakat hiçbir zaman mukaddes ve gayri mesul değildi. Tuğrul Bey ve Alp Arslan gibi ilk Selçuklu hükümdarları Oğuz aşireti içinde yetiştikleri ve sonra sultanlığa çıktıkları için aşiret ananelerine karşı gayet hürmetkâr idiler. Tabi daha sonraki sultanlar da aynı şekilde hareket

² Bu hususta bkz. M. Altay Köymen, “Sencer” mad., **M.E.B. İ.A.**; M. Altay Köymen, Selçukluar Devri Türk Tarihi Araştırmaları, **T.A.D.**, II, 2-3, s. 303-380.

³ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 68.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi”, **Türkiyat Mecmuası**, XII (1955), s. 238-256.

etmişlerdir. Zaten Selçuklu Devleti'nin süratle genişlemesinde hükümdarların gayret ve faaliyetleriyle beraber, bunların demokrat oluşu, yasaya riayetleri ve tevazuları da etkili olmuştur.⁵ Hakan (Kağan) ve İmparator karşılığı kullanılan "Sultan" ünvanı bu manayı Selçuklular ile birlikte kazanmış ise de bu en yüksek otorite ile dahi Selçuklu sultanları⁶ hiçbir zaman Sasani, Bizans ve hatta Gazne hükümdarları gibi mutlak sultayı temsil etmemişler; melikler, beyler ve emirler üzerinde ancak bir derece farkıyla en yüksek makama sahip bulunmuşlar ve eski Türk kağanları durumunda kalmışlardır. Nitekim Selçuklu Devleti'nin kudreti Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Nizamü'l-Mülk ve Sancar gibi büyük şahsiyetlerle mümkün olmuş, onların ölümleri ile devletin sarsılması ve yıkılması kolaylaşmıştır. Böylece Büyük Selçuklu Devleti kuruluşundan Melikşah'ın ölümüne kadar (1040-1092) Yükseliş ve Azamet Devrini, Sancar'ın ölümüne kadar (1092-1157) Duraklama Devrini ve II. Tuğrul'un ölümüne kadar da (1157-1194) İnkıraz Devrini yaşayarak tarihe intikal etmiştir.⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nde sultan adına ülkenin her tarafında hutbe okunur, para bastırılır, fermanlara, "Büyük Divan" kararlarına onun isminden ibaret tuğrası çekilirdi. Sultan Türkçe adı yanında bir Müslüman adı da alır, saltanatın hilafetçe tasdiki münasebetiyle halife tarafından verilen lâkapları kullanırdı.⁸ Hükümdarlık alametleri iki grupta toplanabilir. Bunlar maddi ve manevi olan alametlerdir.

Hutbe: "Hükümdarın unvan ve lâkapları", adına okutulan Hükümdarın hakim olduğu sahalardaki camilerde Cuma namazları esnasında adının, ünvanlarının ve lâkaplarının zikredilmesidir.

Sikke: Resmen manevi alametler içinde olup, hükümdar adına bastırılan, bir yönüyle manevi bir yönüyle de maddi unsur sayılmaktadır.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 25.

⁶ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 68-89.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a. g. e.**, s. 21-30.

⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 310-311.

⁸ Mesela Alp Arslan'ın "Adududdevle", Melikşah'ın "Muizüddünya", Berkıyruk'un ise "Rüknüddünya" gibi ünvanları vardı. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 24.

Tahta Oturmak: Maddi alametlerin başında gelir.

Tac, Çetr : Hükümdarın başının üzerinde tutulan hükümdarlık şemsiyesidir.

Tırâz: Üzerinde hükümdarın ad ve lâkaplarının işlenmiş bulunduğu sembolü olan renkte imal edilen elbisenin adıdır. Hükümdar tarafından devlet erkanına verildiği zaman hil'at adını almaktadır.

Bayrak: Kaynaklarda 'alem ve livâ şekillerinde geçmektedir.⁹

Nevbet: Hükümdarlık sarayının kapısında veya çadırının önünde, belirli zamanlarda, ekseriya namaz vakitlerinde, o zamanın devlet orkestrasının konser vermesi demektir. Müstakil hükümdarlar beş namaz vaktinde çaldırırken, vasal hükümdarlar ancak günde üç kez çaldırabilirlerdi.¹⁰

Saray kelimesi eski Farsçadan gelmekte olup, genellikle ev, mesken, konak, hükümdarın ikâmetgâhı anlamında kullanılmaktadır.¹¹ Hükümdarın şahsı, ailesi ve maiyeti, halkını (Enderun Halkı) ihtiva eden saray ve teşkilatı özellikle Melikşah ve Sancar zamanlarında en yüksek derecesini bulmuştur. Sultanlar zamanlarının çoğunu askeri seferler ve ülkenin çeşitli bölgelerinde seyahat ile geçirirlerdi. Bu bakımdan saray sadece merkezdeki yapıyı ifade etmezdi. Bu terim sultanın ikamet ettiği her yer için kullanılırdı. Saray teşkilatı doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı idi. Burada makam sahibi olan her görevlinin yetkileri tesbit edilmişti ve bunların yetkilerini aşmalarına izin verilmezdi.¹² Selçuklu sultanlarının saraylarında hükümdar için satın alınıp, terbiye görerek yetişen ve saray (enderun) hizmetlerine tayin edilen çeşitli vazife sahipleri görülmektedir; bunlar muhtelif milletlerden ve bilhassa Türklerden alınıp yetişirilen kölelerdi. Bu gılmanlar saray usul ve 'adetlerine göre terbiye edilir, ok talimine ve saray hizmetlerine alıştırılırlardı.¹³

⁹ Bütün Türk devletlerinde Bayrak ve renkleri hakkında bkz. Fuad Köprülü, "Bayrak" mad., **M.E.B. İ.A.**

¹⁰ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 74-89.

¹¹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 505.

¹² Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a. g. e.**, s. 505.

¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 32-33.

Saray teşkilatı iki gruba ayrılmaktaydı. Birinci grupta saray büyükleri (ekâbir-i hâss) yer almaktaydı. Bunlar:

Hacibler: Saray büyükleri (ekâbir-i hâss) adı verilen bu grup, saray teşkilatında hükümdardan, bütün devlet teşkilatında ise vezirden sonra gelen en büyük makamdır. Sarayın her türlü işlerinden büyük hacib mesul idi.¹⁴

Emir-i Hares: Sarayda derece itibarıyla büyük hacibden sonra en yüksek makamı işgal ederdi. Çünkü memuriyeti ceza infazı ile ilgiliydi ve herkes hükümdardan korktuğu kadar Emir-i Hares'ten de korkardı.

Vekil-i Hâss: Sarayda derece itibarıyla üçüncü yeri işgal etmekteydi. Bu makama daima tanınmış ve hükümdarın hürmetini kazanmış bir kimse tayin edilirdi. Sarayın mutfak, şaraphane, v.s yerlerinden sorumlu idi.

Silâhdâr : Merasimlerde sultanın silahını taşıyor, sultana ait silahları muhafaza ediyor, sultanın hayatını da koruyordu.

Âbdâr : Hükümdar elini yıkadığı zaman ona leğen ve ibrik tutan kişidir. Diğer adı Taşdâr veya İbrikdâr'dır.

Çaşnigir : Sofracıbaşı demektir. Sultanın sofrasına getirilen yemekleri sultan yemeden önce tatmak suretiyle, onun zehirlenmesini önlemek vazifesi idi.

Şarabdâr: Sultana ve misafirlerine sunulan içkilerin ve şerbetlerin iyi veya fena kaliteli oluşundan şahsen o mesuldür.

Câmedâr : Hükümdarın elbiselerinin muhafızıdır. gibi vazifeler büyük vazifeler arasında yer alır.¹⁵

¹⁴ Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 226, 1968; Bütün İslam devletlerinde ve Büyük Selçuklu Devleti'nde haciblik müessesesi için bkz. Fuad Köprülü, "Hacib" mad., **M.E.B. İ.A.**

¹⁵ Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 226; Saray büyükleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 91-97.

Saray teşkilatının ikinci grubunu ise, saray küçükleri (Aynı zamanda kihterân, bendegân veya çâkirân adıyla anılmaktaydılar) oluşturmaktadır. Bunlar ise;

Çâvuşân: Serhenk de denilmektedir. Posta ulaklılığıyla vazifeli olup, sultanın alayının önünde bulunup yolu açarlardı.

Pâsbânân: Gece bekçileri, nöbetçiler ve kapıcılardan oluşurlardı.¹⁶

Ferrâşlar:¹⁷

Müşrif: Güvenilir kişilerden seçilen bu şahsın görevi sarayda olup biteni öğrenip, sultan istediği zaman ona iletmektir.

Saray Gulamları:¹⁸

Selçuklu sultanlarının saray hayatı resmi ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hükümdarın özel ve resmi hayatını yaşadığı yer saraydır. Saray içinde haremlik ve selamlık olmak üzere iki bölüm bulunmaktaydı. Selamlık, hükümdarın özel ve resmi toplantılarını yaptığı, devlet yönetimiyle ilgili kararların alındığı bölümdür. Harem de ise, hükümdarın eşleri ve cariyeleri yaşamaktadır. Sultanlar Bâr-ı Hass'da devlet ileri gelenleri ile, Bâr-ı Âmm'da ise, devlet ileri gelenlerinin dışındaki toplulukları kabul ederek toplantı ve görüşmeler yaparlardı.¹⁹

¹⁶ Ünlü vezir Nizamü'l-Mülk, Siyaset nâme adlı eserinde özellikle bu gruba çok dikkat edilmesi gerektiği konusunda durmuş; öyle ki sultana ve devlete karşı girişilecek suikastlerde bu grubu tehlikeli görmüştür.

¹⁷ Selçukluların hizmetinde bulunan Ferrâşlar konusunda özellikle bkz. Sadrüddin el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, yay. M. İkbâl, Lahor 1933, çev. N. Lugal, Ankara 1943, s. 54.

¹⁸ Selçuklu Saray teşkilatının küçüklerini oluşturan görevliler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 97-101.; Nizamü'l-Mülk, **Siyerü'l-Mülük veya Siyasetnâme**, çev. M. A. Köymen, s. 238-256.

¹⁹ Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Saljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 218, 229; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 508.; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 102-154.

2. Hükümet Teşkilatı:

Büyük Selçuklularda devlet, hakimiyeti, düşeyssel değil yataysal bir görünüm arz etmektedir. Yani devlet kendisine muhatap olarak fertleri değil, daha ziyade teşekkülleri almaktadır. Eassen her bir fert tarikata, loncaya veya herhangi bir müesseseye mensuptur. Böylece devlet, teşkilatlı bir toplumla karşı karşıya bulunuyor demektir.²⁰ Devletin icra yani yürütme vasıtası olan hükümetin teşkilatı da, devletin ve toplumun bu özelliğine uygun olarak kurulmuştur. Bu sebeple de hükümet teşkilatı o kadar geniş değildir. Ancak devletin belli başlı vazifelerini yerine getirebilecek ölçüdedir.²¹

Hükümet teşkilatını başlıca iki esas altında toplamak mümkündür:

Merkez Teşkilatı (Büyük Divan)²²

Eyalet Teşkilatı

3. Merkez Teşkilatı (Büyük Divan):

Merkez Teşkilatı, bütün İmparatorluğu idare eden bir organdır ve bugünkü bakanlıklara tekabül eden divanlardan meydana gelir. Her divanın başında “Sahib-i Divan” ünvanını taşıyan bir bakan vardır. Bakanların hepsi bir araya geldikleri zaman Büyük Divan’ı (Bakanlar Kurulu’nu) teşkil etmekteydi. Büyük Divan’ın başı bugünkü başbakanlık vazifesini gören vezirdir. Şu halde vezir, aynı zamanda Bakanlar Kurulu’nun başkanlığını da yapmaktadır.²³ Bu divanın görev alanı, idari teşkilatın bütünü kapsamaktaydı. Fakat bu divan, idari bakımdan başlıca iki konu ile ilgilenmektedir. Bunlardan birincisi berât ve resmi emirlerin çıkışı, ikincisi ise, özellikle mali işlerdir. Bu divana Sahib-i Divan denilen öteki divanların reisleri de dahildi. Vezirin başkanlığında toplanan Büyük Divan, çeşitli

²⁰ Geniş bilgi için bkz. M. Altay Köymen, “Selçuklular Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, T.A.D., II, 2-3, s. 303-380.

²¹ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 155.

²² Büyük Divan kaynaklarda Divan-ı âla veya Divan-ı vezâret olarak geçmektedir. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 508.

²³ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 156.

konuları görüşüp, kararlar alıyor, bu kararlar daha sonra divan üyeleri tarafından imzalanıyordu. Yabancı devletlerden gelen elçiler de önce bu divana getirilmekteydiler.²⁴ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alp Arslan zamanında çok muntazam bir hükümet teşkilatına sahip olduğu Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk tarafından Siyaset nâme adlı eserinde tekrar edilmekte, Alp Arslan zamanı bu bakımdan örnek gösterilmektedir.²⁵ Büyük Divan esas olarak 4 divandan meydana gelmekteydi.²⁶

3.a. Divan-ı Tuğra ve İnşâ:²⁷

Bu divanın başında bulunan devlet adamına “Sahib-i Divan-ı Tuğra ve İnşâ” veya “Tuğrai” ve “Tuğrâkeş” (Tuğra çeken), “Münşi” denirdi. Bu divan iki daireye ayrılıyordu. Tuğra dairesi, hükümdarın menşur, tevkî, ferman, misal v.s adları altında çıkardığı emirnamelere onun işaretini, tuğrasını koymakla görevli idi. Bu divanın ikinci dairesi olan İnşâ dairesi ise, devletin iç ve dış muhaberatını yapar, bu hususlarla ilgili vesikaları hazırlardı. Bu divanın başında bulunan devlet adamı, vazifesi icabı hükümdarla pek sık temasta bulunurdu. Bu sebeple de onun, hükümdarın teveccühünü kazanması daha kolay oluyordu.²⁸ Tuğrai'nin vazifelerinden biri de ava çıktığı zaman sultanın maiyetinde bulunup, o sırada vezire vekalet etmektir. Vezir, devlet işleriyle meşgul olduğundan avda hükümdarla birlikte bulunmazdı.²⁹

²⁴ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 508-509.

²⁵ Nizamü'l-Mülk, **Siyerü'l-Mülük veya Siyasetnâme**, çev. M. A. Köymen, s. 260-263.

²⁶ Büyük Divanı teşkil eden dört divana dair Alp Arslan zamanı kaynaklarında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Öyle görünüyor ki, Alp Arslan'ın saltanatı boyunca hükümet teşkilatına hakim olan vezir Nizamü'l-Mülk'ün kuvvetli şahsiyeti, bu devir kaynaklarında Büyük Divan üyelerinden bahsedilmemesinin başlıca sebebini teşkil ediyordu. Melikşah dönemindeki kaynaklarda belli başlı divanlar hakkında bilgiye rastladığımız için, Alp Arslan zamanında vezirlik divanından başka divanların mevcut olduğunu kabul etmek gayet mantıklı bir sonuçtur. Bu konuda bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 178; Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 257.

²⁷ Aynı zamanda Divan-ı Resâil veya ayrı ayrı Divan-ı İnşâ ya da Divan-ı Tuğra da denir bu divana. Bkz. Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 257; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 509.

²⁸ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 184.

²⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 43.

3.b. Divan-ı İstifâ:³⁰

Bu divan, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol eden ve mali işlerle uğraşan bir divan idi. Başında bulunun görevliye “Mütevfi”, “Sahib-i Divan-ı İstifâ” ya da “Mütevfi’l-Memalik” denilmekteydi. Bu divanın görevi bugünkü Maliye Bakanlığı’dır. Bu divan, devletin gelir ve giderlerini defterlere kaydeder ve yıllık bütçeyi düzenlerdi. O dönemde de mali açıdan gelirin giderden fazla olması fikri esastı.³¹ Vilayetlerdeki “Amid” denilen haraç ve tahsil memurları buraya bağlı idiler. Her eyalette birer Amid vardı; Amid-i Horasan, Amid-i Bağdad gibi. Mütevfiilerin *Naib* ismiyle anılan vekil veya muavinleri de vardı. Mütevfilik makamı boşalınca onun yerine naibi mütevfi olmaktadır.³² Devletin masraf ve asıl hazine olmak üzere iki hazinesi mevcuttu. Asıl hazine, yedek ve ihtiyat hazinesi idi; masraf hazinesinde paraya ihtiyaç olursa asıl hazineden oraya para aktarılır ve sonra dış hazine olan masraf hazinesi, gelen varidattan bu borcu öderdi. Gerek devlet teşkilatı mensuplarının, gerekse devlet teşkilatında vazifeli olmadıkları halde hazineden yardım alanların maaş ve ödeneklerini ödeme muameleri İstifâ Divanınca yapılıyordu. Vezirlik makamı boşalınca, bu makama bir “Mütevfi” tayin edilebiliyordu.³³

³⁰ Bu divan ayrıca “Divan-ı İstifâ-yı Memalik” veya “Divan-ı Zimam ve’l-İstifâ” şeklinde de zikr edilmekteydi. Bkz. Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 253-254; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 509.

³¹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 509.

³² Nitekim Mütevfi Şerefü’l-Mülk’ün yerine onun naibi olan meşhur maliyeci “Mecdü’l-Mülk” gelmiştir. “İbnü’l-Esir’in zikrettiğine göre Berkyaruk’un mütevffisi Mecdü’l-Mülk Abu’l-Fadl Baravistani Qummi gizli bir şiî idi”. Bkz. Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 248; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 42.

³³ Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 258; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 185.

3.c. Divan-ı İşrâf veya Divan-ı İşrâf-ı Memalik: ³⁴

Bu divanın görevi devletin mali ve idari teşkilatını, gelirler ve harcamalar dahil, en yüksek düzeyde kontrol ve teftiş etmektir. Bu divanın başında bulunan devlet adamına “Sahib-i Divan-ı İşrâf” ya da “Müşrif” denilmekteydi. Müşrif’in bu görevi yerine getirebilmesi için muhasebe işlerinden anlaması şarttı. Asıl teftiş ettiği divan İstifa Divanı idi. Müşrif her vilayete ve şehre kendi naiblerini göndermekteydi. Eyaletlerde bulunan Divan-ı İşrâflar doğal olarak merkezdeki bu divana bilgi veriyorlardı. Her ne kadar Kadı’nın görev sahası içindeyse de Divan-ı İşrâf ve bölge müşrifleri vakıfların genel teftişini yapabilmekteydiler.³⁵

3.d. Divan-ı Arz: ³⁶

Bu divanın başında bulunan devlet adamına “Ârız” veya “ ‘Ârızu’l-Ceyş” denirdi. Bu divan, bugünkü Milli Savunma Bakanlığı’nın görevini görmekteydi. Şu halde ordunun maaş ve levazımatı ile meşgul olmak, bu divanın göreviydi. Gerek maaş dağıtımı esnasında, gerekse savaşa katılmadan önce ordu, ‘Ârız’ın önünden resmi geçit yapar, genel bir kontrole tâbi tutulurdu.³⁷ Bu divanın ordu kumandanlığı ile alakası yoktur.³⁸

³⁴ Bu divana ayrıca Divan-ı Müşrif de denilmekteydi. Bkz. Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 258; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 44.

³⁵ Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 259; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 510.

³⁶ Bu divan kaynaklarda Divan-ı ‘Ârız’l-Cuyûş olarak geçmektedir. Bkz. Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 230; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 186.

³⁷ M. Altay Köymen, **a.g.e.**, s. 186.

³⁸ Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 233, 259-260; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 44.

Bu divanlardan başka Büyük Divan'a dahil olmayan divanlar da vardı. Bunlardan bazıları Divan-ı Mezâlim³⁹, Divan-ı Hâss⁴⁰, Divan-ı Evkâf-ı Memalik⁴¹, Hatun Divanı⁴² ve Posta Divanı⁴³ idi. Hükümet teşkilatı içinde ayrıca, şehzadelerin ve meliklerin yanında onların her bakımdan iyi bir şekilde yetişmelerine yardımcı olan atabeyler bulunuyordu. Eyalet merkezinde şihneler, mülki idareden sorumlu amidler ve şehre özgü işleri düzenleyen muhtesibler görev yapmaktaydı.

4. Eyalet Teşkilatı:

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasıtasız hakim olduğu sahalara, bir takım eyaletlere (vilayetlere) ayrılmış bulunmaktaydı. Devletin ilk merkezi Nişabur olmuş; İmparatorluk şeklinde kendisini gösteren ve hudutları Orta Asya'dan Ege Denizi ve Suriye'de Akdeniz kıyılarına kadar yayılan geniş İmparatorluk merkezini buradan İsfahan'a nakletmiştir.⁴⁴ Alp Arslan zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kaç eyalete ayrılmış bulunduğunu, bunların kaç tanesinin İmparatorluğa tâbi devletlerin hakimiyetlerinde bulunduğunu, kaç tanesinin merkezden tayin edilen valiler aracılığıyla idare edildiğini kati olarak bilmiyoruz. Fakat İmparatorluk idaresinin, lüzum gördüğü zaman eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapabildiği anlaşılmaktadır.⁴⁵

³⁹ Selçuklularda zulme uğrayan kimselerin ve memurlardan şikayeti olan halkın başvuruda buldukları yerdir. Bu divanın reisine "Emir-i dad", "Emir-i bar" veya "Barbey" gibi isimler verilirdi. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 510.

⁴⁰ Hükümdarın sahip olduğu arazinin yönetimiyle görevli bulunan müesseseye denirdi. Bu araziye yöneten görevliye "Vekil" denirdi. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 511.

⁴¹ Merkezde vakıfların devlet tarafından kontrolü ve gereği halinde tesislerin yönetimini yürüten divandır. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 511.

⁴² Selçuklular devrinde sultanların eşleri Hatunların da emrinde divanlar bulunuyordu. Divanı olan kadınlar arasında muhtemelen Sulatan Melikşah'ın eşi Terken Hatun ve Sultan Sancar'ın annesi bulunmaktadır. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 512.

⁴³ Başında "Sahib-i Berid" adı verilen bir görevlinin bulunduğu bu divan, memleketin her tarafından haber alıp devlete iletmekle görevliydi. Sahib-i Berid'in vilayetlerde de memurları bulunuyordu. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 44-45.

⁴⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 49.

⁴⁵ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 187.

Devletin muhtelif mıntıklarına hükümdar ailelerinden biri tayin edilir, bulunamadığı takdirde sultanın azatlı kölelerinden olup yetmiş bulunan mutemet şahıslar, vali tayin olunurlardı. Şehzade veya mutemet kölelikten azatlı vali nereye tayin edilirse oranın hasılatı kendisine iktâ olarak verilirdi.⁴⁶ Alp Arslan zamanında eyaletin başında bulunan yüksek memur, sadece “Vali” ünvanını taşıymıyordu. İktâ sistemi Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında bütün İmparatorluğu şamil bir arazi rejimi olarak kabul edilince, iktâ sahipleri, hatta âmiller de valilik vazifelerini ifa ediyorlardı. Eyalet memuriyetlerinin hepsi İranlılar tarafından işgal edilmemiş; merkez teşkilatının tamamıyla İranlıların tekelinde bulunmasına karşılık, eyalet teşkilatında İranlılarla beraber Türkler de vazife almışlardır.⁴⁷ Eyaletlerde başlıca ‘amid, şahne, ‘âmil, nâzır, muhtesib, reis, kadı, hatib ve müftü memuriyetleri bulunuyordu.

‘Amidlik:

Bir eyaletin başında, bir çeşit vali olarak bulunan ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde Tuğrul Bey döneminden itibaren eyalet teşkilatında yer alan bu memuriyet, askeri teşkilatta emirlik ne ise, mülki teşkilatta da onu kapsamaktadır. İmparatorluk tarafından vasıtasız olarak hakim olunan her eyalete bir ‘amid tayin edildiği muhakkaktır. (Irak, Horasan, Hârezm ‘amidleri gibi.)⁴⁸

⁴⁶ Anadolu’nun batı tarafları valilikle Selçuklu ailesinden Kutalmışoğullarına, doğu tarafları da Oğuz beylerinden Emir Danişmend, Mengücek ile Saltuk’a tahsis edilmişti; çünkü usul ve kanun gereğince hangi kumandan nereyi feth ederse orası kendisine iktâ olarak veriliyordu. Keza Alp Arslan’ın oğlu Tacüddin Tutuş’a Suriye, Alp Arslan’ın kardeşi Kavurt’a Kirman, Melikşah’ın oğlu Sancar’a Horasan verilmiştir. Aynı zamanda Melikşah, mutemet kölelerinden Kasimüddeve Aksungur’a da Haleb’i iktâ olarak vermiştir. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 49; Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 233-235.

⁴⁷ İranlı aydınların devlet hizmetine girmeleri doğrudan doğruya İmparatorluk teşkilatında sivrilmiş Türk kumandanların aracılığıyla mümkün olmuştur. Türk kumandanları katip, kahya gibi görevlerle İranlıları hizmetlerine alıyorlar, buralarda kabiliyet ve çalışkanlıklarıyla dikkat çekenler, ya bu kumandanların emirlerine ya da hükümdarın hizmetine geçiyorlardı. Bkz. M. Altay Köymen, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı”, **T. A. D.**, V/8-9 (1967), s. 13.

⁴⁸ ‘Amidlik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 202-218.

Şahnelik (Şihnelik):

Bir eyaletin sivil valiliği demek olan ‘amidlik, Alp Arslan’ın saltanatının sonlarına doğru git gide önemini kaybetmiş, onun yerini eyaletin bir nev’i askeri valiliği demek olan şahnelik almıştır. Öyle görünüyor ki, ‘amid, şahnenin emrinde sadece mali meselelerde, bilhassa iktâ meseleleriyle meşgul olan yüksek eyalet memuruna düşerken, şahne, Selçuklu İmparatorluğu’nun bir eyalette en yüksek temsilcisi haline gelmiştir.⁴⁹

‘Âmillik:

Bu makam kalem ehlerinden, yani İranlı olan biri tayin edilirdi. Selçuklu devrinde ‘âmil teriminin üç manası vardı: Sivil vali, umumiyetle memur ve vergi tahsildarı. Alp Arslan zamanında bütün ‘âmillikler, bizzat hükümdar tarafından tayin edilmekteydiler.⁵⁰

Nâzırlık:

Bu makama da kalem ehlerinden, yani İranlı olan biri tayin edilirdi. Kelime iki anlam içermektedir. Birincisi teftiş, tetkik ve kontrol, ikincisi ise, Büyük Divan yani Vezirlik Divanı manalarında kullanılıyordu. Nâzır kelimesine ilk olarak Tuğrul Bey zamanında rastlanmakta olup, Alp Arslan zamanında da kullanılmıştır.

Muhtesiblik:

Kılıç ehlerinden birine, yani bir Türk’e tevcih edilen muhtesiblik (hisbe) makamının görevi, terazileri ve fiyatları kontrol etmek, alışverişlerin doğru yapıp yapılmadığına bakmak, şehir dışından getirilip pazarlarda satılan bütün şeylere bilhassa dikkat etmektir görevi. Böylece satışlar esnasında hile yapılmamasını, dirhemlerin dürüst tutulmasını temin ederdi.⁵¹

⁴⁹ Şahnelik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ann K. S. Lambton, “Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, **Bellekten**, s. 383-386, c.37, sayı 147, 1973; M. Altay Köymen, **a.g.e.**, s. 218-221.

⁵⁰ ‘Âmillik konusunda ayrıntılı bilgi için bakz. Fuad Köprülü, “ ‘Âmil” mad., **M.E.B. İ.A.**

⁵¹ İslamda Muhtesiblik hakkında toplu bilgi almak için bkz. Yusuf Ziya Kavakçı, **Hisbe Teşkilatı, Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi olarak Kuruluş ve Gelişmesi**, Ankara 1975; Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 272-273.

Kadılık:

Alp Arslan zamanında kadılık müessesesi hakkında öteki müesseseler kadar bilgimiz yoktur. Çünkü hükümdarın bir taraftan en yüksek yargıç olarak davalara bakması ve ayrıca re'sen hükümler vermesi, diğer taraftan da 'amidlerin sultan adına adaleti yerine getirmeleri ve nihayet Türklerin beraberinde getirdikleri "Dâdbeylik" müessesesinin mevcut oluşu, şer'i hukukun tatbikçileri olan kadıların faaliyet ve sahalarını önemli ölçüde daraltmıştır.⁵²

Hatiblik:

Nizamü'l-Mülk'e göre camilerde namaz kıldıran hatiblerin dindar, Kur'an bilir kimseler arasından seçilmesi gerekirdi. Oma göre namaz işi "nazik" bir iştir ve Müslümanların namazı, imamın namazı bozuk olursa haleldâr olur.⁵³

Reislik:

Bu makam hakkında özellikle İkinci İmparatorluk denrinden (1118-1157) kalma pek çok bilgi mevcuttur. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında eyalet teşkilatında şehirlerin başı olan bu müessese, Alp Arslan zamanında İmparatorluğun doğu taraflarında aynı isimle geçmekte, fakat batı taraflarında, özellikle Irak'ta, yerini 'Amid'e ve daha sonra da Şahne'ye bırakmıştır.

'Atabetü'l-Ketebe'de reis terimi, hem yerel olarak atanan nisbeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kente ya da ile, geniş yetkiler verilerek, sultan tarafından atanmış, askeri ve dinsel hiyerarşiye karşın "sivil" hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır. Yani reis olarak atanan kişiye, askeri sınıflar dışındaki halkı ilgilendiren her şey için tam yetki verilmiştir. 'Atabetü'l-Ketebe'de yer alan reislik belgelerinde, bu büyük görevin daima devletin âyan ve eşrafından olan kimselerin uhdesinde kalmış olduğu belirtilerek, reislik makamının önemi üzerinde ısrarla durulmuştur. Ayrıca Serahs resiliğinin İmparatorluk içindeki öteki rüesa üzerinde her zaman

⁵² İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 10.

⁵³ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 228.

bir üstünlüğe sahip bulunmuş olduğunu da anlatan belgeler yer almaktadır. ‘Atabetü’l-Ketebe’de reis, bir dereceye kadar hükümet ile halk arasında bağ kuran bir aracı olarak anlatılmaktadır. Halkın hükümet ile ilişkileri de başlıca vergi alanında olduğu için, bu, reisin görevlerinin büyük ölçüde mali işleri ilgilendirmesi sonucunu da doğurmaktadır.⁵⁴

Büyük bir olasılıkla, reisin görevlerinden biri de, kendisinin atandığı alan üzerinde toptan para olarak kesilen olağanüstü ödenti ve vergilerin tek tek vergi yükümlüleri arasında paylaştırılmasıydı. Bazı durumlarda reis ile mali yönetim arasındaki bağ bellidir. Örneğin Bestâm Reisi olarak atanan Şerefü’-d-Din görünüşe göre Divan-ı İstifa’nın başıydı ve her ne kadar Bestâm Reisliği makamına getirilmişse de, oraya bizzat gelmemiş, kendi adına Bestâm’da, hem reis vekilliği hem de müstevfi vekilliği yapmak üzere, Reşidü’-d-Din adında birini naib olarak atamıştır. Bu durum tabii ki bize reislik ile mestevfilik kurumu arasında büyük ve önemli bir bağ olduğunu anlatmaktadır.⁵⁵

Reisin dinsel konularda da bazı denetim yetkileri kullanmış olduğu görülmektedir. Bu, onun özellikle halkı ilgilendiren işlerle uğraşmasının doğal sonucudur. Çünkü halk ile hükümet arasında ilişkiyi doğuran ikinci en önemli alan, dini işlerdir. Yine ‘Atabetü’l-Ketebe’de yer alan atama kararnamelerinde reisin, seyyidlere, imamlara, kadılara, ulemaya ve askerlere saygı göstermesini, aynı şekilde imamların, kadıların, seyyidlerin ve şeyhlerin de ona saygıda kusur etmemeleri, kendisini reis ve önderleri olarak tanımları, sorunların çözümünde onun makamına başvurmaları ve rızasına uygun davranmaları, vekiline saygılı olmaları ve divana ait hususlarda ona müracaat etmeleri gerektiği; çeşitli halk sınıflarını kendi farklı durumlarıyla yerli yerinde tutmasını ve yargı verirken onlar arasında adalet ve eşitlik gözetmesini, yanlışın düzeltilmesini isteyenlerin sözlerini dinlemek ve mazlumun hakkını zalimden almak hususunda çok çaba harcamasını isteyen ifadeler yer almaktadır. Ayrıca bir yandan dinsel sınıflarla eşraf arasında, öte yandan vergi

⁵⁴ Ann K.S. Lambton “‘Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, s. 387-388, c. 37, sayı. 147, 1973; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 228.

⁵⁵ Ann K.S. Lambton “‘Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, s. 389, c. 37, sayı. 147.

tahsildarları (mutasarrıfın) ile memurlar ve başkaları arasında müşfik bir aracı olduğunu göstermesini, vergi tahsildarlarının halka baskı yapmasına ya da halkın birbirine karşı adaletsizce davranmasına izin vermemesini buyuran cümleler de bu kararnamele içinde mevcut bulunmaktadır.⁵⁶

Doğal olarak, kadı ile reis arasında bir yargı hakkı ayrılığı bulunduğu görülmektedir ki, Şer'i işler normal olarak kadıya aittir. 'Atabetü'l-Ketebe'ye göre Bestâm Reisliği için Şerefü'd-Din'e verilen yetki belgesinde Divan-ı Riyaset ve Divan-ı İstifa'ya yapılan bir atıf bize vergi ve gelirlerle ilgili hususların Divan-ı Riyaset'e ait olduğunu ima etmektedir. Ayrıca muhtesib tarafından görülen çeşitli işler, aynı zamanda reisin denetimi altına konmuş bulunmaktaydı. Bu ona, dinsel ve sivil memurlar üzerinde genel denetim yetkisi verilmesi hususunun yarattığı doğal bir sonuçtu. Ona, Müslümanların kırpık ve hileli paralardan dolayı zarara uğramaması için, sikkelerin ayarlanması ve basılması konusunda büyük dikkat göstermesi ve bir doğal afet olmadan, istifçiler ve tekercilerin yol açacağı hiçbir değişikliğe ve ucuzluğun darlığa ve pahalılığa dönüşmesine olanak verilmemesi için, her zaman fiyatları denetlemesi buyurulmuştur. Bundan başka tartı ve ölçüleri de o denetlemiştir. Ayrıca reis, halkın işlerinin adalet ve dürüstlikle yönetilmesi, vergiler toplanırken emlak ve arazide mal sahipleri ile ortaklar arasında eşitliğin korunması ve böylece güçlünün güçsüzü ezmesine olanak verilmemesi için, her kente, her bölgeye ve her yere, doğru, dindar ve "hak yolundan ayrılmayan" bir vekil atamıştır. Dolayısıyla bu gibi durumlar bize reislik kavramının müstevfilik kavramı ile benzer noktalarda birleştiği ve görev bazında yakın işlevlere sahip olduğunu anlatmaktadır.

'Atabetü'l-Ketebe'de "Reislik" kavramı ile ilgili belgeler, sultanın kendi yetkisini, askerler, merkezi hükümet memurları, dinsel kurumların görevlileri ve il merkezlerindeki memurlar arasında "taksim edilmiş" bir denetim sistemi aracılığıyla korumak için gösterdiği çabayı ortaya koymaktadır.⁵⁷

⁵⁶ Ann K.S. Lambton "'Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, s. 389-390, c. 37, sayı. 147.

⁵⁷ Ann K.S. Lambton "'Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, s. 390-393, c. 37, sayı. 147.

5. Askeri Teşkilat (Ordu Teşkilatı):

Selçuklularda ordu, devletin esasını teşkil etmekteydi; gerek sultan ve şehzadelerin ve gerek ümeranın maiyetlerinde muntazam askeri kuvvetleri vardı. İlk zamanlardaki aşiret kuvvetleri yerine, İmparatorluk zamanında muntazam maaşlı ve topraklı askeri kuvvetler yer almıştır. Selçuklular askeri teşkilatlarında Gaznelileri örnek almışlar, daha sonra zaman ve icablara göre bunu geliştirmişlerdir. Hükümdarın, prens, vali ve diğer emirlerin, ricalin ve askerlerin derecelerine göre iktâları vardır. Hizmet karşılığında bir mahallin öşür ve resmini almak suretiyle bir dirliğe sahip olan Eyalet askerine “Sipahi” denirdi. Bu iktâlı veya topraklı askerden başka Selçuklu sultanının, prens ve valilerin iktâlarının miktarına göre maiyetlerinde beslemeye mecbur oldukları askerleri bulunuyordu.⁵⁸

Esasen mülki teşkilat kadrolarını işgal eden İranlılarla, askeri teşkilat kadrolarını işgal eden Türkler arasında, bütün Selçuklu tarihi boyunca, gizli veya açık daimi bir nüfuz mücadelesi olagelmıştır. Bu mücadelenin akisleri, meşhur İranlı vezir Nizamü'l-Mülk'ün eserinde de yer almıştır. Gerçekten de devlette herşeyin orduya dayandığı terddütsüz söylenebilir. Ordu herşeyde merkezdir. Hükümdar da herşeyden önce bir başkumandandır. Esas vazifesi, ordusunun başında akınlar ve savaşlar yapmaktır.⁵⁹

Hükümdarın şahsına mahsus kölelerden oluşan bir kapıkulu askeri vardı; bunlar iktâlı olmayıp, maaşlı idiler. Gulâman-ı Saray denilen grubun içinden ikiyüz kadar boylu poslu ve yakışıklı etraftan oluşan bir kısmının hükümdarın merasimde hizmet ve muhafazasında bulunmak üzere seçilmesini vezir Nizamü'l-Mülk, Melikşah'a tavsiye etmiştir. Gulâm denilen bu aylıklı askerlerin maaşları senede dört defa verilmekteydi.⁶⁰

⁵⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 53.

⁵⁹ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 231-232.

⁶⁰ Bu maaşa “Pişegâhi” denirdi. Diğer İslam devletlerinde mesela, Sasani, Gaznevi ve Saffarilerde istihdam edilen askerin maaşları senede dört defada yani üç ayda bir verilir ve onlar da buna “Pişagânlık” derlerdi. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 53.

Selçuklu ordusu bu muntazam kuvvetlerinden başka icabında aşiret kuvvetlerinden de istifade ederdi. Bundan başka “Gaziyan” adı verilen bir sınıf, gönüllü ve fedai asker de mevcuttu. Devlet merkezinde Emir-i Sipahsâlâr namıyla bir başkumandan vardı; ordu teşkilatı muhtelif mıntikalara göre yapılmıştı.⁶¹ Selçuklu ordusunun harp sahasındaki vaziyeti daha evvel İslam ordularında görülen şekilde idi. Selçuklu ordusunda Kalp (Merkez), Meymene (Sağ Kol), Meysere (Sol Kol), Mukaddeme (Talia-Talâye)⁶², Sâka yani Dümdâr⁶³ olarak tertip edilmişti. Savaş esnasında davullar çalınırdı.

Orduda mancınık, nefçiler ve “Hatt-ı gargı” denilen ve Bahreyn’de yapılan bir çeşit gargı meşhurdu. Mükemmel bir menzil teşkilatları vardı; daha önceden ordunun geçeceği yerlere ve yollardaki konak mahallerine yem ve yiyecek hazır ettirirlerdi. Ayrıca Selçuklu ordusunda kılıç, ok, yay, gargı, kalkan, zırh, topuz, sapan, nacak, bıçak, mızrak, ağır oklar fırlatan çarhlar v.s silahlar kullanılmıştır.⁶⁴ Selçuklu ordusu hakkında ve askeri teşkilatı hakkında genel bir bilgi verdikten sonra Selçuklu ordusunun üç kısımdan meydana geldiğini söyleyebiliriz: İnsan Unsuru, Teşkilat (Savaş Tarzı) ve Techizat Unsuru .⁶⁵

B. İKTİSADİ DURUM VE MÜSTEVFİLİK

Selçuklu Devleti’nin kurulduğu Horasan bölgesinin iktisadi ve ticari bakımdan çok seçkin bir mevkide bulunduğu bilinmektedir. Selçukluların İran ve Irak sahasında vücuda getirdikleri siyasi birlik ve kudretli bir ordunun nezaretinde tesis edilen muhtazam teşkilat ve mükemmel asayiş, ticaret yollarının daima kontrol altında tutulması gibi hususlar dolayısıyla, Yakın-Doğu, Orta Asya ve Doğu Avrupa arasında ve Uzak Doğu, Hindistan ile Suriye sahillerindeki Akdeniz limanlarının aracı rolünü oynaması Avrupa arasında mevcut ticari faaliyeti büsbütün artırmış ve Selçuklu Devleti mali

⁶¹ Her mıntıkanın eyalet askeri ile bir sipahsâlâr ve sâlâr denilen bir derece daha küçük kumandanı vardı. Sipahsâlâr olanlar aynı zamanda o mıntıkanın valisi idiler. Her mıntıka Askeri Farisî ve Askeri Horasanî diye birbirinden ayrılmaktaydı. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 55.

⁶² Mukaddeme: Öncü, önde giden kimse anlamındadır.

⁶³ Dümdâr: Artçı, sonradan gelen, arkadan gelen anlamındadır

⁶⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 55-56.

⁶⁵ Bu konular hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt III, s. 236-293.

yönden sağlam bir temel vazifesini görmüştür. Selçukların hakim oldukları ülke ve bölgelerde, siyasi birliği sağlamaları ekonomik durumu ve ticaretin hızla gelişmesine yardımcı olmuştur. İmparatorluk ticaret yollarının daimi kontrol ve güven altında tutulması ticaret kervanlarının Hindistan ile Suriye sahillerine, Batı Avrupa ile Türkistan ve Harezm arasında güvenle sefer yapmalarına imkan veriyordu. Selçuklular, yine hakim oldukları bölgelerde sulama kanal ve tesislerine verilen önem sayesinde zirai üretimi artırmışlardır. Nitekim bu sayede Merv ovalarında pamuk ziraatı çok gelişmiştir. Ticaretin ve ziraatın gelişmesi yanında, her şehirde de kendine mahsus sanayi ve imalat ilerlemişti. Bu sayede şehirler zenginleşmiş ve imar edilmiştir.⁶⁶

Akdeniz ticaretinin Müslümanların elinde bulunması, İslam-Bizans savaşlarının Anadolu'yu dünya ticaret yolları dışında bırakması ve Bizans devrinde bu ülkede iktisadi ve medeni bir sükut yaşanmıştır. İslam coğrafyacılara göre Akdeniz'de Antalya ve Karadeniz'de Trabzon liman şehirleri İslam dünyasıyla yapılan mevzii bir ticaret sayesinde nisbi bir canlılık gösterirler. Anadolu'nun Müslüman ve Hıristiyan kavimleri arasında bir milletlerarası köprü vazifesi görerek dünya ticaret yollarına açılmasından sonra bu ülkenin iktisadi ve kültürel yükselişi ve zengin bir memleket haline gelmesi Selçuklu fetihlerinin mesut neticelerinden biridir. Gerçekten Anadolu, Selçuklu istilası sayesinde, İslam medeniyeti hudutları dahiline girdikten ve bu ülke için ticari gelişmeyi önleyen engeller kalktıktan sonra, süratli bir iktisadi ve medeni yükselme devri açılmıştır.

Milletlerarası ticaret kervanlarının emniyeti ve istirahati için Selçuklu Devleti'nin kurduğu teşkilat iktisadi olduğu kadar içtimai ve medeni cepheleri ile de çok büyük bir emniyet arz etmektedir. Devlet, kervan kabilelerinin başına kervânsâlâr adıyla bir idareci, Râhdâr veya Tutgavul kumandasında bir muhafız kıtası tayin etmek suretiyle kervanları emniyet altında tutmuştur. Sultanlar ve vezirleri tarafından yapılan ve zengin vakıfları bulunan bu kervansaraylarda zengin-fakir, hür-köle, Müslüman-Hıristiyan farkı gözetilmeden bütün yolcular aynı muameleyi görmüşlerdir.⁶⁷

⁶⁶ W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, çev. E. Ziya Karal, s. 51, Ankara 1975; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 517-518.

⁶⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 359-360.

Selçuklular döneminde ekonomik durum, yaşama şekline uygun olarak gelişmiştir. Göçebe olarak yaşayanların hayvancılıkla uğraşmaları sebebiyle bu devrede Türkiye'den Bizans ve Trabzon-Rum Devleti'nin yanısıra özellikle Arap ülkelerine bol miktarda hayvan ve hayvani ürünler ihraç edilmekteydi. İhraç malları arasında yün, tiftik ve ipekten çeşitli kumaşlar, ham ve mamul deri maddeleri yer alırken, meyvacılık ve bağcılık yapılıyor; üzüm, kavun, karpuz, kayısı, şeftali, badem, erik, armut, limon ve portakal gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Selçuklu idaresi ve teşkilatının devamlı olmasını sağlayan temel sebeplerden birisi de bu iktisadi refah olmuştur. İmparatorluk devrinde, giyim, malzeme, techizat ve muharebe vasıtaları bakımından, Orta Çağın en büyük ordusunun çıkarılması ve sultanların ziyafetlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutlanmasında, düğünlerde kaynaklarımızın bahsettiği ihtişam ve muazzam masraf refahı, zenginliği; aynı zamanda tebea arasında herhangi bir geçim darlığından doğan hareket görülmemesi de iktisadi durumun ne kadar iyi olduğunun gösteren delillerdir.⁶⁸

Ortaçağ iktisadi zihniyetine göre, Selçuklularda para biriktirme gayesinin bahis mevzuu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Selçuklu Devleti'nin bütün idari, iktisadi zihniyet ve ananelerine göre onun yıkılışından sonra ortaya çıkan Anadolu beyliklerinde paralarının hudutlar dışına çıkarılmasına karşı sıkı yasaklar konması böyle bir siyasetin neticesi idi.⁶⁹ Zamanımızda câri para siyasetine benzeyen bu tedbirlere rağmen altın ve gümüşün zaman zaman bir memleketten diğerine akması ve para darlığına sebep olması önlenememiştir. İthalat ve ihracat arasındaki dengesizlikler, paranın ayar farkları, nihayet mübadele dışında bu kıymetli maddelerin kullanılması vesair sebepler bir memlekette altın ve gümüşün azalması veya çoğalmasına sebep olmuştur. İktisadi gelişimin delillerinden birisi de basılan paralardır. Bastırdığı paralardan elimize geçen 22 tanesinden 16'sı altın, gerisi gümüş olan, Sultan Melikşah devri hakkında kıymetli bilgi veren Hamdullah Müstevfi Kazvini'ye göre, Selçuklu ülkelerinin yıllık geliri 21.500 tümen kırmızı altın (zer-i surh)

⁶⁸ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, çev. Erol Üyepazarcı, s. 115-116; W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, çev. E. Ziya Karal, s. 54-55.

⁶⁹ Bu altın ve gümüş yasağı ananelerine Orta Asya'da, Mısır'da ve Ortaçağ Avrupası'nda da rastlanmaktadır. Bkz. Barthold, **Turkestan**, s. 204.

ve haraç olarak alınan senelik vergi 20.000 miskal altın (talâ) idi ki yekunu bugünkü hesap ile, ortalama 225 milyar liraya karşılık gelmektedir. Aradaki rayic ve iştirâ farkı da dikkate alınırsa, bunun yaklaşık olarak 500 milyar liralık bir kıymet ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁰

Selçuklu devrinde iktisadi ve sosyo-kültürel durumlar gelişmiş; emtia ve kültür alışverişi ülkelerarası bir canlılık ve genişlik kazanırken ticari işler ve usullerde de birtakım yenilikler vuku bulmuştur. Gerçekten de Selçuklulardan önce Irak'ta mevcut bulunan, bankacılık işlemleri bu devirde genişlemiş, yeni usul ve vasıtalar sermayenin işletilmesi ve nakline imkan vermiştir. İmparatorluk ülkelerinde yayılan bankerler⁷¹, zenginlere ve büyük devlet adamlarına ait meblağları kâr (faiz) karşılığı kullanmışlar; icabında devlete para ikraz edip ve mukabilinde de bazı vilayetlerin vergilerini, iltizam usulüyle ve kârıyla kendi bünyelerine almışlardır. Kayıtlara göre Yahudiler, sarraflık ve bankacılıkta birinci sırada bulunuyorlardı. Bu sebeple Melikşah zamanında Yahudi İbn 'Allân, Nizamü'l-Mülk'ün yakın dostu olarak devletten büyük vilayetleri iltizama almıştır. Ondan sonra da İbn Semhâ, Melikşah'ın Bağdat'ta giriştiği büyük inşaatın müteahhidi olarak bulunmuş, sultan ve vezirine çok nüfuz ederek, mali işlerde ve halifenin vezirini azilde görüldüğü üzere, siyasette de tesirini göstermiştir. Anadolu'da mevcudiyetini bildiğimiz birkaç sarrafın Yahudi değil de Türk olması herhalde bu ticaretin bu ülkede Yahudilerin tekelinde olmadığını göstermektedir.⁷²

Sultan Berkyaruk borç para aldığı Türkistanlı Hanefi Ömer ile Halebli Şi'î Ali adında iki sermayedara⁷³, borçlarından birini Müstevfi (Maliye Nazırı) Mecdü'l-Mülk, vasıtasıyla devlet hazinesinden nakden ödenmesini, diğerini "bir şehre havale" yapılmasını emretmiştir.⁷⁴ Sultan Sancar zamanında ise,

⁷⁰ Hamdullah Müstevfi Kazvini, **Nuzhat al-kulûb**, nşr. Le Strange, s. 226; Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, s. 130-131.

⁷¹ Banker: Cehbez. Bkz. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 376.

⁷² Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 376.

⁷³ Sermayedar: Bâzîrgân. Bkz. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 376.

⁷⁴ Sultan'a, Ömer'e nakit ve Ali'ye havale yapılması sebebini sordukları zaman, padişahlık ve muamelede taassubun caiz olmadığını herkesin bilmesi gerektiğini, Ali'yi sevdiğini ve saydığını beyan etmiştir. Bkz. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 376.

Taberistan emirinin Bağdat, İsfahan, Rey, Harezm (yani Gürgenç), Saksın⁷⁵ ve Sivas gibi devrin büyük ticaret merkezlerinde kendi havaleleri ile, 100.000 ile 200.000 dinar miktarında iş yapan vekilleri bulunmaktaydı.⁷⁶

Büyük Selçuklularda devlet işlerinin görüşülüp, karara bağlandığı Divan-ı Âla denilen Büyük Divan, Divan-ı İnşâ, Divan-ı İstifâ, Divan-ı İşrâf ve Divan-ı Arz olmak üzere dört divandan meydana gelmekteydi. Tezimizin de konusu içinde yer alan Divan-ı İstifâ kurumunun kökeni Eyyubiler ve Fatımiler devrinde önemli bir fonksiyonu olan “Divanü’l-Mâl” adı verilen, İslam devletlerinde de çok eski devirlerden beri devam eden kuvvetli bir mali teşkilatın geliştirilmiş şeklidir. Divanü’l-Mâl, ikinci derecede pek çok divana ayrılarak devletin mali işlerini idare etmekteydi.⁷⁷ Memlûkler devrinde ise, mali işlerle ilgili divanların en büyüğü “Divanü’n-Nazar” olup, diğer mali divanlar bu divana bağlıydılar. Divanü İstifâ-yı sohbet, Divanü İstifâ-yı devlet ve Divanü beytü’l-mal olmak üzere üç alt daireden oluşmaktaydı.⁷⁸ Büyük Selçuklularda Divan-ı Âla’nın mali işlerle uğraşan dairesi daha önce de belirttiğimiz üzere Divan-ı İstifâ (Divanü’z-zimâm ve’l-istifâ) adını taşımaktaydı. Bu divanın başkanına da Sahib-i Divan-ı İstifâ, Müstevfi-i Memalik veya sadece Müstevfi denirdi. Devletin bütün maliye memurlarının amiri olan müstevfi, halkın durumunu iyileştirmeye çalışır, hakları ve mükellefiyetleri eşit şekilde taksim eder, ancak yeni vergiyi ihdas edemezdi. Yapılan şikayetleri de sonuçlandırmakla mükellefi. Ayrıca bütçenin gelir ve gideri hakkında tutulan defterlere nezaret eder, vergi tahsili için yetkili memurlar görevlendirir, memurların maaşlarını öder, mali bakımdan iktaları denetler ve gerekli düzenlemeleri yapardı.⁷⁹

Daha öncede belirttiğimiz gibi Müstevfi, İmparatorluğun bütün maliye memurlarının üstüdür. Buna saltanat divanının (Divan-ı Hass veya Hazret) maliye işlerine bakan kısmının mensupları da dahildir. Kendisinin her memur

⁷⁵ Saksın, eski bir Bulgar-Hazar şehridir. Bkz. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 376-377

⁷⁶ Osman Turan, **a.g.e.**, s. 377.

⁷⁷ Divanü’l-Mâl konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, **T.D.V. İ.A.**, c. 9, s. 382.

⁷⁸ Memlûkler devri Divan-ı İstifâ kurumu konusunda bkz. Kazım Yaşar Kopruman, **T.D.V. İ.A.**, c. 9, s. 383.

⁷⁹ Divan-ı Âla konusunda bkz. Aydın Taneri, **T.D.V. İ.A.**, c. 9, s. 383-384.

M.Altay Köymen, “Selçukluar Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, **T.A.D.**, II, 2-3, s. 325-327, 338-339.

gibi, bir vekili vardır. Bir yerde adı “Kaimmakam” olarak geçen bu memuru bizzat kendisi tayin etmektedir. İstifâ Divanı’nda hizmet eden diğer memurlardan sadece defter katiplerini (ehl-i ceraid ve defatir) biliyoruz. Vesikalarda, Müstevfi-i Memalik’e, devletin bütün şehir ve eyaletlerine mümessiller göndermesi veya her eyalete naibler (nüvvâb) ve memurlar (gumâştegân) tayin etmesi emredilmişse de, bununla şüphesiz eyalet ve bölge maliye divanı idarecileri ve memurları kastedilmiştir. Daha aşağı kademelerde bulunan bu mali teşkilatlar, müstevfiye devletin bütün vergi işleri hakkında bilgi vermek zorundaydılar. Maliye müfettişleri (mutasarrıfân) ve memurlar (mutasaddiyân) kendisine yazılı bilgi verirlerdi. Divan vergilerini toplamakla yükümlü olan maliye müfettişi (mutasarrıf-ı emvâl-i divanî) ona hesap verirdi. Müstevfi-i Memalik, ihmalci tahsildarı (muhasıl) cezalandırır, âmilleri (ummâl) bakiye kalan divan vergilerinden dolayı mesul tutardı. Özellikle zaruri hallerde müstevfi, bölge idaresinin en alt organlarıyla ve âmillerle bizzat ilgilenir, gerekirse müdahale ederdi. Müstevfinin halka karşı görevleri özel bir önem taşır, reayadan haksız vergi alınmaması için büyük bir ihtimam gösterirdi. Özellikle reayanın durumunu ıslah eder, hakları ve mükellefiyetleri taksim eder, halkın vergi iltizam muameleleri ile sevk ve idare eden muhitler arasındaki münasebetlerinin adilâne olmasını temineder, yeni vergiler koymaz, fakat haklı taleplerde hiç ihmal göstermezdi.⁸⁰

Müstevfi vergi toplanmasında olduğu gibi devletin diğer gelirlerinin tahsil ve harcamasıyla ilgili hususlarda da yetkiliydi. Kendisine devletin mali durumu, gelir ve gider seviyesi, bilhassa divanın gelir ve gider seviyesi hakkında bilgi verilmesi mecburi idi.⁸¹ Müstevfi, aynı zamanda devlet bütçesinin müsbet bilançosunun açık vermemesi için gayret göstermek mecburiyetindeydi. Bütün gelir ve giderler hakkında defter tutulur, giren çıkanlar yazı ile tesbit edilir ve bu maksatla listeler (cerâid) tutulurdu. Bunların özellikle kavanin gibi câri olan hususlarda tutulması zaruri idi.

⁸⁰ M.Altay Köymen, “Selçukluar Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, T.A.D., II, 2-3, s. 325-327, 338-339.

⁸¹ Divan tabiri ile burada kastedilen Divan-ı Âla olmalıdır.

Mütevfi, vergileri tabi ki selahiyetli ‘âmiller vasıtasıyla tahsil eder, bu vergilerin miktarları “eskiden beri” tesbit edilmiş kanunlar ve defterlerle eski örneklere göre tayin edilebilirdi. Bunlardan kimse ayrılamazdı.⁸²

Vergilerin bir kısmı Divan-ı İstifâ-yı Memalik’te listelere kaydeden vergi iltizam mukavelelerine (muamelât) istinaden, mültezimler (eshab-ı havalât) vasıtasıyla tahsil edilirdi. Mültezimler, vergi iltizam mukavelelerinden gelen vergilerin hesabını mütevfiye vermek zorundaydılar. Bütün yazılar (hatt), mütevfi tarafından kendi el yazısı ile imzalanır veya (mühür-nişan ile) damgalanırdı. Devletin hazineleri de mütevfinin idaresi altındaydı. Kendisi hazinelerde bulunan para miktarını kontrol (mikdar-ı defâin-i hazâ’in) eder, ve onları rehinden (istiğrâk) korurdu. Vergilerin tahsili gibi maaşların muhtelif şahıslara ödenmesi de mütevfinin görevleri arasındadır. Kezâ mali bakımdan iktâ sistemi de onun emrindeydi. Kendisi yalnız bu maaşların miktarının ve ödeme müddetlerini kontrol ve kaydetmekle, düzenli olarak ve zamanında ödeme yapılmasına itina göstermekle kalmaz, aynı zamanda bunları gayri kanuni iddialardan korur ve gerekirse ödemekten kaçındırır, hak sahibi olmayanları listelerden silmek selahiyetine sahiptir. İhtiyaç halinde kullanmak üzere, bir miktar parayı elinde bulundurur. Bundan saray hizmetkârlarının (bendegân, hidmetkârân) maaşlarını öder. Mütevfi-i Memalik’e ödeme, maaş ve tahsisat (mersûm ve rusûm-ı istifâ) şeklinde olur veya maaş yerine 5000 dinar kıymetinde bir iktâ ve buna tekabül eden –Divan-ı Arz’ın tayin edeceği- hububatı (galle) alır.⁸³

Divan-ı İstifâ dairesini, Divan-ı İshrâf dairesi kontrol eder; bu daire (Divan-ı İshrâf) devletin mali idaresinin en yüksek seviyede kontrolünü yapar, bilhassa gelirlerin harcanmasını denetlerdi.⁸⁴ Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk devletlerinde daha önceden de belirttiğimiz gibi “Mütevfilik” ünvanı hazinenin gelir ve giderlerini tutan muhasebe divanının başında bulunan

⁸² M. Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, **T.A.D.**, II, 2-3, s. 326.

⁸³ M. Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, **T.A.D.**, II, 2-3, s. 327.

⁸⁴ Divan-ı İstifâ konusunda bkz. Aydın Taneri, **T.D.V. İ.A.**, c. 9, s. 384; Ann K. S. Lambton, “The Internal Structure of The Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, 5, s. 257-258.

memura verilmiştir. Nizamü'l-Mülk zamanında müstevfinin memuriyeti, derece bakımından vezirden sonra gelmekte idi. Ayrıca anlaşıldığına göre, Abbasilerin Divanü'l-zimâm veya Divanü'l-Azimma dairesine tekabül etmekte idi. Müstevfilerde, vezierlerde aranan özelliklerin bulunması şarttı.⁸⁵ Hakikaten her iki memuriyette de ortak vecibeler vardı; bunlardan biri diğerinin na'ibi sıfatı ile hareket edebiliyordu. Vezirlik bütün idarenin dizginlerini elinde tuttuğu halde, ismen daha yüksek bir makamın tahlikelerine maruz kalmamak için, kuvvetli bir müstevfi tarafından reddedilebiliyordu. Fakat keyfi hareket eden bir hükümdar karşısında hiçbir memur vaziyetinden emin olamazdı; mesela Sultan Mesut bu suretle Müstevfi Safi al-Din'i idam ettirmiş ve mülkünün büyük bir kısmını müsadere ettirmiştir.⁸⁶

Moğollar devrinde "Müstevfi" ünvanı eyaletlerdeki maliye müfettişlerine verilmiştir. Timurlular, Safeviler ve Kaçarlarda Müstevfi-i Memalik devlet hazinesi muhasebe nazırı mevkiini işgal etmiş, alelade müstevfi ünvanı ise, daha aşağı derecede saray memurlarından birine verilmiştir. Müstevfi'l-Memalik, son Kaçarlar zamanında, bazı kimselere has bir unvan olup, bu unvan bir dahiliye nazırı (1890) veya hatta baş-nazır (1910) tarafından taşınmıştır.⁸⁷

Mısır'da Fatımiler ve Memlûkler zamanında müstevfi, bir divanın (örneğin divan al-cayş) reisi olabileceği gibi, daha aşağı olmakla beraber, yine de oldukça mühim olan iktaat, yani askeri tımarlara v.b. bakan maliye müfettişliği gibi başka vazifelerde de bulunabiliyordu. Alelade bir müstevfi ehemmiyetsiz bir memur olup, şadd yani müfettiş nezareti altında arazi teftişinde veya ekinlerin tahmininde ya da devlet zahire inhisarı anbarında çalışan bir katibe delalet etmekteydi.⁸⁸

⁸⁵ Bu özellikler için bkz. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, cilt III**, s. 157-178; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, 1967.

⁸⁶ "Müstevfi" mad. , R. Levy, **M.E.B. İ.A.**, c. 8, s. 837.

⁸⁷ R. G. Watson, **History of Persia**, London, 1860, s. 16.

⁸⁸ "Müstevfi" mad. , R. Levy, **M.E.B. İ.A.**, c. 8, s. 838.

1. Büyük Selçuklu Devleti'nde Maliyeci Vezirler ve Müstevfiler

Büyük Selçulularda hükümet teşkilatının başı olan vezirlik, Abbasi, Samanî ve Gazneli tesirinin kendisini en fazla gösterdiği müessesedir. Bunun başlıca sebebi Selçuklu sultanlarının söz konusu devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezarete genellikle İranî asıllı devlet adamlarını getirmeleridir. İran kültürü ile yetişmiş devlet adamlarının Selçuklu hükümeti mekanizmasına yine İranlı devlet adamlarının hakim olduğu Abbasi Devleti'nin ananelerini yerleştirmeleri de gayet doğaldır.⁸⁹

Selçuklu İmparatorluğu'nda siyasi ve dini konular teokratik yönden halifenin yaptırımları, kanuni yönden de Sultanın zanları doğrultusunda oluşturulmaktaydı. Ekonomik konular da içinde çeşitli grupların, esnaf birliklerinin ve şirketlerin bulunduğu “*ikta*” sistemi doğrultusunda oluşturulmaktaydı.⁹⁰ Bu sebeple maliye konuları ile ilgili olarak *ikta* sistemi ve bu sistemi devlet yönetimi konusunda kullanmış olan vezirler ve müstevfiler de konumuzu dolaylı da olsa ilgilendirmektedir.

Büyük Selçuklular'da vezirlik kurumu, devlet kurulunca Sultan Tuğrul Bey tarafından tesis edilmiştir. Büyük Selçuklu vezirleri ve devlet adamları genel olarak, idare teşkilatından yetişmişlerdir. Dolayısıyla direkt olarak maliyeci olan müstevfiler ve maliye konuları ile ilgilenmiş olan vezirler de idari kısımda birtakım görevler almışlardır. Sultan Tuğrul'un veziri olan Ebu'l Kasım Buzgânî, Gazneliler devrinde Nişabur resiliği ve Horasan amilliğinde bulunmuş ve Buzgân şehri sâlârlığını yapmıştır. İdare kadrosunda yetişmiş olan Buzgânî'nin tecrübesinden ötürü vezaret makamına geldiğinden şüphe yoktur. Buzgânî'nin , ilk olarak reislik görevini icra etmesi şüphesiz ki onun ekonomik konularda bilgili olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü bilindiği gibi reislik kurumu bire bir olmasa da, mali konularda ehliyetli kimselere emanet edilmiştir.⁹¹

⁸⁹ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 82.

⁹⁰ Ann K.S. Lambton, “The Internal Structure Of The Seljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, V, s. 203.

⁹¹ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 86.

Büyük Selçuklu veziri mali konularda geniş yetkiler ile donatılmış olduğu gibi bazı konularda da müstevfilerden daha fazla yetkiye sahiptiler. Özellikle devlet bütçesini tanzim ve mali denetim konularında daha yoğun haklara sahip oldukları bilinmektedir. Müstevfi ve vezirin mali bakımdan önde gelen görevi, hazineye gelir sağlamaktır. İlk Selçuklu veziri Buzgânî'den itibaren vezirler, gelir temini ile yakından meşgul olmuşlardır. Gerçekten de Buzgânî devletin kuruluş safhasında, nakide çok ihtiyaç duyulduğu bir sırada, temin ettiği 500 bin dirhemi Tuğrul Bey'e teslim etmiştir. Tuğrul Bey'de bu parayı devletin doğudaki problemleriyle meşgul olan Çağrı Bey'e teslim etmiştir.⁹² Bu olaylar bize vezirlerin mali konularda en az bir müstevfi kadar yetenekli ve dirayetli olmaları gerektiği hususunda bilgi arz etmektedir.

Tuğrul Bey döneminde kısa bir süre de olsa vezaret makamında bulunan Ebu Ahmed Dihistânî ise, "rîbât-ı Kussar"da mali işler memurluğu yapmıştır. Bu durum bize, bazı vezirlerin vezaret makamına gelmeden evvel mali işler konusunda memurlukda bulunduğunu göstermektedir.

Tuğrul Bey döneminin ünlü ve yetenekli vezirlerinden olan Amidü'l-Mülk Ebu Nasr Kündürî, ilk olarak Tuğrul Bey'in katibliği görevinde bulunmuştur. Sultan Tuğrul, Nişabur'a geldiğinde meşhur İmam Muvaffak'dan kendisine Arapçaya vakıf bir katip tavsiye etmesini istemiş, İmam da Kündürî'yi tavsiye etmiştir. Amidü'l-Mülk Ebu Nasr Kündürî daha sonra divana dahil olmuş, Sahib-i Divan-ı İşraflık yapmıştır. Kündürî, "Sanat-ı İnşa ve fesahat ve fenn-i İstifa ve siyakat"a vakıftı.⁹³ Vezir Kündürî, Halife'nin ikta ve tasisatını da tesbit etmiştir. Tuğrul Bey'in emri üzerine Halife ile, Halifelik Divanı'na tahsis edilecek ülkeleri kararlaştırmışlar; bu arada vezir Halife'nin günlük tahsisatını 500 dinar olarak hesaplamıştır. Bunu Halife'nin itirazı üzerine 2000 dinara çıkartmıştır. Bu geliri karşılayacak olan ülkelerin ve arzinin intihabı Halife'ye bırakılmıştır. O da geliri her sene 720 bin dinar olan Bağdat, Vâsıt ve Basra'yı seçmiştir. Vezir herhangi bir şahsın ikta ve nân (arpalık) ını

⁹² Aydın Taneri, **a.g.m.**, s. 107.

⁹³ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.30; Ann K.S. Lambton, "The Internal Structure Of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 247-248.

da tesbit ve tevcih edebiliyordu. Amidü'l-Mülk Ebu Nasr Kündürî, Bağdat'ta bulunduğu sırada "Kanun Kitabı"nı istemiş ve resmi muhaberatı divan yazısı ile kaydederek Halife'nin nân'ını tesbit etmiştir. Gene Kündürî, Basra ve Ahvaz eyaletlerini yıllık 360 bin dinar karşılığında emir Hızaresb'e ikta etmiştir.⁹⁴

Müstevfilerden farklı olarak, maaş ve tahsisat bağlamak yetkisine sahip olan vezir, gerektiğinde bunları kesmek yetkisine de sahipti. Vezir Amidü'l-Mülk Ebu Nasr Kündürî, Bağdat'ta bulunduğu sırada Halife Kaaim'in kızını Tuğrul Bey'e vermek istememesi üzerine, naiblerinin maaşlarını kesmiştir. Halife de durumu kabul mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁵

Sultan Alp Arslan devrinin ve Sultan Melikşah devrinin en önemli devlet adamlarından olan Nizamü'l-Mülk, babası ile birlikte Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin maiyetinde bulunmuş, ardından da Horasan İsfehsaları'nın hizmetine girmiştir. Daha sonra Çağrı Bey'in Belh Valisi Ali b. Şadan tarafından vilayet işlerine tayin edilmiştir. Daha sonra Çağrı Bey'in tavsiyesi ile "katip" olarak Alp Arslan'a hizmet etmiş, melikliği sırasında Alp Arslan'ın vezirliğini de yapmıştır.⁹⁶

Nizamü'l-Mülk Selçuklu vezirleri içinde devlet bütçesini tanzimde ve mali denetimde en selahiyetli kimse idi. Sultan Alp Arslan ölünce onun hemşiresi ve Melikşah'ın halası olan GevherHatun'un mallarını müsadere etmiş, paralarına ve mücevherlerine el koymuştur.⁹⁷

Vezirler tahsisat veya maaşın miktarını tayin ve ödeme şeklini bizzat tesbit ediyordu. Nizamü'l-Mülk ise herhangi bir askere yıllık maaş bağlar, bunun yarısını Türkiye'deki bir şehrin bütçesinden, diğer yarısını Horasan'daki bir şehirden tahakkuk ettirirdi. Selçuklu ordusu mensubu olan

⁹⁴ Ann K.S. Lambton, "The Internal Structure Of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 245.

⁹⁵ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, s. 109.

⁹⁶ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.57; Ann K.S. Lambton, "The Internal Structure Of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 227.

⁹⁷ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s.108.

askerler için 1000 dinar ikta etmiş ve bu meblağın Semerkand'dan ve Anadolu'dan gelen vergiler ile karşılanması usulünü getirmiştir. Kurulan düzen o kadar muntazam idi ki, maaşların ödenmesi gecikmezdi.⁹⁸

Diğer taraftan vezir Nizamü'l-Mülk, devlet gelirlerini artırmak için ordu mensuplarına ikta vermek usulünü ihdas ve araziye askere taksim etmiştir. İkta tevcihi konusunda Nizamü'l-Mülk'ün diğer Selçuklu vezirlerine nazaran daha yetkili olduğu tahmin edilebilir.⁹⁹

Ebu Abdullah İzzü'l-Mülk Hüseyin b. Nizamü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk devrinde vezaret makamına gelmiştir. Babası Nizamü'l-Mülk döneminde "emir ve hakim-i Harezm" olarak görevliydi. O, Harezm'in en yüksek mülki ve askeri amiriydi. Vezirlerin ikta konusunda geniş yetkilere sahip olduklarını gösteren bir örnek de İzzü'l-Mülk'ün icraatıdır. Gerçekten bu vezir, halkın emlakına el koymuş ve ikta olarak dağıtmıştır. Nitekim bu icraat hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ancak vezirin bu faaliyeti Sultan'ın kararı doğrultusunda yaptığı da muhakkaktır.¹⁰⁰ Esasen geniş yetkilerle donatılmış olmakla birlikte Selçuklu vezirlerinin hakim-i mutlak olan Sultan'a karşı sorumlu olduklarını daima göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Tezimizle ilgili şahıs olan Ebu'l-Fazl Esad Mecdü'l-Mülk Kummî'yi bazı kaynaklar vezir, bazıları ise müstevfi olarak göstermişlerdir.¹⁰¹ Kendisi Melikşah döneminde müstevfi, Berkyaruk devrinde Sultan'ın annesi Terken Hatun'un müşaviri ve yardımcısı olarak görevlendirilmiş, daha sonra da devlet idaresini tamamen eline geçirmiştir.¹⁰²

⁹⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.58.

⁹⁹ Ann K.S. Lambton, **Landlord and Peasant In Persia**, s. 66.

¹⁰⁰ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.90.

¹⁰¹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s.84.

¹⁰² Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş,s.138; Ann K.S. Lambton, "The Internal Structure of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 260-267.

Kendisi, diğ er vezirlerde oldu ğ u gibi, büt ün mesaisini mali konulara ayırmı ŝ tır. Hazinesinin devlet mekanizmasındaki rolü dikkate alınır sa, bu durum do ğ aldır. Gör ünü ŝ e göre Sultanlar vezirlerinin ba ŝ arı derecelerini mali sahadaki icraatlarıyla ölç makteydiler. Dolayısıyla Mecdü ’l-Mülk, mali sahadaki uzmanlı ğ ı ve yetene ğ i do ğ rultusunda mü stevf ilik ve ardından vezirlik makamlarını i ŝ gal etmi ŝ tir.¹⁰³

Ebu Mansur Muhammed Hatırü ’l-Mülk Beybedî, Sultan Berkyaruk döneminde Divan-ı İ stifa, Divan-ı İn ŝ a ve Divan-ı İ ŝ raf gibi önemli mevkilerin ba ŝ ında bulunmu ŝ tur. Kendisi devlet gelirini artırmak için para cezası da vermi ŝ tir. Hatırü ’l-Mülk kendisine gelen bir ŝ ikayet üzerine Muvaffak adındaki bir memura vazifesinde ihmal gösterdi ğ i için 100.000 dinar ceza vermi ŝ , daha sonra da malını mü sadere etmi ŝ tir.¹⁰⁴

Sancar devrinde vezirlik yapan Muinuddin Muhtassu ’l-Mülk, Ka ŝ an’da dihkandı ve pek çok mülke sahipti. Muinuddin Muhtassu ’l-Mülk, Melik ŝ ah devrinde vezir Nizamü ’l-Mülk tarafından emirü ’l-ümera Kamac’ın naibli ğ ine tayin edilmi ŝ , bu görevde bulundu ğ u sırada Ka ŝ an, Ebher, Zincan, Gence’de bir çok darü ’ ŝ - ŝ ifa ve medrese in ŝ a ettirmi ŝ , daha sonra hükümet te ŝ kilatına geçerek, Divan-ı İn ŝ a ve Divan-ı İ stifa mansıblarında bulunmu ŝ tur.¹⁰⁵

Vezirlerin gelirlerinin bir kısmını amme hizmeti için harcadıkları da anla ŝ ılmaktadır. Mesela büyük bir serveti oldu ğ unu bildi ğ imiz Nizamü ’l-Mülk yılda yalnız 300.000 dinarı fakih sufi ve alimlere tevzi ediyordu.¹⁰⁶ Yine Sultan Melik ŝ ah döneminde mü stevf ilik yapmı ŝ olan şerefü ’l-Mülk, 1066-1067 yıllarında Ba ğ dat ve Merv’de bir medrese in ŝ a ettirmi ŝ tir.¹⁰⁷

Mehmet Tapar döneminde 1104-5 yıllarında Sadu ’l-Mülk Ebu’l-Mehasin Abi’nin vezirli ğ i esnasında mü stevf i olan Zeyne ’l-Mülk Ebu Sa’id b. Hindu, aş ırı derecede rü ŝ vet almaktaydı. Sadu ’l-Mülk Ebu’l-Mehasin Abi öldük ten

¹⁰³ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İ mparatorlu ğ u’nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s.113.

¹⁰⁴ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İ sfahani’nin “Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.107.

¹⁰⁵ İ sfahani, **a.g.e.**, s. 106; Ann K.S. Lambton, “The Internal Structure of The Seljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, V, s. 261.

¹⁰⁶ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İ mparatorlu ğ u’nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s.170.

¹⁰⁷ Ann K.S. Lambton, “The Internal Structure of The Seljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, V, s. 216.

sonra Sultan Melikşah kendisini yakalatarak iki yıl hapsedirmiştir. 1107 yılında hapis hayatından kurtulan Zeyne'l-Mülk Ebu Sa'id b. Hindu, Mehmet Tapar'ın vezirliğine gelmiştir. Ancak 1112-13 yıllarında Sultan Sancar, bazı emirlere eğer bu veziri yakalayıp ortadan kaldırırlarsa kendi maliye dairesinden 200.000 dinar vermeyi teklif etti. Sonunda da yakalanarak öldürüldü.¹⁰⁸

Yine Sultan Sancar döneminde Divan-ı İstifa naibliği'ne atanmış olan Zeynü'd-Din Ebu'l-Ala Said el-Müstevfi ve Şemsüddin adlı bir kumandanın (Emir-i Alem) Cürcan müstevfiliğine tayin edildiğine dair elimizde kısa fermandır. Şemsüddin Ali olarak geçen şahıs, Sultan Sancar döneminde vezir olan Nasırü'd-Din Mahmud b. Ebi Tevbe'nin oğludur. Şemsüddin Ali, Sultan Sancar'ın müşrifliğini yapmıştır. Müşriflikten Cürcan müstevfiliğine mi nakledildi, yoksa Cürcan müstevfiliğinden İmparatorluk müşrifliğine mi terfi etti? Bu konu hakkında kati bir şey söyleyemeyiz.¹⁰⁹

Atabetü'l-Ketebe'de maliye memurlarının durumu hakkında bir takım bilgilere rastlamaktayız. Merv'in müstevfilik makamı için Sultan Sancar döneminde Zeynü'd-Din Ebu'l-Ala Said el-Müstevfi'ye verilmiş bir atama kararnamesinde, emir isfehsâlârın yani yerel askeri komutanın vekillerine, ona her çeşit saygıyı göstermeleri buyuruluyordu; kendisine reisin ikametgahanından elden gelen her türlü yardım ve destek sağlanacaktı. Konulması kaçınılmaz olan her vergi ve zorunlu olan her istek, onun vekili tarafından kaydedilecekti. Yani vekili tarafından onaylanmadan hiçbir tarih ve talep işlemi yapılmayacaktı.¹¹⁰

Divan-ı İstifa'nın başkanı olan Şerefü'd-Din, aynı zamanda Bestam reisliğine atanmıştır. Esasen kendisi ikinci görevi olan Bestam Reiliği'ni doğrudan doğruya yapmamış, kendisine verilen salıklara uyararak Reşidü'd-

¹⁰⁸ Ann K.S. Lambton, "The Internal Structure of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 252.

¹⁰⁹ M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Devleti'ne Ait Münşeat Mecmuaları", **D.T.C.F. Dergisi**, VIII, 4 (1951), s. 558, 590-591.

¹¹⁰ Ann K. S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, c. 37, sayı 147, s.367-368.

Din'i vekil tayin etmiştir. Bu vekil Bestam'da yalnız reis vekilliği değil, müstevfilik de yapmıştır. Zeynü'd-Din Ebu'l-Ala Said el-Müstevfi yıllarca Merv'in müstevfi vekilliğini üzerinde tuttu; ama kendisi sarayda kalmış, bu arada bir vekil de onun adına müstevfilik görevini yerine getirmiştir. Ancak bu tatmin edici bir çözüm yolu olmamış, başka bir müstevfi (Ziyau'd-Devle ve'd-Din; vezir vekili ve Divan-ı Tuğra'nın başında idi.) yeniden atanmış ve Merv'e yollanmıştır.¹¹¹ Devletin böylesine önemli bir göreve atadığı müstevfilerinin görev yerlerine gitmeyerek, yerlerine vekiller göndermeleri tabi ki hoş bir durum olmamıştır. Ekonomik işleyişi ve maliye kurumunun işlerinin yürütülmesini sarsmıştır. Görünüşte çeşitli görevleri dengelemek çabasına rağmen, otoritenin niteliği kurumsal olmaktan çok kişisel kalmıştır. Bu, aynı makamı başka başka yerlerde ve çeşitli münasebetlerle işgal eden kişilere birbirinden çok farklı yetkiler verilmiş olmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Görülüyor ki, Selçukulu vezirleri ve mali sahada yetkin olan devlet adamları divanlardan ve idare teşkilatından yetişerek, bu yüksek makama gelmişlerdir. Onlarda, genel olarak Abbasi vezirleri ve devlet adamları gibi genellikle katiplik görevinde bulunmuş, Divan-ı İstifa ve Divan-ı İnşa'nın çeşitli kademelerinde vazife alarak mali sahada ve diplomatik belgelerin hazırlanmasında ihtisas yapmışlardır. Gerçekten verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere, Sultanın talebi olsun veya olmasın vezirler ve müstevfiler hazineyi zenginleştirmek için büyük gayret sarf etmişlerdir. Gelir artışını kanuni olduğu kadar müsadere gibi gayri kanuni yollar ile de temin etmişlerdir. Daha çok bertaraf ettikleri siyasi hasımlarının ve yakınlarının mallarına el koymuşlardır. Nitekim Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim ve Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin makam atlama olaylarında olduğu gibi. Bu durum büyük bir ihtimalle Sultanın da onayı ile olmuştur. Çünkü iktidar sahibinin baş uğraşı her ne şekilde olursa olsun hazineye gelir temini olmuştur.

¹¹¹ Ann K. S. Lambton, **a.g.m.**, s. 369.

İKİNCİ BÖLÜM

MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATI VE SELÇUKLU HİZMETİNE GİRİŞİ

A. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HAYATININ İLK YILLARI

1. Doğumu ve Gençlik Dönemi

Abu'l-Fazl As'ad b. Muhammed al- Baravistanî al- Kummî isimli Macd al-Mülk yani Mecdü'l-Mülk'ün doğum tarihi 1049 olup, İran'ın Kum¹ şehrinde, büyük bir ihtimalle Baravistan-Berevistan- bölgesinde doğmuştur. Tezimize konu olan ünlü müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün doğum tarihi ve nereli olduğu konusunda ancak, çok kısa malumata sahibiz. Dolayısıyla Mecdü'l-Mülk müstevfi'nin doğum tarihi, nereli olduğu konusunda kaynaklarda çok az bilgiye rastlanırken, onun soyu ve ailesi, gençlik dönemi hakkında hiçbir bilgiye rastlamamız gerçekten de ilginçtir. Kısaca bu konuda elimizdeki kısıtlı bilgilerden onun İranlı, Divandan yetişme olduğunu söyleyebiliriz. Ancak babasının mesleği veya görevi konusunda herhangi bir bilgiye rastlamış değiliz.

2. Mecdü'l-Mülk'ün Yetiştği Çevre ve Şartlar, Yükseliş Devri İlk Yıllarına Genel bir Bakış

Yukarıdaki bahiste Mecdü'l-Mülk müstevfinin doğumu ve gençlik dönemiyle ilgili olarak sadece 1049 tarihinde doğduğunu ve İran'ın Kum şehrine bağlı olan Baravistan bölgesinden olduğunu bahis mevzu ettik. Fakat kendisinin doğduğu günden itibaren gençlik döneminin sonuna değin ne gibi şartlar ve imkanlar içinde bulunduğu konusuna, eldeki kaynaklarda yer alan bilgilerin azlığı ve kaynaklarda bu konu üzerinde pek fazla durulmaması sebebiyle değinemedik. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki, kendisi çocukluk çağında büyük bir ihtimalle büyük sultan Alp Arslan'ın² istikrarlı ve müreffeh devrini, delikanlılık safhasında ise, sultan Melikşah'ın³ ve Büyük Selçuklu Devleti'nin en haşmatli ve kudretli yıllarını idrak etmiştir.

¹ Tarihi Kum şehri, bugünkü İran sınırları içinde Tahran'ın güneyinde, İsfahan'ın kuzeyinde ve Hemedan'ın da doğusunda yer almaktadır. Kısaca Tahran, Hemedan ve İsfahan'ın ortasında bulunuyor diyebiliriz. Bkz. **Gelişim Hachette**, c. V, s. 2065.

² Alp Arslan'ın saltanat dönemi, 1063-1072'dir.

³ Melikşah'ın saltanat dönemi, 1072-1092'dir.

Mecdü'l-Mülk'ün İran kökenli bir devlet adamı olması hasebiyle yola çıktığımızda, onun daima yöneticiler muhiti içinde bulunduğunu, özellikle sultan Melikşah zamanına ait olayları -gençlik döneminde- çok yakından görerek idari, politik ve mali meseleler hakkında pek erken yaşlardan beri bilgi ve tecrübe edinmek imkanına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Sultan Melikşah'ın Büyük Selçuklu sultanı olarak başa geçtiği tarihlerde, Mevdü'l-Mülk müstevfi de⁴ yirmi üç yaşları dolaylarındaydı. Bu dönem daha önceden de yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak ve kudretli dönemini temsil ediyordu. Dolayısıyla Mevdü'l-Mülk müstevfinin yetişme çağları Selçukluların böylesine güçlenip, büyüdüğü bir dönemde şekillenmiş oluyordu.

Mecdü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun böylesi bir dönemine denk gelen yetişme çağlarının çevresel ve imkansal boyutlarına baktığımızda gelişen olayları ve Mevdü'l-Mülk'ün hangi ortamlarda yetiştiğini daha iyi anlamaktayız. Keza sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılını hudutları müdafaa ve babası sultan Alp Arslan'ın tahmin ettiği iç kavgaları yatıştırmakla geçirmiştir. Bu dönemde özellikle Maverâünnehir seferinin intikamını almak isteyen Karahanlı Şemsülmülk Nâsır bin İbrahim ve Gaznelilerle mücadele etmiştir. Bu karışıklıklar esnasında, Melikşah'ın amcası olan Kirman Meliki Kavurt'un (Kara Arslan), sultan Alp Arslan zamanında olduğu gibi saltanat iddiasında bulunarak isyan etmesi olayı gündeme gelmiştir. Tabi ki devletin parçalanmasına sebebiyet verecek bu hadisenin çözümlenerek, asayişin temin edilmesi sağlanmıştır. Bu önemli olayın ardından Melikşah, sultanlığını iyice kuvvetlendirmiş, halife Kaaim Biemrillah tarafından kendisine "Muizeddin" ve "Celâlüddeve" ünvanları ile, o zamana kadar hiçbir sultana verilmemiş olan ve "hilafet makam ve sultanının ortağı" anlamına gelen "Kâsım emirü'l-mü'minin" lakabı da verilmiştir.⁵

⁴ Mevdü'l-Mülk'ün doğum tarihi 1049,ölüm tarihi 1099'dur. Bkz. "Mecdü'l-Mülk" mad. İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁵ "Melikşah" mad. , İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 666-667.

Karahanlılar ve Gaznelilerle iki yıl kadar süren bu hadiselerden sonra sultan Melikşah, kendi hükümdarlığı sırasında genişliğinin son haddine ulaşan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, babası zamanındaki askeri hareketi geliştirerek, muazzam fütühat hallerine geçirerek, devletini ortaçağ aleminin en büyük siyasî teşekküllerinden birini yaptı.⁶ Malazgirt zaferinden sonra batıya yönelen Selçuklular, buraların fethi için Kutalmışoğulları Mansur, Süleymanşah, Alp-İliğ ve Tutak gibi kıymetli komutanlar vazifelendirmişlerdi. Ayrıca Artuk Bey ve Tutak Bey gibi Türkmen reislerinin hareketi da Melikşah tarafından desteklenmiştir.

Selçuklular Anadolu'ya doğru harekete geçtikleri sırada, tam bir keşmekeş içinde bulunan bu ülkenin vaziyeti, fetihleri kolaylaştırdı. Baskı altında bulunan Hıristiyan halk, merkezle irtibatını kesen Bizans derebeylerinin baskısıyla her yönden eziliyordu. Ayrıca paralı askerlerden meydana gelen Frank birliklerinin halka yapmadığı zulüm kalmamıştı. Bizans sarayında dönene entrikalar ve kendini kuvvetli hisseden her komutanın imparatorluğunu ilan etmeye kalkışması, Anadolu'yu dağınık bir hale getirmişti. Bu durum Anadolu'nun fethine memur olan Selçuklu komutanlarının işine oldukça kolaylık sağladı. Keza Anadolu'nun fethine memur olan Süleymanşah, İznik'i ele geçirerek, Boğaziçi'ni kontrol altına almıştır. Bu fetih, batıda büyük bir heyecan doğurdu. Hatta Avrupalılar Çin'e elçilik heyeti göndererek, Selçukluların doğudan tazyik edilmesini bile istediler, fakat bu müacaatları neticesiz kalmıştır.⁷

Sultan Melikşah, dışta fetihler yaptığı sırada kardeşi Tekiş'in iki defa isyanı, kendisi için bu fetihlerin devamını önleyen tehlikeli bir engel olmuştu. O, tahta geçtiği zaman kardeşi Tekiş'e Belh ve Toharistan bölgesinin idaresini vermişti (1073). Bir müddet sonra Tekiş'in, Sultan Melikşah'ın disiplinsizlik sebebiyle ordudan çıkarttığı 7000 askeri yanına topladığı ve isyan ettiğini görüyoruz (1080-1081). Fakat çaresiz kalan Tekiş, af dileğinde bulunarak, bu isyanından vazgeçti. Sultan Melikşah onun bu isteğini kabul etmiştir. Sultan

⁶ "Melikşah" mad. , İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 667.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 136.

Melikşah Musul bölgesinde iken Tekiş ikinci kez başkaldırmış ve Merv-i Rûd'den Serahs'a kadar olan bölgeyi hakimiyeti altına almıştır (1084-1085). Tekiş, Serahs şehrini muhasara ettiği sırada casus taklidi yapan bir adamın elindeki mektuba sahip olmuş ve bu mektuptan Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün ordusuyla kendi üzerine geldiğini sanarak, geri çekilmiştir. Diğer taraftan sultan Melikşah, Tirmiz Kalesi'nde bulunan kardeşi Tekiş'i zorla indirerek, gözlerine mil çektirmiş ve hapse attırmıştır. Böylece sultan Melikşah, dıştaki fetihlere engel olan önemli bir rakibini ortadan kaldırmıştır.⁸

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi sultan Melikşah, 1084 yıllarında kardeşi Tekiş'in ikinci isyanını bastırırken, Selçuklu kuvvetleri de Fahrüddeve Muhammed bin Cüheyr'in komutasında Diyarbakır bölgesinin fethi için harekete geçmişlerdir. Fahrüddeve yanında Artuk Bey olduğu halde uzun bir muhasaradan sonra 1085'te şehre girmiştir. Diyarbakır'ın düşmesiyle Mervaniler Devleti ortadan kalkmıştır. Ayrıca bölgede bulunan Karmatilerin nüfuzuna da son verilmiştir.⁹ Musul'a gelince, Musul'un fethine memur edilen Aksungur ve diğer büyük Türkmen emirleri şehre harpsiz girdiler. Fethi müteakip Musul'a gelen Melikşah, büyük bir merasimle karşılandı. Ancak Belh'te kardeşi tarafından çıkartılan ayaklanmayı bastırmak için geri dönmüş ve liyakatini isbat eden Şerefüddeve'ye Musul emirliğini vermiştir. Şerefüddeve Müslim, daha sonra Antakya hakimiyeti için Süleymanşah ile mücadeleye girmiş ve bu uğurda hayatını kaybetmiştir (1085).¹⁰

Sultan Alp Arslan zamanından beri Suriye'nin fethine memur edilen ve Sultan Melikşah'ın emri ile harekate devam eden Atsız, uzun süre muhasara ettiği Dimaşk (Şam) şehrini 1076'da Selçuklu Devleti'ne katmıştır. Dimaşk'ın alınmasından sonra, camilerde okunan Şiî Fatimî ezanının okunmasının yasaklayarak, Cuma hutbesini Halife el- Muktedi (1075-1094) ve sultan Melikşah adına okutmuştur. Daha sonra Selçuklu Devleti'nin temel politikası olan Şiî Fatimî Devleti'nin ortadan kaldırılmasına uygun olarak Mısır'a doğru sefere devam etmiştir. Fakat bu hareket Fatimîlerin şiddetli mukavemeti

⁸ **Genel Türk Tarihi**, c. 3, s. 136, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

⁹ M. Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi**, s. 137.

¹⁰ **Genel Türk Tarihi**, c. 3, s. 136.

sonucu başarısız kalmıştır. Başarısızlık, Atsız'ın Suriye emirliğinden alınmasınasebep olmuş; emirliğe getirilen Melikşah'ın kardeşi Tacüddeve Tutuş ile Antakya'ya gelen Süleymanşah'ın arasının açılması, burada bir buhranın doğmasına yol açmıştır.¹¹ Bu buhranın ardından bölgede asayişî yeniden sağlayan Melikşah, dönüşte hilafet merkezi olan Bağdat'a gelmiş, Halife el-Muktedi tarafından iki kılıç kuşatılmış ve Suriye bölgesinin asayişî yeniden tesis edilmiştir.¹²

Sultan Alp Arslan zamanında hakimiyet altına alınan Kafkasya, Melikşah'ın tahtra geçmesinden kısa bir süre sonra karışıklıklara sahne olmuştur. 1078-1079 yıllarında Kafkasya Seferi'ne çıkan Melikşah, bölgeyi tamamen hakimiyeti altına almış, buradaki Hıristiyan halkın¹³ mükellefiyetlerini azaltarak, devlete olan bağlılıklarını artırmıştır. Bölgenin idaresini de Melik Kutbeddin İsmail'e vermiştir. Melikşah daha sonra doğuya yaptığı seferlerle de Maveraünnehir bölgesini Selçuklu topraklarına katmıştır. Semerkant Hanı Ahmet bin Hizr'in halka zulmetmesi ve devrin alimlerinin bu durumu düzeltmesini istemeleri üzerine sefere çıkan sultan Melikşah, Buhara, Semerkant, Kaşgar gibi mühim şehirleri ele geçirmiştir.¹⁴

Buraya kadar bahsettiğimiz olaylar sultan Melikşah devrinin ilk yıllarında vuku'a gelen ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yükseliş döneminin ilk yıllarını anlatan olaylardır. Bundan sonra bahsedilecek olan olaylar Melikşah'ın son yıllarının ve dolayısıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerileme dönemlerinin hadiseleri olacaktır. Bu sebepten de tezimizin asıl mevzu bahsi olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün bu dönemlerde Selçuklu Devleti bünyesinde aldığı görevler, yaptığı çalışmalar ve dönem üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Bu konuya geçmeden önce Mecdü'l-Mülk'ün gençlik çağlarını yaşadığı, dolayısıyla sultan Melikşah'ın ilk yıllarının ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselme döneminin ilk yıllarının çevre ve şartlar açısından Mecdü'l-Mülk'e ne gibi etkiler yaptığının üzerinde durmak istiyoruz.

¹¹ Söz konusu buhranın ayrıntısı için bkz. "Melikşah" mad. , İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 670.

¹² İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 140.

¹³ Burada adı geçen Hıristiyan halk, Abaza, Gürcü ve Ermenilerdir. Bkz. "Melikşah" mad. , İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 670-671.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 141.

Bilindiği gibi sultan Melikşah devri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun içtimai bünyesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Keza dönemin büyük veziri Nizamülmülk, ünlü eseri Siyasetname'sinde devrin azametini ifade ederken: "Afrâsiyâb (Oğuz Han) neslinden olup dindar, alimlere hürmet, zahidlere iyilik, fakirlere şefkat ve halka adalet gibi dünyada kimsenin haiz olmadığı yüksek vasıflara sahip ve cihana hakimdir. Bazı eski halifeler zamanında devlet çok genişlemiş idiyse de yine Haricilerden endişe mevcut idi. Allah'a şükürler olsun ki bu uğurlu zamanda böyle bir kaygı kalmamış ve kimse muhalefet düşünemez olmuştu". Fikirleri ile cihan hakimiyeti duygu ve idealini ortaya koymuştur.¹⁵ Dolayısıyla böylesine yüksek ideallere sahip bir hükümdar ve onun son derece ileri görüşlü, yetenekli ve büyük veziri döneminde yetişen Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün yetiştiği çevre ve şartları anlamak son derece kolaydır.

Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin yetişmesine etki eden çevre ve şartlar, Nizamülmülk zamanındaki büyükler ve katiplerden almış olduğu eğitim ve yönlendirmelerle hiç şüphesiz ki doğru orantılıdır. Çünkü Nizamülmülk, devletini takviye eden emin iki arkadaşıyla destekli idi. "Bunlardan biri Divan-ı İnşâ ve Tuğra sahibi Kemalüddeve Eburradi Fazlullah bin Muhammed, diğeri ise Divan-ı Zimam ve İstifâ sahibi Şerefülmülk Ebu Sa'd Muhammed bin Mansur bin Muhammed'dir. Bu iki zat da re'y ve tedbir, cah mal ve deha sahibi olup, fazl ve atâ kaynağı idiler. Bunların ikisinin de naipleri vardı. Kemal'in naibi, oğlu Seyyidürrüesa Ebulmehasin idi."¹⁶ "Şerefülmülk'ün naibi ise Kum ahalisinden Ustaz Ebu Galip Beravistanî ve Necip Cerbazekânî idi. Son zamanda, Ebu Galip naiplikten çekilmiş ve onun yerine naipliğe El'aazzül Kamil Ebu'l Fazl Es'ad bin Muhammed bin Musa Beravistanî geçmiştir."¹⁷ Ebu'l Fazl, üstatlık rütbesine erişinceye kadar naiplikte kaldı ve Şerefülmülk'ten sonra "Mecdülmülk" diye lakaplanmıştır. Hiçbir sultan,

¹⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 214.

¹⁶ Bu zat daha sonra Nizamülmülk'e damat olmuş; bu evlilik onun mertebesini yükseltmiştir. Bkz. **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 60, İstanbul 1943.

¹⁷ Tezimize konu olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ten bahsedilmektedir. Bkz. İsfahani, **a.g.e.**, s. 61.

devlet işlerinde bu derecede kabiliyetli, mali sahada usta, devlet işlerine önem verme ve tedbir hususlarında Ebu'l Fazl gibi bir müstevfiye malik olmamıştır. O da öncekiler gibi, zamanın alimleri için melce¹⁸ olup, bol bol ihsan ederdi.¹⁹

Görüldüğü gibi Mecdü'l-Mülk Müstevfi, dönemin gerçekten de çok önemli ve yetenekli devlet adamları nezdinde bulunarak, onların yanında görevi ile ilgili her türlü konuda gereken eğitimi ve talimi almıştır. Özellikle Melikşah'tan sonra başa geçen Sultan Berkıyaruk döneminde devlet yönetiminde söz sahibi olacak olan Mecdü'l-Mülk'ün hangi şartlar altında yetiştiği, daha sonra ne gibi değişimlere uğradığı, onun kendi zamanında gelişen olayların, kendisi ile de alakalı olarak, nasıl bir zemine oturduğunu yukarıda bahsettiğimiz hadiselerle de ilişkilendirerek anlatmak durumundayız. Bu sebeple de Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin yetiştiği dönem olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselme devrinin ilk yılları bize daha sonra gelişecek olan olayların nasıl şekillendiği konusunda önemli bir yol göstermektedir.

B. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN SELÇUKLU HİZMETİNE GİRİŞİ

1. Selçuklu Devleti Bünyesinde Aldığı İlk Görevler

Geçen bölümde, Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin yetişme çağını ve bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin yükselişinin ilk yıllarını kapsayan devri anlatmış ve bu arada kendisinden, son olarak Nizamülmülk zamanında, Müstevfi Şerefülmülk Ebu Sa'd Muhammed bin Mansur bin Muhammed'in naibi olarak göreve başladığından bahsedildiğini görmüştük. Bu malumatı veren İsfahani İmadeddin, Mecdü'l-Mülk'ün devrin veziri Nizamülmülk zamanında Müstevfi Şerefülmülk'ün naibi olarak Büyük Selçuklu Devleti'nde göreve başladığından söz ederken, onun daha önce hangi görevlerde bulunduğundan söz etmez.²⁰

¹⁸ Melce, Arapça'da sığınak, barınak, koruyucu anlamında kullanılmaktadır.

¹⁹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

²⁰ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

Böylece dönemin müstevfisi Şerefülmülk'ün ilk naibi Ebu Galip'in naiplikten çekilerek, onun yerine naipliğe El'aazzül Kâmil Ebu'l Fazl Esat bin Muhammed bin Musa Beravistanî geçmiş ve üstatlık rütbesine erişinceye kadar naiplikte kalmış, Şerefülmülk'ten sonra "Mecdü'l-Mülk" diye lakaplandırılmıştır.²¹ Daha sonra ise Mecdü'l-Mülk'ün hayatında gerek mevki kazanmak, gerekse devlet yönetiminde rol oynamak bakımından çok süratli bir yükselme dönemi başlamıştır.

Mecdü'l-Mülk'ün hayatının bu safhası esas itibariyle, Sultan Melikşah'ın son yıllarında, 1090-1092, vezir Nizamülmülk ile onu görevinden aldıratan Tacü'l-Mülk Abu'l Ganaim arasında geçen karışık bir dönemde geçer ve onun hakiki tarihi hüviyeti de bu mücadelelerde oynamış olduğu rollerde ortaya çıkar. Bu açıdan durumu layikiyle anlayabilmek için, onun faaliyetlerini, bu yıllara ait olayların genel çerçevesi içinde takip etmemiz gerekmektedir.

Tezimize konu olan Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin naiplik görevinin başladığı 1091 yılı sonbaharında bilindiği üzere Sultan Melikşah, veziri Nizamülmülk ile birlikte ikinci kez Bağdat'a gelmiştir. Sultanın bu gelişi nedeniyle kardeşi Tutuş, Halep emiri Aksungur, Urfa emiri Bozan, emir Çubuk ve öteki Selçuklu emirleri Bağdat'a çağırılmışlardır. Bu münasebetle Bağdat'ta büyük şenlikler yapılmış, sabaha kadar süren bu şenliklere Nizamülmülk ve öteki devlet ileri gelenleri de katılmışlar, pek çok şair bu geceyi vasıflayan şiirler yazmışlardır.²²

Sultan Melikşah Bağdat'ta iken Sadüddeve Gevherâyin ile emir Çubuk'u Hicaz ve Yemen'i ele geçirmekle görevlendirmiştir. Bundan sonra Sultan, Bağdat'ta Sultan Camii'nin inşasını emretmiş ve çok geçmeden camiinin yapımına başlanmıştır (1092). Bu arada vezir Nizamülmülk, Tacü'l-Mülk ve öteki büyük emirler de Bağdat'a geldiklerinde kalmak üzere konaklar yaptırmışlardır.²³ Öte yandan Sultan Melikşah'ın Hicaz ve Yemen'de hakimiyet sağlamakla görevlendirdiği Sadüddeve Gevherâyin, bu bölgedeki

²¹ İsfahani, **a.g.e.**, s. 61.

²² Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 124-125.

²³ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 125.

faaliyetlerini sürdürmüş ve daha sonra, onun ölümünden sonra, diğer Selçuklu emirleri (Türşek ve Yarınkuş) tarafından 1092 senesinde bölge Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır.²⁴

Büyük Selçuklu Devleti içindeki siyasi gelişmeler bu şekilde bir seyir izlerken, vezir Nizamülmülk ile Sultan Melikşah arasında da birtakım değişik hadiseler cereyan etmiştir ki, bu olayların içinde yer alan kişiler Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin de bu dönemde oynayacağı rollerde çok etkili olmuştur. Vezir Nizamülmülk, Sultandan sonra gelen tek söz sahibi kişi olması nedeniyle Selçuklu Devleti, idari teşkilatında kendi otoritesini sarsmamak için kimseye göz açtırmıyordu. O, bu otoriteyi, sayısı 20 bine ulaşan gulâm (özel asker) ve taraftarını ülkenin çeşitli yerlerinde önemli görevlere yerleştirdiği bir düzineye yakın çocukları ile sağlamakta idi.²⁵ Böylece Selçuklu İmparatorluğu ve hatta İslam alemleri ile birlikte genç sultan ve ihtiyar veziri de kudret ve haşmetlerinin son derecesine yükselmişlerdi. İşte her olgunluk gibi bu durumda bir başlangıca teşkil etmiş, sultan ile vezir arasındaki ahengin bozulması bu başlangıcın ilk aşaması olmuştur. Rakip ve düşmanları haklı-haksız, tenkitleri ve gayretleri ile Nizamülmülk'ü, Sultan Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışıyorlardı. İşte bu iki önemli şahsiyetin münasebetleri ve bu tenkitler Selçuklu Tarihi açısından²⁶ olduğu kadar Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün Selçuklu Devleti bünyesinde göreve başladığı bu aşamada da dikkatimizi çekmektedir. Çünkü Nizamülmülk'ün en büyük rakiplerinden olan Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim²⁷, Mecdü'l-Mülk ile işbirliği yaparak, veziri devirmeye çalışmış ve daha sonra bahsettiğimiz olaylarda önemli roller oynamıştır.²⁸ İşte 1092 senesine doğru vücuda gelen bu hadiseler, Selçuklu saltanatı ve devleti bakımından ne derece zararlı olmuşsa, bizim tezimizin kahramanı Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin şahsı hesabına, aksine, o kadar yararlı olmuştur. Çünkü onun Selçuklu Tarihi sahnesine, bu dönemde, başrolü oynamaya başlaması için, bu hadise bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

²⁴ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 126.

²⁵ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 126.

²⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 215-216.

²⁷ Sultan Melikşah devrinde sultanın zevcesi Terken Hatun'un veziri idi. Bkz. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 216.

²⁸ "Mecdü'l-Mülk" mad. İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

2. Devlet Kademelerindeki Yükselişi

Büyük Selçuklu Devleti hizmetinde bulunan üst düzey görevlilerin birçoğu divanlardan ve idare teşkilatından yetişerek, bu yüksek makamlara gelmişlerdir. Tıpkı Abbasiler döneminde olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti döneminde de devletin en yüksek kademelerinde yer alanlar –özellikle vezirler ve müstevfiler- genellikle katiplik görevinde bulunmuş, Divan-ı İstifâ ve Divan-ı İnşâ'nın çeşitli kademelerinde vazifeli olarak mali sahalarda ve diplomatik belgelerin hazırlanmasında ihtisas yapmışlardır.²⁹ Dolayısıyla bizim tezimize konu olan Mecdü'l-Mülk Müstevfi de, Büyük Selçuklu Devleti kademelerindeki yükselişini buşamalrı takip ederek gerçekleştirmiştir. Mecdü'l-Mülk'ün İran kökenli ve divandan yetişme bir üst düzey görevli olmasının dışında, babasının mesleği veya görevi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.³⁰ Ancak Büyük Selçuklu Devletinin en parlak dönemlerinin yaşandığı, Melikşah döneminin ünlü veziri Nizamülmülk'ün de İran kökenli ve divandan yetiştiği konusunun haricinde; bidayette babası ile beraber Horasan valisi Ebu'l Fazl Sûrî'nin maiyetinde bulunduğu, bilahire Horasan İsfahsâlâr'ının hizmetine girdiğini bilmekteyiz.³¹ Ayrıca daha sonra Çağrı Bey'in Belh valisi Ali b. Şadan tarafından vilayet işlerine memur edildiğini ve oradan Çağrı Bey'in tavsiyesi ile “katip” olarak Alp Arslan'a intisab ettiği, melikliği sırasında Alp Arslan'ın vezirliğini de yaptığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.³² Nitekim Nizamülnülk gibi ünlü ve güçlü bir vezirin İran kökenli olarak “Dihkan” yani İran'daki aristokrat kesime mensup biri olarak bu derece yükselişi belki pek şaşırtıcı olmasa bile Mecdü'l-Mülk gibi yine İran kökenli ve divandan yetişme bir üst düzey memurun bu derece yükselişi, aristokrat bir aileden gelmemesine rağmen dikkate şayandır.

Mecdü'l-Mülk Müstevfi, bazı kaynaklarda Vezir bazılarında ise Müstevfi olarak zikredilmektedir. Özellikle Abbas İkbâl onu vezir olarak, Lambton ise Müstevfi olarak adetmektedir.³³ Fakat şu husus bilinmelidir ki, kendisi daha

²⁹ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, 1967, s. 90-91.

³⁰ Aydın Taneri, a.g.m., s. 185.

³¹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 57.; **M.E.B. İ.A.**, “Nizamülmülk” mad.

³² **M.E.B. İ.A.**, “Selçuklular” mad.

³³ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 84.

önceden de bahsettiğimiz gibi divandan yetişen bir yüksek dereceli memur olarak, divanın çeşitli kademelerinde görev alarak özellikle katiplik gibi önemli ve devlet kademelerindeki yükselişin en önemli basamağından geçmesi, onun ne denli bir yükseliş aşamasından geçtiğine delalettir. Şunu da belirtmek gerekir ki, kendisi gerçekten de müstevfi naibi olarak karşımıza çıktuktan sonra müstevfilik ve vezirlik görevlerine kadar yükselmiştir.³⁴

Kaynaklarımızda, Selçuklu müstevfi ve vezirlerinin en yakın mesai arkadaşları olan divan azaları ile olan ilişkilerinin içerikleri yoktur. Bildiklerimiz, kaynaklarda adeta tesadüfen yer almış olaylardan ibarettir. Görünüşe göre, devlet idaresinin yüksek organlarının “siyasi karakteri” sahib-i divanlar ile arasındaki ilişkilerde tesir ediyordu. Vezarete giden yolun divandan geçmesi divan âzâları arasında daimi bir rekabetin varlığı için kafi sebeptir. Bu itibarla sahib-i divanlar arasında gruplaşmalar teşekkül etmiş, bilhassa veziri hedef tutan entrikalar çevrilmiştir.³⁵ Nitekim Nizamülmülk’ün rakibi ve halefi Tacü’l-Mülk’ün faaliyetleri ve dolayısıyla dönemin müstevfisi Mecdü’l-Mülk’ün de bu faaliyetlerdeki etkileri verilecek misallerdendir. Bu açıdan Mecdü’l-Mülk’ün devlet kademelerindeki yükselişi ve Tacü’l-Mülk Ebu’l Ganaim’in vezir olabilmek için Nizamülmülk aleyhindeki çalışmaları arasındaki ilişkiye dikkat etmek lazım gelmektedir.

Bir önceki bölümde Büyük Selçuklu Devleti’nin azametini simgeleyen Sultan Melikşah döneminde, yine azametini yaşayan veziri Nizamülmülk ile aralarında geçen bazı hadiseler ile aralarını açmaya çalışan kişiler konusuna kısaca değinmiştik. Şimdi bu olayları biraz daha teferruatlı bir biçimde anlatarak Mecdü’l-Mülk’ün devlet kademelerindeki yükselişine olan etkilerine değinmek istiyoruz.

³⁴ Melikşah’ın son yıllarında müstevfi, Berkyaruk devrinde sultanın annesi Terken Hatun’un müşaviri ve yardımcısı (Müdebbir ve Pişkâr) olarak görevlendirilmiş; yine bu dönemde İstifâ Divanı’nı işgal ederek vezirliğe kadar yükselmiş ve bu görevde üç yıl kalmıştır. Bkz. Ravendi, **Rahatü’s-sudur ve Ayetü’s-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 138, Ankara 1960.

³⁵ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 106-107.

Gençlik çağı geçip de olgunlaşan Melikşah, tahta geçişinden sekiz on yıl kadar sonra, başında bulunduğu Selçuklu İmparatorluğu'nun bir Türk devleti değil, yarı yarıya, hatta yarıdan da fazla bir İran devleti olduğunu; daha doğrusu, başta veziri olmak üzere, devlet teşkilatında çalışan İranlıların Türk devletini bir İran devleti haline getirmeye çalıştıklarını fark etmişti. Ve ister istemez, göçebe Türkmenlerle, orduda hizmet eden köle (gulam) Türklere hak vermeye başlamıştı. Devletin sivil teşkilat kadrolarını dolduran İranlılarla, askeri teşkilat kadrolarını ellerinde bulunduran gulam Türkler arasındaki nüfuz mücadelesinin bilhassa Melikşah'ın saltanatının sonlarına doğru ne kadar sertleştiğini, bizzat Nizamülmülk'ün yazdığı Siyasetname adlı eserden öğrenmekteyiz.³⁶ Nizamülmülk, bu eserinde Türklerin askeri teşkilat kadrolarını taşarak, sivil teşkilat kadrolarını da ellerine geçirmeye çalışmalarından şikayet etmekte, şüphesiz devletteki Türk nüfuzun kırılması maksadı ile, ordunun yalnız Türklere değil, türlü unsurlara dayanmasının tezini savunmaktadır.³⁷ Bu sebeptendir ki sultan ile vezirin arasını gerginleştiren iki esas amil, sultanın zevcesi Terken Hatun'un ihtirasları ile Nizamülmülk'e mensup devlet adamlarının taşkınlıkları idi.³⁸

Sonsuz ihtiraslara sahip Terken Hatun yalnız Sultan üzerinde değil, devlet işlerinde de çok nüfuzlu bir kimse idi. Kendisine bağlı bir divanı ve emrinde 12 bin kişilik bir süvari kuvveti de bulunan Terken Hatun, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'u veliahtlıktan atıp, dört yaşındaki kendi oğlu Mahmut'u Selçuklu tahtına varis yapmak istiyordu. Fakat bu emelinin sultan tarafından değil de vezir Nizamülmülk tarafından engellenmeye çalışıldığını zanneden Terken Hatun, veziri Tacü'l-Mülk³⁹ ile birlikte, Melikşah'ın nezdinde, Nizamülmülk aleyhinde çalışmaya başlamıştır. Dolayısıyla kendi veziri Tacü'l-Mülk'ü de onun yerine geçirmeye yönelmiştir.⁴⁰

³⁶ M. Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizamül-Mülk ve Tarihi Rolü", **Milli Kültür**, c. I, s. 13, Ankara 1977.

³⁷ Nizamü'l-Mülk, **Siyerü'l-Mülük veya Siyasetnâme**, çev. M. A. Köymen, s. 108 ve devamı.

³⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 217.

³⁹ Melikşah devrinin son veziri Tacü'l-Mülk, "Şiraz'ın eski hanedanına" mensuptur. İran asıllı ve babasının mesleği veya görevi muhtemelen "Dihkân"dır. Divandan yetişmedir. Bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 85, 185.

⁴⁰ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 217.

Nizamülmülk'ün zamanla artan iktidar ve kudretini çekemeyenler, onun izlediği bazı siyasetlere karşı çıkanlar, oğullarının ve ona bağlı bulunan bazı devlet erkanının hareketlerinden hoşnutsuzluk duyanlar zamanla vezirin rakip ve düşmanları olmuşlardır. Bunlar arasında Bağdat şihnesi Gevherâyin ve Humartekin, Tuğra Divanı Başkanı Kemalüddevele Ebu'r-Rıza'nın oğlu ve divanda naibi Seyyüdürrüesâ Ebu'l-Mehasin, Emir Humartekin'in veziri Amidüddevele bin Behmenyar, Sultanın eşi Terken Hatun ve onu belki de en çok kıskanan ve onun aleyhinde en çok çalışan devlet adamlarından biri olan Ebu'l Ganaim Tacü'l-Mülk bulunuyordu.⁴¹

Arasıra sultanla Nizamülmülk arasının bozulmasında ve vezire karşı bir muhalefet zümresinin teşekkülünde, onun idaredeki ve ahali üzerindeki nüfuzundan ve uzun süren hizmetinden yararlanarak tahakküm yollarına sapan oğulları ile, bunlara bağlı kimselerin çok dahilleri olmuştur. Nizamülmülk zeka ve dirayeti sayesinde, birtakım tedbirlerle, bazen soğukkanlılığı ile, aleyhine olan bu hareketleri tesirsiz bırakmış, bu çalışmaları yapan failleri bertaraf etmiştir. Sultan da tecrübeli vezire karşı durumunu değiştirmemeye çok dikkat etmiş ve onun şahsi sadakatini müşahede ettikten sonra tahrikçileri ağır cezalara çarptırmaktan geri kalmamıştır. Ancak muhalifler grubuna kurnaz Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim'in ve nihayet baş hatun Terken'in katılmasıyla şikayetler silsilesinin sultan üzerinde ciddi tesirler yarattığı anlaşılmaktadır.⁴²

Tacü'l-Mülk, önce Serhenk Savtekin'in hizmetinde çalışmış, Savtekin sultanın huzurunda kendisini çok övmüş, böylece sultan onu, hizmetine almıştır. Sultanın hizmetine giren Kum'lu Tacü'l-Mülk, Melikşah'ın teveccühünü kazanarak saray işlerine memur edilmiştir.⁴³ Bu vazifesi dolayısıyla serbestçe girip çıktığı sarayda hareme girerek, öteden beri

⁴¹ Adı geçen şahısların Nizamülmülk ile ilişkileri konusunda bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 128-130; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 197-203.

⁴² İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 200.

⁴³ Sultanın oğullarının vezirliği, harem dairesinin işleri, Tuğra Divanı Başkanlığı görevleri verilmiştir. Bkz. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 128-129.

memleket işlerinde nüfuz sahibi olduğunu gördüğümüz Terken Hatun'un vezirliğine yükselmesiyle itibarı büsbütün artmıştır. Böylece yavaş yavaş sultanı işlemeye başlamış, nitekim sultanda Nizamülmülk'ten bıkmaya işaretleri görülünce, akıllıca davranarak Nizamülmülk'ü yüceltmek hususunda elinden geleni esirgememiştir. Çünkü kendisi daha önce Amidüddeve Behmenyar ile Ebu'l-Mehasin'in akıbetlerinden ders almıştı. Bu yüzden vezire açıktan açığa muhalefet etmeye cesaret edememekte, el altından Büyük Divan azasını kendine taraftar etmeye çalışarak, gizli propagandalarını sürdürmüştür. Bu bakımdan mali işlerle uğraşan Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve askeri işlere bakan Ârızü'l-Ceyş Sedidülmülk'ü kazanmaya muvaffak olduktan sonra, birçok sözlerle mahirane surette sultanı vezirden soğutmaya girişmiştir.⁴⁴ Tacü'l-Mülk, tezimize konu olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk'e hürmet ve onu sultan nezdinde methetmiş ve Sedidülmülk'ü de kendisine yaklaştırarak, bu ikisi sayesinde mal biriktirerek, vilayetler elde etmiştir. Mecdü'l-Mülk ve Sedidülmülk, Tacü'l-Mülk'ün etkisiyle sultanın fikrini etkilemeye çalışmışlardır. Nizamülmülk ise, ihtiyarlamış, yaşı ilerlemiş, kuvveti azalmış, evlatlarının geleceğinden ümidini kesmiş, hayattan bıkmış ve felakatlere alışık olduğundan dolayı, Tacü'l-Mülk , Mecdü'l-Mülk ve Sedidülmülk gibilerinin kendisi ahyindeki bu faaliyetlerine pek de önem vermemiştir.⁴⁵

Terken Hatun kendi oğlu Mahmut'u sultanlığa namzet olarak çareler ararken, Hace-i Buzurg⁴⁶ olmak peşinde koşan ve Mahmut veliaht seçildiği takdirde kendisinin Nizamülmülk yerine geçeceğinde şüphesi olmayan Tacü'l-Mülk, Terken Hatun ile işbirliğine girişmiştir. Dolayısıyla Tacü'l-Mülk'ün de en büyük yandaşı olan Mecdü'l-Mülk, bu faaliyetlerde kendi çıkarları ve hırsları uğruna yer almaktan geri kalmamıştır. Bu durum da, tabi ki bize, Mecdü'l-Mülk'ün bu kadar sürede bir evveliyatı, yani alt yapısı olmaksızın ne kadar yüksek mertebelere nasıl ulaştığını anlatmaktadır.

⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 200.

⁴⁵ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 62-63.

⁴⁶ Hace-i Buzurg: Farsça'da Büyük Hoca anlamında olup, burada kastedilen manası "Vezirlik"tir.

Bütün bu mücadeleler devam ederken 1092 senesinde Merv’de patlak veren önemli bir olay Nizamül-Mülk’ün, Tacü’l-Mülk’ün ve dolayısıyla da Mecdü’l-Mülk’ün belki de hayatlarındaki en büyük ve en önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Bu olaya göre Sultan Melikşah, Merv şihneliğine (askeri valilik) kendi komutanlarından birini tayin edince Merv’in sivil valisi olan Nizamülmülk’ün oğlu Şemsülmülk Osman, babasının gücüne güvenerek bu askeri valiyi yakalatarak hakaret etmiştir. Askeri vali uğradığı bu haksızlığı sultana anlatınca, Melikşah bu hadiseden son derece üzülen ve sabrı taşmış ve hemen yanına çağıracağı Tacü’l-Mülk ve Mecdü’l-Mülk’le şu haberi vezirine göndermiştir: “Sen saltanatta benim ortağım mısın? Eğer benim emrim altında isen, yetkinin sınırını bilmen gerek. Oğullarından her biri bir ülkeyi ellerine geçirmekle kalmayıp, yetkilerini de aştılar. Sen ne selahiyetle fermanız olmadan evlatlarına ülkeler ve ıktaal veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın ve başından sarığın alınmasını emreileyim?”⁴⁷ O zamana kadar tedbirli ve ihtiyatlı davranmayı hiçbir zaman elden bırakmayan ve böyle durumlarda genç Selçuklu sultanını yatıştırmanın yollarını bulan ihtiyar vezir, bu defa Sultanın meydan okumasına bir karşılık vermiştir. Tacü’l-Mülk ve Mecdü’l-Mülk ile birlikte şu cevabı verdi: “Sultana söyleyiniz, Sen benim fikrim ve tedbirim sayesinde bugünkü ikbale ulaştın. Unutma ki benim hokkam ve sarığım ile senin tacın ve tahtın birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Devlet bu ikisi le ayakta duruyor. Hokka ve sarığın ortadan kalkması ile taç ve tahtta ortadan kalkar.”⁴⁸

Bu söz düellosundan sonra, Nizamülmülk’ün vezirlikten azl edilmesi beklenebilirdi. Fakat Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah, bütün bu olup bitenlere rağmen, vezirini fade etmedi veya feda etmeyi göze alamadı. Ama Nizamül-Mülk’ün gözden düştüğü bir gerçektir.⁴⁹ Sultan Melikşah, vezirin cevabını tam ve doğru olarak öğrenebilmek için, onun yanına gönderdiği

⁴⁷ Hokka ve Sarık vezirlik alameti olduğu için bunların alınması vezirlikten azl demektir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 202.

⁴⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani’nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 63.

⁴⁹ M. Altay Köymen, “Selçuklu Veziri Nizamülmülk ve Tarihi Rolü”, **Milli Kültür**, c. I, s. 14.

heyete kendi hassa emirlerinden ve mahremlerinden Emir Yelberdi'yi de katmıştır. İbnü'l-Esir'e göre, elçiler Nizamülmülk'ün sert sözlerini sultana arz ederken tahfife ve vezir lehine konuşmaya çalışmışlarsa da, Melikşah, Yelberdi vasıtasıyla hakikati öğrenmiştir.⁵⁰ Mâmafih diğer kaynaklarda denildiği üzere, başında Tacü'l-Mülk ve arkadaşı Mecdü'l-Mülk gibi muhaliflerin bulunduğu bu heyetin, vezirin cevabını, Terken Hatun'un da tesiri ile, Sultana daha da mübalağalandırarak aksettirdikleri ihtimalden uzak değildir.⁵¹

Görüldüğü gibi Mecdü'l-Mülk Müstevfi, Nizamülmülk gibi önemli ve güçlü bir baş vezirin azl edilmesi konusunda böylesine yakışık almayan davranışlar ve faaliyetler sergileyerek, devlet kademelerindeki yükselişi uğruna belki de kendi kişiliğinden ödünler vermiştir. Tabi ki bu hareketleri sergilemesinde Tacü'l-Mülk gibi çıkarıcı ve yükselme uğruna herşeyi yapabilecek bir insandan etkilenme olasılığı çok yüksektir. İşte bu durumu müteakip olarak, 485 Ramazan'ında (Ekim 1092) Nizamülmülk'ün katli vuku'u bulmuştur. Bağdat Abbasi Halifesi ile evlenen mutsuz kızının başkent İsfahan'a dönmesinden sonra ölmesi üzerine⁵², öcünü almak için, 1092 yılı sonbaharında Bağdat'a hareket eden Sultan Melikşah'ın maiyetinde Nizamülmülk, Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk ve Terken Hatun da bulunuyordu. Nihavend yakınlarında konakladığı sırada, Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetname adlı eserinde emrinde çalıştığı Selçuklu Devleti'nin baş düşmanı olarak ilan ettiği Hasan Sabbah'ın Batınî fedailerinden Deylemlî Ebu Tahir-i Eyvanî (veya Erranî) adlı bir şahıs, dilekçe vermek bahanesi ile ve bir sûfi kılığında, iftar vakti otağına doğru gitmekte olan Nizamü'l-Mülk'e yaklaşmış ve dilekçeyi takdim etmiştir. Vezir kağıdı okumakla meşgulken, fedai ansızın hançerini Nizamü'l-Mülk'ün göğsüne saplamıştır. Darbe şiddetli ve yara ağır

⁵⁰ İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-tarih**, Yay. C. J. Tornberg, Türk. Terc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, c. X, s. 76.

⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 203.

⁵² Burada bahsedilen kişi Sultan Melikşah'ın kızı, Halife Muktedî'nin zevcesi Mahmelek Sultan'dır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 201.

olduğu için vezir az sonra ölmüştür. (10 Ramazan 485/ 15 Ekim 1092)⁵³. Hasan Sabbah'ın öldürttüğü ilk devlet adamı Nizamü'l-Mülk olmuştur böylece. Vezirin naaşı İsfahan şehrinde Kerrân mahallesindeki büyük çayın kenarındaki Türbe-i Nizam'a defnedilmiştir.⁵⁴

Ravendi eserinde Nizamü'l-Mülk'ün katli hadisesi ile ilgili olarak şu sözleri söylemektedir: “O, Nihavend'e ulaştınca yardımsız terkedilmiş olası mülhidler, vezir Tacü'l-Mülk'ün kışkırtması üzerine, Nizamü'l-Mülk'ü kamaladılar; Çünkü hiçbir Müslüman böyle bir insanı öldürmeye çalışamazdı”.⁵⁵ Netice itibariyle bu işte Sultan Melikşah'ın rolü sadece vezirin mevkiini azl tehdidi ile sarsmış olmak ve onu iktidarı elden kaçırmış, gayri mesul bir insan sınıfına indirmek noktasına kadar vardırmıştır. Bundan sonra vuku'u bulan ve vezirin öldürülmesine dayanan hadiselerle dair şüpheler daha ziyade Tacü'l-Mülk (dolayısıyla Mecdü'l-Mülk) ile Terken Hatun üzerinde toplanmaktadır. Her ikisi için de Nizamü'l-Mülk, sultanın teveccühünü kaybedip, kötü duruma düşünce, bu durum onlar için ele geçmez fırsat olmuş; Tacü'l-Mülk'ün baştan çıkarma ve kandırma hareketi, Hasan Sabbah'ın işareti ile Nizamü'l-Mülk öldürülmüştür.⁵⁶ Bu durum da bize, vezirin düşmanlarının (Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk, Terken Hatun ve diğerleri) sarayda Batınîlerle anlaştıklarını göstermektedir.⁵⁷

Sultan Melikşah da tabii ki Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden dolayı gerek halk gerekse asker efradı gibi büyük bir üzüntü ve ye'is duymuştur. Nitekim Sultan Melikşah, Nizamü'l-Mülk'ün katlinden yaklaşık 35 gün sonra, Bağdat'a

⁵³ Nizamü'l-Mülk'ün katli ile ilgili olarak bkz. **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 63; İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarihi Dimaşk** (nşr. Amedroz), Beyrut 1908, s. 121; Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 132; İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-tarih**, Yay. C. J. Tornberg, Türk. Terc. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, c. X, s.206.

⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 203-204; M. Altay Köymen, “Selçuklu Veziri Nizamül-Mülk ve Tarihi Rolü”, **Milli Kültür**, c. I, s. 15.

⁵⁵ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 132.

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 205.

⁵⁷ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, İstanbul 2001, s. 87.

gelerek burada vefat etmiştir. Bağdat'ta yediği bir av etinden zehirlenerek ölen sultanı, kızını mutsuz etmesinden ve ölümüne sebep olmasından dolayı Bağdat'ı 10 gün⁵⁸ içinde terk etmesini istediği, Halife Muktedî'nin öldürttüğü söylenebilir.⁵⁹ Böylece İranlı büyük vezirin dedikleri çıktı: vezir göçtü, arkasından da çok geçmeden Sultan Melikşah genç yaşında (38 yaşında) göçtü. Şair Muizzi, sultana mersiye olarak yazdığı kasidesinde, bu hususta iki beyit söylemiştir:

“Emir Muizzi'nin şiiri:

İhtiyar vezir bir ayda cennetin en yüksek katına gitti; genç Şah müteakip ayda onun arkasından gitti.

Tanrı kahrı ansızın Sultanın aczini meydana çıkardı; sultanlığın aczini gör ve Tanrı'nın kahrına bak!”⁶⁰

Sultan Melikşah'ın 19 Kasım 1092 tarihindeki zehirlenme olayının faileri olarak Halife Muktedî, Nizamü'l-Mülk taraftarları ve Terken Hatun şüphe altında kalmıştır.⁶¹ Bu yaşanan olaylardan da anlaşıldığı gibi Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk gibi devlet adamlarının kendi iktidar ve otoritelerini çıkarları uğruna sağlamlaştırmak amacıyla yapmadıkları entrika kalmamıştır. İran kökenli bu devlet adamlarının, devleti yönetme ve idare mekanizmasında da ne gibi tarihi roller oynadıkları yukarıda da bahsetmiş olduğumuz olaylarla birebir bağlantılı bulunmaktadır. Nitekim aşağıda da zikredeceğimiz gibi tezimize konu olan Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin bütün yaşanan bu olaylarla ilişkili olarak devlet kademelerinde müstevfi naibi sıfatıyla başladığı görevinden aşama aşama, çeşitli entrikalarla, yüksek mevkiilere gelmesi tesadüfi bir hadise olamaz kanaatindeyiz.

⁵⁸ Sultanın halifeye Bağdat'ı derhal terketmesi haberini göndermesinden sonra, halife telaşa kapılmış, talebi reddetmemiş, ancak vezir Tacü'l-Mülk'ün tavassuf ve ricaları neticesinde, hazırlık yapmak için, 10 gün daha Bağdat'ta ikamete izin almıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 208.

⁵⁹ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 206-210; “Melikşah” mad., İbrahim Kafesoğlu, **M.E.B. İ.A.**, s. 672-673.

⁶⁰ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 132.

⁶¹ **Genel Türk Tarihi**, c. 3, s. 138, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Nizamü'l-Mülk'ün ölümünün ardından, Sultan Melikşah Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim'i vezirliğe getirmiş; yeni vezirin tayini ile de bütün yüksek memurlar değiştirilmiş ve bu suretle Nizamü'l-Mülk'ün adamlarının tasfiyesine girişilmiştir.⁶² Kaynaklarda Büyük Divan'ın Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk, Sedidü'l-Mülk gibi yeni erkanından, cömert, eli açık, dindar muassırlarının efdali, diye oldukça sitayişkârane şekilde bahsedilmesine rağmen, Melikşah'ın zimamdarlar⁶³ arasında yapmış olduğu büyük değişiklik, ahaliyi memnun etmemiş, eski devrin intizam ve haşmetini özleyen psikolojik tepkiler husule getirmiştir.⁶⁴ Daha sonraki bölümlerde bu konuyla ilgili olarak misaller verilecektir.

Hülasa olarak, Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın son yıllarında Müstevfi Şerefü'l-Mülk'ün naibi sıfatıyla başladığı devlet hizmeti görevi, daha sonraki yıllarda (1092'ye doğru) vezir Nizamü'l-Mülk'ü görevinden aldırta Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim ile iş birliği yaparak, veziri devirmeye çalışması ve Nizamü'l-Mülk'ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şerefü'l-Mülk'ün yerine Müstevfi olması ile devam etmiştir. Onun devlet kademelerinde böylesine bir yükseliş göstermesi kuşkusuz bu dönemde yaşanan tarihi olaylar ve diğer tarihi kişilerle birebir paralellik arz etmektedir.

C. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN HİZMETİ DÖNEMİNDE SELÇUKLULARIN VE BÖLGENİN SİYASİ-EKONOMİK DURUMU

Mecdü'l-Mülk'ün hizmeti dönemine denk gelen 1090'lı yıllara baktığımızda, Büyük Selçuklular ve bölgenin siyasi durumu bu dönemde yoğun bir şekillenme yaşamaktaydı. Özellikle Suriye ve Filistin'in Selçuklular tarafından fethi ve bu ülkelerde bir devlet kurulmasından önceki yıllarda, Orta-Dogu'daki siyasi teşekküller olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Bağdat Abbasi ve Mısır Fatımî Halifelikleri görülmektedir. Bu devletlerden başka İsfahan ve Hemedan dolaylarında Kâkûyeoğulları, Kafkaslarda Aphaza ve Gürcüler, Cürcan ve Taberistan'da Ziyaroğulları, Tebriz'de Revvâdiler, Erran ve Armeniye'de Şeddâdoğulları, Diyarbakır'da Mervanoğulları, Musul'da Ukayloğulları, Hille'de

⁶² Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 219.

⁶³ Zimamdar: Farsça'da yönetici, idare eden kimse anlamında kullanılmaktadır.

⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206.

Mezyedoğulları ve Haleb’de Mirdasoğulları gibi birtakım küçük siyasal kuruluşlar, söz konusu devletlerin yüksek hakimiyetlerini tanımak ve vergi vermek suretiyle siyasal varlıklarını sürdürmekte idiler. Bunula birlikte Selçukluların Orta-Doğu ülkelerine giriş ve yerleşmeleri sırasında bu küçük siyasal teşekküllerin hemen hepsi onların vasalları olmak durumunda kalmışlardır.⁶⁵ Kısacası tezimize konu olan Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin, Büyük Selçuklu Devleti hizmetine girdiği yıllarda bölgenin siyasi durumu bu şekilde bir görüntü oluşturmaktaydı diyebiliriz.

Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün hizmeti döneminde Selçuklular siyasi anlamda, Emir Atsız tarafından kurulup geliştirilen Selçuklu Melikliği'nin yönetiminin, daha sonra Sultan Alp Arslan'ın oğlu Tacü'd-Devle Tutuş'a geçmesi, onun, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, saltanat mücadelesine girişip hayatını kaybetmesi sonucunda meydana gelen olaylarla ilgilenmişlerdir.⁶⁶ Bu durumun haricinde bu devirde fütühat durmuş, daha ziyade müslümanlığın kültür olarak yerleştirilmesine ehemmiyet verilmiş, Arap olmayan unsurlar arasında yeni dinin ateşli ve samimi taraftar ve müdafileri yetişmiştir. Ayrıca yine bu dönemde İmparatorluğu yaşatmak ve İslamiyeti kökleştirmek de sadece Araplara ait bir iş olmaktan çıkmış; hangi soy ve cinsten olursa olsun, bütün Müslümanlarca paylaşılan bir vazife olmuştur. Bu esnada idarece zayıflamakta ve gittikçe otoriteleri gevşemekte olan Abbasi Halifeleri maiyetlerindeki emirlerin sülale tesis etmelerine izin vermek, yani onların devlet yaratmalarına göz yummak zorunda kalmışlar, hatta doğrudan doğruya Bağdat'a tâbi bulunan Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Suriye ve Mısır gibi ülkeleri bile bağımsızlığa sevk etmişlerdir. Eski Türk ananesindeki: “Devlet ailenin müşterek malıdır.” anlayışı dolayısıyla, İmparatorluk dahilinde ayrı ayrı topraklara sahip hanedan azasının nüfuzlarını kırarak, bunları merkeze bağlamaya, yani Türk feodal sistemini kaldırmaya çalışılmış, veliaht tayin etmek gibi pek çok tedbirler alınmıştır. Bütün bunlar Türk devletini İslamlaştırmak hususunda yapılan belli başlı çalışmaları oluşturmuştur. Olaylara bu dönemdeki siyasi vakalar açısından baktığımızda.⁶⁷

⁶⁵ Ali Sevim, **Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 15.

⁶⁶ Ali Sevim, **a.g.e.**, Önsöz. s. XI.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 215-216.

Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümü üzerine, Selçuklu İmparatorluğu içinde saltanat çatışmaları başlamıştır. Bu arada daha önceden de bahsettiğimiz gibi Suriye Selçuklu Meliki bulunan Tacü'd-Devle Tutuş, Güneydoğu Anadolu bölgesi gibi, doğrudan doğruya İmparatorluğu bağlanan Kuzey-Suriye'de hakim olduktan sonra Doğu Anadolu ile birlikte Güneydoğu Anadolu bölgesine de hakim olmakta gecikmedi. Gerek Tutuş'un hakimiyet devresinde, gerekse ondan sonra Güneydoğu Anadolu bölgesinde birçok Türk beylikleri kurulmuştur.⁶⁸

Selçukluların hakim oldukları ülke ve bölgelerde, siyasi birliği sağlamaları ekonomik durumu ve ticaretin hızla gelişmesine yardımcı olmuştur. İmparatorluk ticaret yollarının daimi kontrol ve güven altında tutulması ticaret kervanlarının Hindistan ile Suriye sahillerine, Batı Avrupa ile Türkistan ve Harezm arasında güvenle sefer yapmalarına imkan veriyordu. Selçukluların, yine hakim oldukları bölgelerde sulama kanal ve tesislerine verdikleri önem sayesinde zirai üretim artırılmıştır. Nitekim bu sayede, Merv ovalarında pamuk ziraati çok gelişmiştir. Ticaretin ve ziraatin gelişmesi yanında, her şehirde de kendine mahsus sanayi ve imalat ilerlemiştir. Bu sayede şehirler zenginleşmiş ve imar edilmiştir. Selçukluların kervanları teşkilatlandırmak, askeri muhafızlar idaresinde emniyet altına almak ve hatta tüccarların zararlarını tazmin etmek suretiyle oluşturdukları usuller, özellikle Anadolu'da iktisadi faaliyetlerin ilerlemesine; ülkeler arası mübadelelerin çok artış sağlamasına yardım etmiştir. Kervan yollarının kesilmesi ve kervan kafilelerinin soyulması sultanların askeri seferlerine neden olmaktadır. Devletin bu ticari görüş ve siyaseti gereğince Melikşah'ın ilga ettiği ticari vergi ve gümrüklerin yekunu 600.000 dinar (altın)'a yükselmiştir. Hazinenin bu zararı kendisine arz edildiği zaman, Melikşah ticaretin gelişmesi ve halkın menfaati gayesiyle bu karardan vazgeçmemiştir. Daha sonra iş başı yapan sultanlar da sık sık bu vergilerin ihtiyaç hallerinde irad kaynağına başvurmuşlardır. Esasen buna da lüzum vardı. Çünkü İslam vergi sisteminin esasını zirai gelir teşkil etmekte ve ticari kazanç, servetlerin artması karşısında umumiyetle toprak gelirine dayanan vergiler kifayetsiz kalmış ve içtimai adaletsizliğe sebep olmuştur.⁶⁹

⁶⁸ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, s. 113.

⁶⁹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 517-518; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s.342.

Selçuklular idaresinde Anadolu İslam medeniyetinin hudutlarına dahil olarak derece derece gelişirken, öte yandan Akdeniz ticaretinde meydana gelen bir yenilik de bu gelişmeyi süratlendirmekte idi. Akdeniz ticaretinin Müslümanlarının elinde bulunması ve İslam-Bizans savaşları Anadolu'yu dünya ticaret yolları dışında bırakmış ve Bizans devrinde bu ülke iktisadi ve medeni bir sükut içinde yaşamıştır. İslam coğrafyacılara göre Akdeniz'de Antalya ve Karadeniz'de Trabzon liman şehirlerinin İslam dünyasıyla yapılan mevzii bir ticaret sayesinde nisbi bir canlılık gösterdiğinden bahsederler.⁷⁰

Bilindiği gibi, Ortaçağ Türkiyesi'nin büyük zenginliği birinci derecede ticarete dayanmaktaydı. Avrupa'da modern sanayinin ilk defa teşekkül ettiği Flandr gibi ülkelerle ilk zengin ticaret siteleri olan İtalyan limanları, Haçlı Seferleri'nden sonra Türk tesirinde kaldılar. Türk esnaf loncaları, Avrupa şehirlerinde taklit edildi ve bu suretle Avrupa'da burjuva sınıfının doğmasında, yani modern Avrupa cemiyetinin vücuda gelmesinde birinci derecede amil oldu. Haçlı Seferleri'nde güç tüketen derebeyleri, yani Avrupa'nın "senyör", "baron", "vikont", "kont", "marki" gibi kademeli ünvanlar taşıyan hükümdarcıkları, büyük hükümdarlar tarafından kolayca ezildi. Bu suretle modern devlet mefhumu doğdu ve Roma'nın yıkılışından sonra ilk defadır ki Avrupa'da merkezi hükümetler güç kazandı. IV. Haçlı Seferi'nden sonra Venedikliler ile Cenevizlilerin Yakındoğu'ya ayak basması, Ege Denizi'ne hakim olması, İstanbul'da Galata'da bir muhtar Ceneviz sitesi kurulması; Cenevizlilerin Karadeniz'e çıkmaları, Kuzey Anadolu ve Kırım sahillerinde üsler edinmeleri, Avrupalıların gözünü açtı. Doğu Avrupa'da Kıpçak Türkleri ile ticari münasebetler kuruldu. Bu suretle Avrupa'ya lüks Doğu malları yavaş yavaş girmeye başladı.⁷¹

Selçuklu Türkiyesi, dünya ticaret merkezinin düğüm noktasını teşkil ediyordu. Büyük bir kara İmparatorluğu olan, donanmaları güçsüz bulunan Mısır- Suriye Türk Memlûk Sultanlığı bile, güç kaynağı olan Kıpçak Türk

⁷⁰ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 358-359.

⁷¹ Yılmaz Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri", İstanbul 1964, c. 2, s. 233.

kölelerini Türkiye yoluyla getiriyordu. Doğu Akdeniz'e ise Venedikliler hakimdi. Kıbrıs Krallığı, bu hakimiyeti kesinleştiriyordu. Bu suretle Çin'den ve Hindistan'dan başlayarak İran ve Orta Asya'da biriken muazzam ticari emtia, Selçuklu Türkiyesi'nden Yakındoğu'ya tevzi ediliyordu. Ticaret devlet bünyesinde olup, muntazam yollar üzerindeki muazzam kervansarayların dünyada eşi yoktu. Ortaçağ Avrupası'nda devletin, ticareti himayesi altına almadığı malumdur. Selçuklu Türkiyesi'nde ise devlet, ticari mallara sigorta tatbik etmiştir. Zarara uğrayan ticari mal devlet tarafından tazmin olunmuştur. Bu suretle Selçuklular ile sıkı temasta bulunan Cenevizliler ve Venedikliler, sigortayı öğrenerek Avrupa'ya taşımışlar ve böylece Avrupa'nın azametini temin eden modern kapitalizmin temelleri atılmıştır. İctimai yardım müesseselerinin çokluğu, bilhassa Büyük Selçuklularda develer üzerinde taşınan seyyar ordu hastaneleri, halkın refahını sağlamış ve ticaretin bir kat daha genişlemesini temin etmiştir. Melikşah ve Sancar tarafından Irak'ta, Horasan'da ve Harezmi'de açılan veya imar edilen sulama kanalları ve tesisleri sayesinde zirai istihsal çok artmış; İmparatorluğun her tarafında şehirler büyümüş, mamur ve zengin bir hale gelmiş, yüksek bir cemiyet ve kültür kurulmuş, her şehirde beldeye mahsus sanayi ve imalat epey gelişmiştir. Bu iktisadi gelişim sayesinde büyük bir sermayedar ve zenginler sınıfı meydana gelmiş, memleketler arası ticaret meydana gelmiştir. Gerçekten de Melikşah devrinde merkezi eyaletlerin devlete ödediği vergilerin, *Risale-i Melikşahi*'den nakledilen yekuna göre 210 milyon altın dinara, yani bugünkü Türk parasıyla takriben 1 trilyon 680 milyar liraya tekabül etmekteydi. Selçuk ve Moğol devri arasındaki rakamları mukayese eden Hamdullah Kazvini "o zaman dünyanın ne kadar mamur ve bugün de ne derece harap bir halde bulunduğu" buna göre kıyaslanması gerektiğini vurgulamıştır. Hamdullah Kazvini'nin bir maliye nazırı (müstevfi) olması bu rakamların kıymetini artırmakta ve kaybolmuş bulunan *Risale-i Melikşahi*'nin de önemini vurgulamaktadır. Gerçekten şehirlerin azameti, sanayi ve imalatın çok ileri seviyesi bu durumu doğrulamaktadır. Melikşah'ın sadece saray bütçesi de 20 milyon dinara çıkmaktaydı. Abbasi Halifeliği'nin varidatı 9. ve 10. asırlarda 300 ile 400 milyon arasında seyreden dirhem olarak hesaplanmıştır ki, eğer bir

yanlılık yoksa, Selçuklu devrinin Abbasiler dönemine göre ne derece ileri olduğu anlaşılmaktadır. Melikşah'ın sultanlığın her tarafında imar ettirdiği camiler, medreseler, kütüphaneler, türbeler, saraylar, hanlar, köprüler, v.s iktisadi kudret ve artan genel ve hazine gelirleri sayesinde mümkün olmuştur.⁷²

Gerçekten de Selçuklu sultanlarının Karadeniz ve Akdeniz limanlarını fethi, buralara Türk tüccar ve sermayedarları naklederek ithalat ve ihracat müesseseleri kurmaları, Latinlerce akdeyledikleri ticaret ve muâhedeleri ve çok düşük bir gümrük tarifesi tatbik etmeleri hep ticareti teşvik gayesine uygundur. Bu iktisadi ve ticari siyasetin daha dikkate şâyân tezahürlerinden biri de karalarda eşkıya ve komşu hükümetlerin, denizlerde de korsanların tecavüzlerine uğrayan tüccarın zararlarını hazineden tazmin eden bir nevi “devlet sigortası”nın mevcudiyeti olup, bu hadise dünya ticaret tarihi bakımından çok mühimdir.⁷³

Milletlerarası ticaretin bu inkişafı, zirai ve sınai istihsalin artması sayesinde Selçuklu Türkiyesi çok yüksek bir iktisadi seviyeye ulaştı, ki bugün hala her yerde ziyaretçileri memnun bırakan abideler bu durumu meydana koyan en güzel maddi delillerdir. Bu inkişaf ile paralel olarak Anadolu şehirleri çok büyümüş; Konya, Sivas, Kayseri gibi birinci sınıf merkezler çok genişlemiş, surlarını aşmış; Antalya, Sinop, Erzurum, Malatya, Akşehir, Beyşehir, Kırşehir, Gülşehir gibi pek çok şehir Türkler tarafından kurulduğu gibi tamamıyla harap olan şehirler de yeniden inşa edilmiştir. Zamanın tahriplerine ve ihmallerine rağmen bu şehirler ve abidelerin hala zerafet ve ihtişamlarını muhafaza etmeleri memleketin kazanmış olduğu iktisadi kudreti ve medeni seviyeyi göstermektedir. Selçuklu Türkiye'sinin iktisadi yükselişini gösteren en sağlam maddi delillerden birisi de şüphesiz ki, devletin varidatına yani vergilerine ait rakamlardır. Hamdullah Kazvini'ye göre Selçuklular zamanında Batı Anadolu vilayetleri vergi yekunu 15 milyon dinar altın, Doğu

⁷² Hamdullah Kazvini, **Nuzhat al-kulûb**, nşr. M.D. Siyaki, s.28, 123, 190, 193-195, 197; Yılmaz Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, “Selçuklular ve Anadolu Beylikleri”, İstanbul 1964, c. 2, s. 234.

⁷³ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, s. 109-119.

Anadolu ve Musul vilayeti yekunu 10 milyon dinar altın, Ahlat bölgesi 2 milyon dinar tutarken Moğol istilasından sonra, İran'da olduğu gibi Türkiye'de de meydana gelen tahribat ve iktisadi çöküş sebebiyle bu rakamlar sırasıyla 3 milyon 300 bin, 1 milyon 900 bin ve 390 bin dinara düşmüştür. İlhanlı devri maliyecisi Hamdullah Kazvini İran'a dahil olmayan Horasan dışındaki vergilerin birkaç defa hesap yekunlarını yaptığını, Gazan Han zamanına kadar 1700 küsür tümen (17 milyon) tutan miktarın Gazan Han'ın imar faaliyetleri sayesinde 2100 tümen (21 milyon) dinara yükseldiğini kaydettikten sonra bu vergi yekununun *Risale-i Melikşahi*'ye göre Selçuklular zamanında 21.500 tümen (215 milyon) altın dinar olduğunu söylemektedir ki, iki devir arasındaki farka dikkati çekerken de eskiden dünyanın ne kadar mamur olduğu ve nasıl harabe hale geldiğinin göze çarpması gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁷⁴

X. ve XI. yüzyıl Arap coğrafyacıları her memlekette zenginlerin servetlerini kendi zevk ve eğlenceleri için kullandıkları halde Türkistan (Maveraünnehir) halkının mallarını din ve hayır yolunda sarf ettiklerini, bu ülkede gaziler ve yolcular için binlerce ribât bulunduğunu ve bunlara çok zengin vakıflar yaptıklarını söylerler, ki bu da Selçuklularla gelen hayır ve insanlık duygularının menşe'ini göstermektedir.⁷⁵

İşte tezimize konu olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu Devleti hizmetinde bulunduğu yaklaşık yedi yıllık (1092-1099) bir dönem boyunca, bölgede ve Selçuklular bünyesinde yaşanan siyasi ve ekonomik hadiselerini arzetmeye çalıştık.

Selçuklu dönemi iktisadi hayatı açısından son derece önemli olan "İkta" sistemini, ilk olarak kuruluş safhasında devletin askeri kuvvetlerinin esasını doğrudan doğruya sultanın emrinde veya feodal göçebe geleneklerine göre bir bağ ile ona bağlı bulunan hanedan mensupları ve boy beylerinin maiyetindeki Türkmen aşiretleri teşkil etmekteydi. Devletin idaresindeki memleketler,

⁷⁴ Hamdullah Kazvini, **Nuzhat al-kulûb**, nşr. M.D. Siyaki, s. 27-28, 109, 117, 120; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 361.

⁷⁵ Osman Turan, **a.g.e.**, s. 362-363.

Selçuklu hanedanı mensuplarının ortak malı sayılmış, Tuğrul Bey devletin başı olarak zikredildiğinden itibaren hanedana mensubiyet derecesine veya nüfuzuna göre , Türkmen beyleri hisselerine düşen vilayetlerde idari ve siyasi bakımdan yarı bağımsızlığa sahip olmuş, hatta sikke, hutbe, nöbet çalma, çetr taşıma gibi hakimiyet sembollerine sahip olmuşlardır.⁷⁶

Nizamü'l-Mülk, memleketin harap olduğunu ve vergi toplanamadığını görünce araziye herkesin derecesine göre, bir veya birden fazla veya eksik köy verilmek suretiyle askerlere ikta etmiştir. Askerlerin toprağa bağlanması suretiyle, kölelerden ve ücretlilerden oluşturulan merkez kuvvetleri farklı olmak kaydıyla, artık eski maaş sistemi ortadan kalkmış olup, ordunun büyük kısmını teşkil eden ikta sahipleri kendi maiyetlerini ve seferde ihtiyaç duydukları erzak, at, silah, çadır gibi bütün teçhizatlarını bizzat kendi iktalarından temin etmekteydiler. Hükümdarın emri ile kumandanlarının maiyetinde sefere giden bu askerler, barış zamanında buldukları iktalarda idare, inzibat ve askeri talimler ile meşgul idiler. Savaşlarda faydalı olan askerlere ikta verilmek suretiyle onurlandırıldıkları gibi, daha büyük hizmeti geçen emirlerin de iktaları artırılır veya kendilerine köyler temlik edilirdi.⁷⁷

İkta sahipleri ile reaya arasındaki ahengin devamı ve bunların memleketin imarına, ziraatın gelişmesine gayret sarf etmeleri ancak ve ancak iktaların ellerinde kalacağından emin olmaları ve bunu mümkün mertebe evlatlarına da temin edebilmeleri, hatta ikta sahibinin oğlu küçük olduğu yani hizmet edecek bir çağda bulunmadığı zaman büyüünceye kadar iktasını idare edecek birisinin tayin edildiği, oğlu olmadığı takdirde iktanın kardeşlerine veya kölesine devredebildiği konusu ile paralellik göstermekteydi. Dolayısıyla ikta sistemi, dönemin askeri ve siyasi bir neticesi olduğu gibi daha çok ekonomik olayların da düzenli bir şekilde yürütülmesini, mali istikrarı beraberinde getirmiştir.⁷⁸

⁷⁶ İbnü'l-Belhi, **Fars-nâme**, s. 121; Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s. 55-57.

⁷⁷ Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.61.; Ann K. S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, c. 37, sayı 147, s. 373.

⁷⁸ Ann K. S. Lambton, "The Internal Structure of The Seljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, V, s. 233.

Elimizdeki menşurların pek çoğunda mali bakımdan büyük iktaların devlet merkezi ile hiçbir alakası görülmemekte, devlet idari, inzibati bütün işleri ikta sahibine devrederken artık iktaların Büyük Divan'dan tamamıyla ayrıldığı, hiçbir müdahale yapılmayacağı, tahsildar gönderilmeyeceği, ikta sahiplerinin kanuni bütün vergileri bizzat kendi memurları vasıtası ile merkeze naklettireceği kaydedilmektedir. Büyük iktalarda kaza işleri tamamen merkeze bağlı ve baş kadının emrinde olmakla beraber, şeriat, harici davaların görülmesi için, merkezde bulunan Divan-ı Mezalim (Darü'l-Adl) müesseselerinin iktalarda da mevcut olduğunu görmekteyiz.⁷⁹

Büyük Selçuklularda gördüğümüz gibi, vilayetlerden toplanan askerlerin başında büyük ikta sahiplerini değil, her vilayet merkezinde oturan ve o vilayetteki ikta sahiplerinin sadece askeri amiri olan subaşı (ser-leşker)'ları görmekteyiz. Selçuklular devrinde ikta edilen arazide ikta keyfiyetinin sadece devlete ait vergilere bağlı olduğuna ve dolayısıyla bu toprakların hukuken öşri, haraci yani devlet mülkiyetinde olabildiğine temas etmek gereği vardır.⁸⁰

“ikta” terimi Atabetü'l-Ketebe'de askeri hizmet karşılığı olarak; maaş yerine yapılan bir bağış için kullanılmıştır.⁸¹

İkta idaresinin devlet ve reaya bakımından yarattığı ahenk, ve memleketin imarında oynadığı rol siyasi istikrar ve ekonomik gelişim ile aynı seyirde gitmekteydi. Siyasi istikrarsızlık ve mücadeleler nisbetinde, ikta idaresi ve onunla birlikte memleket ve reaya ile mali kurumlar da sarsıntılar başlamıştır. Bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında kendini daha fazla göstermiş, iktalarını kaybeden emir ve askerler bir anarşi unsuru olmuş, Harzemşahlar hakimiyeti henüz yerleşmeden meydana gelen her türlü tahribat arasında ikta rejimi de ortadan kalkmıştır.⁸²

⁷⁹ Müntecibü'd-Din Bedî Atabeg, **Atabetü'l-Ketebe**, nşr. Abbas İkbâl, s. 20, 79, 84, Tahran 1329; Ann K. S. Lambton, “Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, c. 37, sayı 147, s. 372.

⁸⁰ W. Barthold, **Turkestan**, s. 307, London 1928.

⁸¹ Ann K. S. Lambton, “Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, çev. Nejat Kaymaz, **Bellekten**, c. 37, sayı 147, s. 373.

⁸² Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.76.

Sisteme bu açıdan baktığımızda devletin devamlılık sembolü olan ikta, siyasi, askeri ve en önemlisi olan iktisadi kurumlar açısından; devrin genel bir ekonomik ve siyasi panoramasını bizlere sunmaktadır.

Sonuç olarak, Anadolu'nun Müslüman ve Hıristiyan kavimleri arasında bir milletlerarası köprü vazifesi görerek dünya ticaret yollarına açılmasından sonra bu ülkenin iktisadi ve kültürel yükselişi ve zengin bir memleket haline gelmesi, Selçuklu fetihlerinin doğal neticelerinden biri olarak gözükmektedir. Gerçekten de Anadolu, Selçuklu istilası sayesinde, İslam medeniyeti hudutları dahiline girdikten ve bu ülke için ticari gelişmeyi önleyen engeller kalktıktan sonra, süratli bir iktisadi ve medeni yükselme devri açılmıştır.⁸³

⁸³ Osman Turan, **a.g.e.**, s. 359.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECDÜ'L-MÜLK'ÜN MÜSTEVFİLİK DÖNEMİ

A. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN MÜSTEVFİ OLARAK FAALİYETLERİ

1. Yaptığı Çalışmalar, Hazine ve Para Politikası

Daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi Mecdü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın son yıllarında Müstevfi (Maliye Nazırı) Şerefü'l-Mülk'ün naibi idi. 485/ 1092'e doğru vezir Nizamü'l-Mülk'ü görevinden aldirtan ¹ Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim ile iş birliği yaparak, veziri devirmeye çalışmış ve Nizamü'l-Mülk'ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şerefü'l-Mülk'ün yerine Müstevfi olmuştur.²

İmparatorlukta oldukça geniş ölçüde hoşnutsuzluk yaratan Nizamü'l-Mülk'ün katli olayı, Sultan Melikşah'ın son yıllarında eski divan mensuplarını değiştirmesine sebep olmuştur. Fakat bu durum kendisine pek de uğurlu gelmemiş, büyük değişiklik ahaliyi memnun etmemiş, eski dönemin intizam ve haşmetini özleyen psikolojik tepkiler husule gelmiştir.³ Sultan Melikşah, Nizamü'l-Mülk yerine Tacü'l-Mülk'ü, herkese ihsanlarda bulunan ve refah içinde yaşayan Müstevfi Şerefü'l-Mülk Ebu Sa'd'ın yerine Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl el-Kummî'yi getirmiştir ki, Ebu Tahir-i Hâtûnî ⁴, onu hicv ederek şöyle demiştir:

“Mecdü'l-Mülk, karaca darı içindeki aç kumru gibi, hasislik içinde yaşıyor.

Bütün Kumlular böyle iseler, arkadaş kalk, bütün Kum şehri üzerine tükür.”⁵

¹ Vüzera kitaplarında Nizamülmülk'ün vefatından evvel azledildiği kaydı vardır. Bkz. Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, T.A.D., V, s. 175.

² İbrahim Kafesoğlu, “Mecdü'l-Mülk “ mad. M.E.B. İ.A., c. VII, s. 432.

³ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206.

⁴ Muvaffak ed-Devle Ebu Tahir el-Hâtûnî, Sultan Muhammed bini Melikşah'ın zevcesi Gevher Hatun'un müstevfisi idi. Ona bundan dolayı Hâtûnî denirdi; Saveli idi. Bkz. Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 132.

⁵ Ravendi, a.g.e., s. 133.

Yukarıdaki şiir, bize Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin devlet hizmetine alındığı andan itibaren ne kadar hasislik içinde hareket ettiğinden, menfaatleri uğruna herşeyi yapabilecek bir kapasitede olduğundan, bahsetmektedir ki, nitekim Mecdü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde bu derece yüksek bir mevkiye gelebilmek uğruna birçok kişiyle çıkar birliği içine girmiş, menfaatleri uğruna belki de birçok hasletinden fedakarlıkta bulunmuştur. Ancak maliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği medh ve sena edilen Mecdü'l-Mülk'ün⁶, Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında vuku'a gelen kardeş kavgalarında menfi rol oynadığı görülmektedir.⁷

Sultan Melikşah, saltanatının son yıllarında özellikle Nizamü'l-Mülk'ün ölümünün ardından divanda vezir ve müstevfi değişikliği yaptığı gibi Ârız Kemaleddin Ebu'r-Rıza⁸ yerine Sadid el-Mülk Ebu'l Me'âlî'yi de tayin etmiştir. Ebu'l-Me'âlî Nabhâs⁹ bu hususta bir kıta söyleyip, onların isim ve lakaplarını yüksek bir şiir içinde, güzel bir terkiple ifade etmiştir:

“Ey Şah, önünde arslanın kuzu gibi olması, Ebu Ali, Ebu Rıza ve Ebu Sa'd sayesinde idi.

O vakitler, sana zafer müjdeleyenler ve fetih mektubu getirenler, kapına gelenlerden daha çoktu.

Ebu'l-Ganaim, Ebu'l-Fadl ve Ebu'l-Me'âlî yüzünden memleketin nebatları diken oldu.

Nizam, Kemal ve Şeref'den doyup biktı isen, gör bakalım, senin Tâc, Mecd ve Sedîd'inden ne çıkacak?”¹⁰

⁶ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61; İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-tarih**, Yay. C. J. Tornberg, türk. terc. Abdülkerim Özeydin, c. VIII, s.192.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Mecdü'l-Mülk” mad **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁸ Kemalü'd-Devle Ebu'r-Rıza olarak da geçmektedir.

⁹ Bu zat, 512 senesinde ölmüştür. Reyli idi. Bazılarına göre ise, İsfahan'da doğmuştur. Sultan Melikşah, Berkyaruk ve Muhammed zamanlarında “ârız-ı leşger” idi ve eline pek çok servet geçmişti. Emir Muizzi ile arkadaşlık etmiş, bir zamanlar Fatimî halifelerinden Mustansır'ın yanına gitmiş, hürmet görerek, nimetlere nail olmuştur. Horasan emiri Dâd-bek Habeşî bin Altuntak'ın has mâdihlerindendi. Bkz. Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 133.

¹⁰ Ravendi, a.g.e., s. 133; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206.

Bu beyitin meali şudur: devletin Ebu Ali, Ebu Sa'd ve Eburradiler yüzünden yükselmekte ve saadette olduğundan, herkes ondan memnun idi. Fakat devletin Ebu'l-Ganaim, Ebu'l-Fadl ve Ebu'l-Meâlîler eline geçince, güzellik libasından çıplak kaldı diyor. Beyitte geçen ilk isimlerde Nizamü'l-Mülk, Müstevfi Şerefü'l-Mülk ve Münşi ve teşrifatçı Kemalüddeve, sonraki isimlerde ise vezir Tacü'l-Mülk, Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve Münşi Sedidülmülk kastedilmektedir.¹¹

Bu beyitlerden de anlaşılacağı üzere Mecdü'l-Mülk Müstevfi, Selçuklu Devleti bünyesinde almış olduğu görevleri bakımından, devrin alim, şair v.s'leri arasında pek de hoş gözle bakılmayan bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha doğrusu onu ve beraberindeki diğer devlet görevlisi arkadaşları ile birlikte aldıkları görevleri yerine getiremeyecek kapasitede gördükleri anlaşılmaktadır. Fakat ne kadar hasis ve menfatçı olursa olsun, daha önceden de bahsettiğimiz gibi maliyeci yönü ve bu konudaki otoritesi kuşkusuz tartışılmaz boyutta mükemmeldir.

Bilindiği gibi, Mecdü'l-Mülk, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın son yıllarında, 1091-1092 yılları arasında, Müstevfi Şerefü'l-Mülk'ün naibi idi. Dolayısıyla kendisinin daha önceden de belirttiğimiz gibi divandan yetişme bir devlet görevlisi olduğunu bilmekteyiz. 485/ 1092'e doğru, vezir Nizamü'l-Mülk'ü görevinden aldırılan Tacü'l-Mülk, Ebu'l-Ganaim ile iş birliği yaparak, veziri devirmeye çalışmış ve Nizamü'l-Mülk'ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şerefü'l-Mülk'ün yerine müstevfi olmuştur.¹² Mecdü'l-Mülk, İstifa Divanı'nın başı olarak, İmparatorluğun bütün maliye memurlarının üstüdür. Buna saltanat divanının maliye işlerine bakan kısmının mensupları da dahil idi. Kendisinin, her memur gibi, bir vekili vardı. Bir yerde adı "Kaimmakam" olarak geçen bu memuru bizzat kendisi tayin etmiştir. Ancak kendisinin vekili olan bu memurun adına hiçbir kaynakta rastlayamadık.¹³

¹¹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 64.

¹² İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

¹³ M.Altay Köymen, "Selçukluar Devri Türk Tarihi Araştırmaları", **T.A.D.**, II, 2-3, s. 325-326.

Daha aşağı kademedeki mali organlar, Müstevfi Mecdü'l-Mülk'e devletin bütün vergi işleri konusunda bilgi vermişler; maliye müfettişleri (mutasarrıfân) ve memurlar (mutasaddiyân) kendisine yazılı bilgi (rakam) vermişlerdir. Ayrıca divan vergilerini toplamaya selahiyetli maliye müfettişi de (mutasarrıf-ı emvâl-i divanî) ona hesap vermiştir. Kendisi, ihmalcı tahsildarı (muhassıl) cezalandırmış ve âmilleri bakiye kalan divan vergilerinden dolayı mesul tutmuştur. Yani özellikle zaruri hallerde, Müstevfi Mecdü'l-Mülk, bölge idaresinin en alt organlarıyla ve âmillerle bizzat ilgilenmiş ve gerekirse müdahale etmiştir. Bütün bunların yanında, halkın durumunu iyileştirmeye çalışmış, hakları ve mükellefiyetleri eşit şekilde taksim ederek, yeni vergiler ihdas edememiştir. Çünkü böyle bir durum kanunlara aykırıydı. Yapılan şikayetleri sonuçlandırmakla mükellef olduğu gibi, bütçenin gelir ve gideri hakkında tutulan deftere nezaret etmiş, vergi tahsili için yetkili memurlar görevlendirmiştir. Memurların maaşlarını ödeyip, mali bakımdan iktaaları denetleyip, gerekli düzenlemeleri yapmıştır.¹⁴

Mecdü'l-Mülk Müstevfi, vergi toplanması konusunda ve vergilerin devletin ve sarayın diğer gelirlerinin idare ve kullanılmasıyla ilgili bütün işlerde selahiyetli idi. Ona her zaman devletin mali durumu, gelir ve gider seviyesi, bilhassa divanın gelir ve gider seviyesi hakkında bilgi verilmesi mecburi olmuştur. O, bu hususta devlet bütçesinin müsbet bilançosu için gayret göstermiş; bütün gelir ve giderler hakkında defterler tutulması ve giren-çıkanların yazı ile tesbiti konusunda özen göstermeye dikkat etmiştir.¹⁵

Bütün yazılar (hatt), Müstevfi Mecdü'l-Mülk tarafından kendi el yazısı ile imzalanarak (veya mühür, nişan ile) damgalanmıştır. Hazineleler de onun idaresi altında bulunuyordu. O, hazinelerde bulunan para miktarını kontrol etmiş ve onları rehinden (istiğrâk) korumuştur. Keza mali bakımdan ikta sistemi de onun denetimi altında bulunuyordu. O, yalnız bu maaşların miktarını ve ödeme müddetlerini kontrol ve kaydetmekle, düzenli olarak ve zamanında ödeme yapılmasına itina göstermekle kalmaz, aynı zamanda bunları gayri kanuni iddialardan korur ve gerekirse ödemekten içtinap etmek ve hak

¹⁴ M. Altay Köymen, **a.g.m.**, s. 326.

¹⁵ M. Altay Köymen, **a.g.m.**, s. 326.

sahibi olmayanları listelerden silmek selahiyetine de sahipti. İhtiyaç halinde kullanmak üzere, bir miktar parayı elinde bulundurmuştur. Bundan saray hizmetkarlarının maaşlarını ödemiştir. Kendisine ödeme, maaş ve tahsisat şeklinde veya maaş yerine 5000 dinar kıymetinde bir ikta ve buna tekabül eden –Divan-ı ‘Arz’ın tayin edeceği- hububatı almıştır.¹⁶

Görüldüğü gibi Mecdü'l-Mülk Müstevfi, görevinin gerektirdiği bütün işlemleri eksiksiz ve tam bir biçimde yerine getirmiştir. Hazine, vergi toplama, gelir gider gibi önemli mali konularda göstermiş olduğu hassasiyet gözlerden kaçmamakla birlikte, Büyük Selçuklu Devleti’nde Müstevfi Şerefü’l-Mülk’ün naibi olarak başladığı bu göreve ondan sonra müstevfi sıfatıyla devam eden Ebu’l-Fadl Mecdü'l-Mülk’ün çok mühim mali konularla İmparatorluğun mali işlerini sıkı esaslara bağladığından da bahsetmeliyiz.¹⁷ Bilhassa asıl ismi Es’ad bin Mehmed İbn Musa olup, sonradan Mecdü'l-Mülk ünvanını almış olan Ebu’l-Fadl’ın mali hususlarda fevkaleda vukuf ve ihatası olduğunu bilmekteyiz.¹⁸

Mecdü’l-Mülk Müstevfi, devletin bütün gelirlerini ve giderlerini tutmuş; devletin varidat ve masraflarını defterlere muntazaman kayd etmiş, hatta yıllık devlet bütçesini düzenlemiştir. Öyle görünüyor ki, gelirin giderden fazla olması, hiç olmazsa, gelirle giderin denk bulunması, Müstevfi Mecdü'l-Mülk’ün götüğü mali politikaların esasını teşkil etmiştir.¹⁹

2. Mecdü'l-Mülk’ün Siyasi Gücü

Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde ilk olarak Müstevfi naibi sıfatı ile karşımıza çıkan Mecdü'l-Mülk, Sultan Melikşah’ın son yıllarında müstevfiliği çeşitli entrikalarla ele geçirmiştir. Özellikle büyük vezir Nizamü’l-Mülk’ün ölümünün ardından Sulatn Melikşah tarafından *Büyük Divan*’da yapılan görev değişiklikleri Tacü'l-Mülk Ebu’l-Ganaim ve Mecdü'l-Mülk Ebu’l-Fadl’ın daha sonraki dönemlerde de göreceğimiz gibi ülkenin siyasi olaylarında son derece etkili olmalarına sebebiyet vermiştir. Gerçekten de maliye sahasındaki iktidarı,

¹⁶ M. Altay Köymen, “Selçukluar Devri Türk Tarihi Araştırmaları”, T.A.D., II, 2-3, s. 327.

¹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, s. 42.

¹⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani’nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. Kıvameddin Burslan, s. 61.

¹⁹ İsfahani, **a.g.e.**, s. 135.

dindarlık ve hayırseverliği medh ve sena edilen Mecdü'l-Mülk'ün ²⁰, Melikşah öldükten sonra vuku'a gelen kardeş kavgalarında menfi rol oynadığı görülmektedir. Olayların bu kısmına gelmeden evvel, Mecdü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'nde üstlendiği böylesine etkili siyasi gücünü nasıl elde ettiği ve kimlerle iş birliği içinde çalıştığı konusuna değinmek yerinde olacaktır.

Sultan Melikşah, Bağdat'ı ilk ziyaretinden sonra halifeyle uyumlu ilişkilerini bir müddet daha sürdürmüştür. Aynı zamanda, gayretli memurlardan Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün zararına sultanın yüksek güvenini kazandığında, sultan ve Nizamü'l-Mülk'ün arasındaki ilişkide bazı değişiklikler olmuştur. Elbette sultan hâlâ Nizamü'l-Mülk'ün kendini adamışlığı ve sevilmesi nedeniyle kıymetini çok takdir ediyordu. Fakat saray tarafından, diğer bir deyişle Terken Hatun, desteklenen bir grup divan üyesi Nizamü'l-Mülk'ün destekçilerine karşı güçlü bir grup olarak ortaya çıkmıştı. Melikşah'ın saltanatının son yılı esasında Nizamü'l-Mülk, sultan ve devlet siyaseti üzerinde etkisiz, figüran olarak kenarda tutulurken, pratikte Tacü'l-Mülk devletin yönetimini ele geçirmiştir. Sultan özellikle Nizamü'l-Mülk'ün çok yaşlı oluşunu ve akrabalarının ukalaca, yönetime ve orduya tahakküm ettiklerini göz önüne alarak böyle bir yaklaşımı benimsemiştir. Tacü'l-Mülk, sultanın üzerindeki etkisi dorukta olduğu bir zamanda, gereksiz projeleri, yersiz gayeleri için hazineyi ölçsüzce harcadığı gerekçesiyle Nizamü'l-Mülk'ü azletmesi için sultanı teşvik etmiştir.²¹ Tabi ki Tacü'l-Mülk'ü bu girişimlerinde ilerde Selçuklu Devleti'nin müstevfisi ve veziri olacak olan Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl da desteklemiştir.

Tacü'l-Mülk'ün , sultanın güvenini kazanabilmesi, çoğunlukla onun saray halkı üzerindeki hakimiyeti –ki bu onun saraya doğrudan ulaşmasının yolunu açtı- sayesinde gerçekleşmiştir. Böyle bir pozisyonda iken Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk'ün, Nizamü'l-Mülk'ün tercih ettiği veliaht adayı Berkyaruk'un yerine Terken'in diğer oğlu Mahmut'u, daha önce olduğu gibi, veliahtlığı yükseltme hırsını desteklemesi şaşkıncı değildir. Sultan, Mahmut'u veliaht ilan etmemesine rağmen, dolaylı olarak Zübeyde Hatun'un oğlu yerine Terken Hatun'un oğlunu tercih etmiştir. Muhtemelen, Terken Hatun'un sultana

²⁰ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kivameddin Burslan, s. 60; İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-tarih**, Yay. C. J. Tornberg, türk. terc. Abdülkerim Özyayın, c. VIII, s.192.

²¹ Bosworth, **The Iranian World**, s. 76-77; Ebu'l Hasan el-Hüseyni, **Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye**, çev. Necati Lügal, s. 67-68.

yakınlığı ve onun üzerindeki nüfuzu sultanın veliaht tayini konusundaki görüşü üzerinde belli ölçüde etkili olmuştur. Gerçekten de 485/ 1092 yılında vefat ettiği Bağdat'a yaptığı son ziyarette Mahmut'un yanında bulunan tek oğlu olması, yerine kimin geçeceğine ilişkin sultanın planını açıklayıcı nitelikte olabilir. Sultanın hala genç olduğu göz önüne alınırsa, veliahtlık meselesi Nizamü'l-Mülk ile Tacü'l-Mülk arasındaki rekebetin asıl meselelerinden biri olmayabilir.²² Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk'ün anahtar makamlara atanmaları, sultanın Nizamü'l-Mülk'ün yetkilerini geri alma ve oğulları, akrabaları vasıtasıyla devlete hakim olmasını önleme çabaları ile aynı zamana rastlamaktadır. Gerçekte Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'e açıkça muhalefet edebilecek güçte değillerdi, fakat Nizamü'l-Mülk'ün hakimiyeti ve kayırmacılığına karşı özellikle saray eşrafı, divan üyeleri ve bazı komutanlar, arasındaki yaygın hoşnutsuzluk, sultanın Nizamü'l-Mülk yerine onlara güven duymasının yolunu açmıştır.

Melikşah, devlet üzerinde tam otoritesini Nizamü'l-Mülk'ten huzursuz olan bir siyasi grubun yardımıyla tekrar ele geçirmiştir. Sultan, Nizamü'l-Mülk'ün nüfuzu, kendini adamışlığı ve gücü nedeniyle, ona dolaylı yollardan muhalefet etmeyi tercih etmiştir. Sultan bile Nizamü'l-Mülk'ün gücünü azaltmaya yönelik girişimlerinde pek çok defa bahane bulmak ve açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Bu muammalı siyasi mücadeleler, Nizamü'l-Mülk'ün oğulları, akrabaları ve sadık temsilcileri vasıtasıyla devlet üzerinde kurduğu hakimiyetin delillerini teşvik etmekteydi. Gerçekten genç sultan uzun yıllar devlet yönetiminde kenarda tutulmuş; Nizamü'l-Mülk'ün böyle bir kapalı gruba bağımlılığı doğal olarak Selçuklu saray erkani kadar yüksek düzey memurlar arasında kıskançlığa yol açmıştır. İşte bu kişilerin yani Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl, Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim gibi yüksek düzey memurların Nizamü'l-Mülk'ün gücünü zayıflatmak amacıyla iş birliği yapmaları, dolaylı olarak Melikşah'ın gerçek bir yönetici konumuna gelmesine sebep olmuştur.²³

²² Bu iddiayı destekleyecek doğrudan bir kaynağa sahip değiliz. Fakat Nizamü'l-Mülk'çülerin Tacü'l-Mülk'ün veliaht adayı Mahmut'a karşı Berkıyruk'u desteklemesi, en azından Melikşah'ın saltanatının son yılında tahta kimin geçeceği konusunda Nizamü'l-Mülk'ün konumunun ne olduğunu gösterir. Bkz. "Selçukluların Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu", Dr. Lik Arifin Mansurnoor, çev. M. Faruk Çakır, **Türkler**, c. 4, s. 739-740, 743.

²³ "Selçukluların Altın Çağında Siyasi Kriz ve Müslüman Bürokratlar: Melikşah İktidarının Doğuşu", Dr. Lik Arifin Mansurnoor, çev. M. Faruk Çakır, **Türkler**, c. 4, s. 740.

Melikşah öldüğünde, arkasında dört erkek evlat bırakmıştı. Bu dört şehzadeden Berkyaruk henüz 11-12 yaşlarındayken, Muhammet Tapar ise Berkyaruk'tan altı ay küçüktü. Sancar 8 yaşında bulunuyordu ve Mahmut ise henüz 4 yaşını doldurmamış bir çocuktur.²⁴ Melikşah'ın 1092 senesindeki ölümü esnasında, Selçuklu hanedanına mensup eşi Zübeyde Hatun'dan doğma oğlu Berkyaruk, İsfahan'da bulunuyordu. Terken Hatun ise, küçük yaştaki oğlu Mahmut ile birlikte Bağdat'ta oturuyordu. Üstün kabiliyetleri, kendi nimetiyle yetişen devlet adamlarının çokluğu ve Bağdat'ta Abbasi Halifesi'nin yanında bulunuşu sayesinde Terken Hatun, kısa sürede oğlu Mahmut'u saltanata geçirmiştir. Terken Hatun ve yandaşları Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk gibi yüksek düzey devlet adamlarının uzun süren gayretleri sonucu Bağdat camiilerinde yeni sultanın adı okunmuş, Mekke ve Medine'de de hutbe Mahmut adına okutulmuştur. Terken Hatun, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk'un küçük kardeşi Mahmut'un hükümdarlığını kabul etmeyeceğinden korkmuştu. Bu nedenle emir Gürboğa'yı Berkyaruk'u yakalaması için İsfahan'a göndermiştir. Daha sonra da Terken Hatun oğlu Mahmut ve veziri Tacü'l-Mülk aynı şehre doğru yola çıkmışlardır.²⁵

Nizamü'l-Mülk'ün oğulları, yandaşları ve köleleri ise onların İsfahan'a yaklaştıklarını haber alınca Berkyaruk'u himaye ederek, onu geceleyin şehirden çıkartarak Rey şehrine götürdüler. Nizamü'l-Mülk'ün adamlarının Tacü'l-Mülk ve yandaşlarından nefret etmeleri, onları Berkyaruk'u desteklemeye yöneltmiştir. Çünkü Tacü'l-Mülk ve Mecdü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün düşmanıydılar ve onu öldürmekle suçlanıyorlardı.²⁶ Annesi Terken Hatun ve vezir Tacü'l-Mülk tarafından desteklenen Sultan Mahmut'un ordusuyla, yine annesi Zübeyde Hatun, Nizamü'l-Mülk'ün oğulları ve özellikle komutanlardan Gümüştekin ve Yelberd tarafından desteklenen Berkyaruk'un ordusu arasında savaşlar yapıldı. Mahmut'un ordusu hezimete uğrayarak İsfahan'a dönmek zorunda kalınca, Berkyaruk, kardeşi Mahmut'un hezimete uğrayan ordusunu takip ederek İsfahan'ı kuşatmıştır. Bir süre sonra 500 bin dinar mukabilinde kuşatmayı kaldırarak Hemedan'a dönmüştür.²⁷

²⁴ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, "Selçukluların İlk Dönemi", İstanbul 1985, s. 53.

²⁵ Hasan İbrahim Hasan, **a.g.e.**, s. 54.

²⁶ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 137-138.

²⁷ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, "Selçukluların İlk Dönemi", İstanbul 1985, s. 55.

Sultan Berkyaruk, vezir Tacü'l-Mülk'ün yetenekli bir insan olduğunu biliyordu. Bu sebepten onu tekrar vezir yapmak istemiştir. Bunun üzerine Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün ileri gelen kölelerini yatıştırmak ve onların gönlünü almak için harekete geçmiş, bu uğurda çeşitli hediyelerden başka 200 bin altın dağıtmıştır.²⁸ Ortalık bu şekilde yatışmış görünürken, Nizamü'l-Mülk taraftarları vezirliğe tamah ederek vezir Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesini teşvik etmiş olmasından dolayı 1093 senesinde vezir Tacü'l-Mülk'ü öldürmüşlerdir.²⁹ bu olaydan sonra Berkyaruk, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu İzzü'd-Devle'yi vezirliğe getirerek, devlet işlerini ona teslim etmiştir.³⁰

Buraya kadar bahsettiğimiz olaylardan da anlaşılacağı üzere, Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında meydana gelen taht kavgalarında Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl'ın menfi rol oynadığı açıktır. Mecdülmülk, haris idi; önceleri bir köşeye çekilerek, iç mücadeleye karışmayışının ve Suriye Meliki Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyan eden savaşa, Mu'ayyad al-Mülk Abu Bakr 'Ubayd Allah'ın davetine rağmen katılmayışının sebebi, Mu'ayyad al-Mülk'ün, vaktiyle muhalefet ettiği Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olması, Berkyaruk'un da Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.³¹

Büyük Selçuklu Devleti yönetim sisteminde çeşitli görevlerde bulunarak, en son Sultan Berkyaruk'un vezirliğine kadar yükselen Mecdü'l-Mülk Müstevfi, görüldüğü gibi bu yüce mertebeye ulaşabilmek için uzun siyasi yollar katetmiş ve bu önemli gücünü daha sonra da göreceğimiz olayların şekillenmesinde etkili bir biçimde kullanmıştır. Bununla beraber Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fadl'ın vezir olduğu yıllar boyunca (1096-1099), Selçukluların hakim olduğu bölgelerde nisbi sükun ve refah fazla devam etmemiştir. Özellikle İsfahan bölgesinde giderek yaygınlaşan Batınîlik inancı ve onun temsilcileri Batınîler ile yapılan mücadeleler, Selçuklu Devleti'nin geleceği

²⁸ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 138.

²⁹ Nizamü'l-Mülk'ün halefi Tacü'l-Mülk, maktul vezirin gulamları tarafından leşgergâhda parça parça edilerek katledilmiştir. Bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 175; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206.

³⁰ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, "Selçukluların İlk Dönemi", İstanbul 1985, s. 55.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

bakımından son derece tehlikeli olmuştur. Mecdü'l-Mülk'ün yine başrolünü oynadığı ve sonunda da hayatını kaybettiği bu olaylar gelecek bölümlerdeki vakaların konusunu teşkil edecektir.

3. Diğer Kurum ve Gruplarla İlişkisi

Büyük Selçuklularda hükümet teşkilatının başı olan vezirlik, Abbasi, Samani ve Gazneli tesirinin en fazla kendisini gösterdiği bir müessese olmuştur. Bunun başlıca sebebi Selçuklu sultanlarının söz konusu devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezarete umumiyetle İrani asıllı devlet adamlarını getirmeleridir. İran kültürü ile yetişmiş vezirlerin Selçuklu hükümeti mekanizmasına, gene İranlı vezirlerin hakim olduğu Abbasi Devleti'nin ananelerini yerleştirecekleri gayet tabiidir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk sultanı Tuğrul Bey, devlet işlerinin organizasyonu ve idari ananelerin yerleşmesi için, hükümet kadrolarında yetişmiş İranlıları vezarete tayin etmiştir. Bilhassa Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılabilecek bir süre, onun vezirliğini yapan Amidü'l-Mülk Kündürî'nin, Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizamü'l-Mülk'ün mesleklerinin katiplik olması dikkati şayandır. Görüleceği gibi Abbasiler'de de vezirler küttab sınıfından seçiliyordu. Bunlar idare teşkilatı kadrolarında kariyer yapan katiplerdi. Büyük Selçuklular'da, vezirlik mansıbına Abbasi vezirlerinin formasyonuna mütenazır olarak, diplomatik belgelerin hazırlanmasında ve mali sahada ihtisas yapan şahsiyetler tayin ediliyorlardı. Bu itibar ile Selçuklu vezirleri genel olarak Divan-ı İnşa ve Divan-ı İstifa'da görev almış şahsiyetlerdir.³²

Tezimize söz konusu olan Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'da aynı şekilde Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde Divan-ı İstifa'da müstevfi naibi olarak göreve başlamış bir İran asıllı yöneticidir. Dolayısıyla yukarıda da izah edildiği vech ile kendisi uzmanlık alanı olan mali konular haricinde vezirlik, diplomatik belgelerin hazırlanması ve İnşa Divanı konusunda da bilgilere malik olmuş, bu kurumlarla da yakından birebir ilişkiye girmiştir. Mecdü'l-Mülk'ün, Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde bulunan –mali saha haricinde- diğer kurumlarla ilişkileri bu çerçevede bir görünüm arz etmektedir. Onun bu kurumlar dışındaki diğer zümre ve gruplarla olan ilişkilerine ise şimdi bir göz atalım.

³² Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 82.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğuna inanan Müslüman topluluğa Ş'ia (Şii) adı verilmiştir. Şiiler Hz. Ali'nin ölümünden sonra (661) da İslam topluluğunun meşru devlet başkanlarını Ehl-i Beyt mensupları içinde gördükleri Ali Evlâdına bağlı kalmaya devam ettiler. İsmââşer'iyye'nin altıncı, İsmaililerin beşinci İmam kabul ettikleri Cafer es-Sadık'ın 765'te ölümü üzerine yerine küçük oğlu Musa Kâzım geçti. Şiilerin büyük bir çoğunluğu onu imam olarak tanıdılar. Ancak küçük bir grup da büyük oğlu İsmail'i imam kabul etti ve bundan dolayı İsmaililer diye meşhur oldu. İsmââşer'iyye denilen Şiilerden daha farklı bir öğretiyi benimsemiş olan İsmaililer, Bâtıniyye³³, Seb'iyye, Ta'limiyye, İbahiyye, Mazdekiyye, Bâbekiyye, Zenadika (Zındıklar), Melâhide, Karâmita, Nâsiriyye, Nusayriyye, Nizâriyye, Dürziyye, Sabbahiyye, Muhammire, Hâşişiyye ve Hürremiyye adlarıyla da anılmaktadırlar. Nasların (ayet ve sahih hadislerin) zahiri anlamlarını kabul etmeyen, gerçek anlamlarının ancak Tanrı ile ilişki kurabilen masum imamlar tarafından bilinebileceğini iddia eden bu aşırı mezhep Hasan-ı Sabbah ile yeni bir kimlik kazanmıştır.

İsmaililer (Bâtiniler) onun zamanında bir yandan dâiler (propagandacılar) aracılığıyla taraftar kazanmaya çalışırken bir yandan da fidâiler (fedai) vasıtasıyla muhaliflerini tehdit ve hançerle bertaraf ediyorlardı. Bu yüzden Bâtınilik, Büyük Selçuklu Devleti'ni meşgul eden başlıca problemlerden biri olmuştur. İsmaililer (Bâtiniler), son derece kuvvetli bir zekaya, yüksek ihtilâcilik ve teşkilatçılık vasıflarına sahip olan Hasan-ı Sabbah'ın liderliğindeki faal ve muntazam bir teşkilatla etrafa dehşet saçarak halkı sindirmiştir.³⁴ Hasan-ı Sabbah tarafından geliştirilen ve Şehrîstânî'nin "ed-Da'vetü'l- Cedide (Yeni Davet)" adını verdiği, bu yeni propaganda metoduyla, sağını ve solunu ayırt etmekten aciz kimseler aldatılarak, bu mezhebe kazandırılıyordu. Hasan Sabbah onların beyinlerini yıkamak suretiyle devlete karşı isyana sevk ediyordu.

³³ Bâtınilik (İsmaililik) hakkında geniş bilgi için bkz. Nasır-ı Hüsrev, **Sefer-nâme**, tec. A. Tarzi, s. 35-40, İstanbul 1950; M. Şerefeddin, "Bâtınilik Tarihi", **Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Mart 1928, VIII, 5-8; Bernard Lewis, **Haşişiler**, terc. Ali Aktan, İstanbul 1995; Avni İlhan, "Bâtıniyye", **T.D.V. İ.A.**, V, 190-194.

³⁴ Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, İstanbul 2001, s. 83.

Hasan Sabbah, Alamut Kalesi'ne hakim olduktan sonra (1090) yaptığı tahkimatla bu kaleye “ele geçirilmezlik” vasfını kazandırmıştır. Burada büyük bir teçhizat deposuyla, yiyeceklerin bir süre bozulmadan saklanabileceği yerler de yaptırmıştı. O, giderek askeri bir hüviyet kazanan Alamut'u adeta resmi konağı haline getirmişti. Bütün vakitlerini buradan operasyonları idare ederek geçiriyordu.³⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü olduğu Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) Hasan Sabbah meselesi en önemli olaylardan birini teşkil etmiştir. Liderleri Hasan Sabbah'ın emrinde merkezi otoriteyi zaafa uğratmak için sinsice ve kuvvetli bir örgüt halinde çalışan bu mezhep mensuplarını, kendilerine özgü metotlarla adam öldüren bir cinayet şebekesi olarak tanımlayabiliriz.³⁶ Hasan Sabbah, kendisine bağlı olmayan yerleri tahrip ettiriyor, halkını öldürtüyor ve elverişli yerlere yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Hasan Sabbah ile ilk mücadeleye Alamut ve Rudbâr ikta sahibi Yoruntaş başlamıştır. Kaleyi kuşatmış, fakat ölümü, bir netice alınmasını engellemiştir. Sultan Melikşah, bu sefer Bâtıniler üzerine Emir Altuntaş ile Emir Koltaş'ı göndermiş, fakat Bâtıniler bir gece baskını ile Altuntaş'ı mağlup ve geri çekilmek zorunda bırakmışlardır. Sultan bu olayın akabinde Emir Kızıl Sarığ'ı Bâtınilerle mücadele için görevlendirmiş, ancak Melikşah'ın ölümü bu hareketin yarıda kalmasına sebep olmuştur.³⁷

Bâtıniler, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları ve hanedanın diğer mensupları arasında başlayan taht kavgalarıyla ve Haçlıların İslam topraklarına girmeleriyle meydana gelen ortamdan istifade ederek İslam dünyasının her yerine yayılmak istediler. Sultan Berkyaruk, bu karışık ortamda onlarla mücadele etmek için daha fazla zaman ve para ayıramadığı gibi belki de rakip ve düşmanlarının aleyhindeki faaliyetleri için Bâtınilere müsamaha gösteriyordu. Bâtıniler, İslam aleminin içine girip, Müslüman

³⁵ Hasan Sabbah hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, **Haşîşiler**, terc. Ali Aktan, s. 33-54; Abdülkerim Özaydın, “Hasan Sabbah”, **T.D.V. İ.A.**, XVI, s. 347-350.

³⁶ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 84.

³⁷ **Genel Türk Tarihi**, c. 3, s. 137, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

devletlerin bünyesini için için kemirmeye başladılar. Bir taraftan dâileri vasıtasıyla cahil halkı aldatıyor, diğer yandan fedailer de mezheplerine muhalefet edenleri kendilerine özgü imha vasıtalarıyla (hançerle) öldürüyorlardı. Hasan Sabah, bu insanlara önce haşîş (esrar) çektirerek zihinlerini bulandırıyor sonra da Ehl-i Beyt mensuplarının uğradığı zulüm ve haksızlıkları anlatıp içlerini intikam duygularıyla dolduruyordu. Fedailerin en büyük özellikleri verilen emirlere mutlak itaat idi. Onlar verilen emre uyarak hayatlarını tehlikeye atmaktan bile çekinmezlerdi. Bu karışık ortamda hemen her gün 5-10 Müslüman'ın hayatına kıyan Bâtıniler, Bâtini düşmanı birini vezir tayin etti diye ³⁸ Sultan Berkyaruk'a da saldırıda bulunmuşlardı.³⁹

Berkyaruk devrinde, Bâtınilerin hem sayısı çoğalmış hem de güç ve kuvvetleri artmıştır. Bu arada Muhammed Tapar taraftarı İsfahan şihnesi Emir Sermez ve Erkuş gibi ileri gelen emirlerin birbirleri ardına katledilmeleri üzerine Berkyaruk'un rakip ve düşmanları, bu cinayetleri Sultan Berkyaruk'un planladığını, hatta onun Bâtiniliğe eğimli olduğunu iddia etmeye başladılar. Özellikle Nisan 1101'de Hemedan'da Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında meydana gelen savaştan sonra Bâtınilerin Berkyaruk'un ordusunda giderek çoğaldıklarına şahit oluyoruz. Bunlar asker arasına girerek bir çoğunu aldatmayı ve kendi mezheplerine çekmeyi de başarmışlardır. Bâtıniler siyasi iadrenin çöküşünden de faydalanarak ülkenin her tarafına yayıldılar ve devrin siyasi şahsiyetlerini, kumandanlarını öldürerek korkunç bir terör havası estirmişlerdir.⁴⁰

Bâtınilerin öldürdüğü ilk devlet adamı Nizamü'l-Mülk idi. O, 1092 tarihinde Ebu Tâhir-i Arrânî adlı Deylemli bir Bâtini tarafından şehit edilmiştir. ⁴¹ Bu cinayet şebekelerinin ilk hedef olarak büyük devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ü seçmiş olmaları tesadüf değildir. Çünkü kendisi hem onlarla

³⁸ Bu vezir Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk olup 9 Muharrem 500 (11 Eylül 1106) tarihinde Bâtıniler tarafından öldürülmüştür.

³⁹ Nasır-ı Hüsrev, **Sefer-nâme**, tec. A. Tarzi, s. 42-46; Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 84-85.

⁴⁰ Abdülkerim Özeydın, **a.g.e.**, s. 85-86.

⁴¹ Nizamü'l-Mülk'ün katli konusunda ayrıntı için bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 175; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 203-204.

silahlı bir mücadele, hem de Şii Fatımiler tarafından tesis edilen Dârü'l-Hikmelere karşı meşhur Nizamiye Medreseleri ile bilimsel yoldan mücadele ediyordu. Hasan Sabbah ve dâilerinin halkın cehaletinden istifade ederek yaptıkları propagandalara karşı ilimle karşılık verme yolunu seçmiş olması şüphesiz takdire değer bir husustur.⁴²

Hasan Sabbah adamlarına cennette kendilerini bekleyen mutluluk ve saadeti dünyada iken tatmaları için haşış (haşhaş) çektirirdi. Bu cinayetlere şahit olan Haçlılar, Bâtınileri Avrupa'ya “acımasız cinayet işleyenler, katiller” anlamına gelen “assassins” adıyla tanıtmışlardır. Bâtıniler kendilerine bir türlü şehitlik vadeden reislerine körü körüne bağlanmışlardı.⁴³

Buraya kadar Bâtınilerin sebep olduğu karışıklık ve huzursuzlukların, cinayetlerin sadece bir bölümünü anlattık. Konumuzla ilgisi olan kısmı ise, Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın, Sultan Berkyaruk ile amcası Arslan Argun arasında yaşanan anlaşmazlıklar döneminde Selçuklu Devleti bakımından tehlikeli olan Bâtıniliğin yayılmasında kendisinin mesul tutulmuş olmasıdır.⁴⁴

Esasen olaya başka bir bakış açısı ile baktığımızda, o dönemde Bâtınilerin yaydığı dehşetten dolayı endişeye kapılan halk ve yöneticilerin iki kısma ayrıldığını görüyoruz. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edip Bâtınilerle mücadeleye girerken, bir kısmı da barış içinde onlara bulaşmadan yaşamayı tercih etmiştir. Bâtınilere açıkça düşmanlık edenler onların saldırılarına maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşamışlardır. Onlarla barış içinde yaşayanlar ise, Bâtınilerin fikir ve inançlarını paylaşmakla itham edilmişlerdir. Bunlar halkın her sınıfına karışmış olduklarından hiç kimse bu ithamlardan kurtulamamıştır. İnsanlarda Bâtınilerden korunmak düşüncesinden başka bir düşünce kalmamıştı. Tahta geçen sultanlar kendi yakın adamlarına bile güvenemez olmuşlardı. Halk, sultanın İsmailileri ortadan kaldırmaya ciddi olarak giriştiğini görünce aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı intikam almak için birbirlerini Bâtınilikle ve dinsizlikle suçlayıp ihbar etmişlerdir.⁴⁵

⁴² Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 87-88.

⁴³ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, terc. Yıldız Moran, s. 22.

⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Mecdü'l-Mülk” mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁴⁵ Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 87.

Yukarıda izah ettiğimiz bakış açısına göre ki, kaynaklardan ve tetkik eserlerden elde ettiğimiz bilgiler bizi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın da sırf düşmanlarının çokluğu ve onların da kendisini şii temayüllü ve Bâtıniliğe meyilli olarak göstermelerine sebep olmuştur kanaatindeyiz. Çünkü Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk, vezirlikten uzaklaştırılmasında Mecdü'l-Mülk'ün tesiri olduğunu biliyordu. Bu sebeple de ona kin bağlamıştı ve çıkacak ilk fırsatı değerlendirmek arzusuyla beklemişti. Bâtını fedailerinin Selçuklu Devleti'ne bağlı büyük emirleri ardı ardına katlettiği bir sırada Müeyyedü'l-Mülk ve adamları, Emir Porsuk'un katlinden sonra da oğulları Zengi ve Ak-Böri ile diğer askerler bu cinayetlerin sorumlusunun Mecdü'l-Mülk olduğunu, Bâtınileri onun azmettirdiğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁶ Bâtını olmakla suçladıkları Mecdü'l-Mülk'ün kendilerine teslim edilmesini istediler. İbnü'l-Esir'in ifadesine bakılırsa Mecdü'l-Mülk, aslında şii değildi, Bâtınilerin desteğini sağlamak için öyle görünüyordu.⁴⁷ Böylece bu kaynaktan aldığımız bu bilgiyle bizim yukarıda izah etmeye çalıştığımız noktaya parmak basmış oluyoruz. Yani Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, Bâtınilere karşı çıkan grup yerine onlarla barış içinde yaşamayı tercih eden grup içinde yer almayı seçmiş, fakat bu durum ona pahalıya patlamış, Bâtınilikle suçlanmış ve sonunda da diğer bölümde göreceğimiz gibi hayatını kaybetmesine sebep olmuştur.

B. MECDÜ'L-MÜLK'ÜN FAALİYETLERİNİN SELÇUKLU DEVLETİ'NDEKİ ETKİLERİ

1. Sultan Melikşah Dönemindeki Faaliyetlerinin Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti'nin üçüncü hükümdarı olan Sultan Melikşah, onsekiz yaşında hükümdar ilan edilmiş, babasının veziri olan kıymetli devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ü vazifesinde bırakmıştı. Saltanatının ilk yılları, iç karışıklıklarla geçen Sultan Melikşah, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Kafkasya'nın hakimiyetini tam olarak sağladıktan sonra Hicaz bölgesinin fethini tamamlamıştır.⁴⁸

⁴⁶ Abdülkerim Özeydin, **a.g.e.**, s. 87-88.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, c. X, s. 290.

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 666-668.

Süratle gelişen İmparatorluğun hakiki çehresini kazanabilmesi için resmi hudutlar dışında kalan ve İslam alemi bakımından emsalsiz değer taşıyan Hicaz bölgesinin İmparatorluğa katılması, bundan başka Fatımiler ile öteden beri siyasi ihtilaf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe meselesinin ve Medine'ye hakimiyetin Selçuklular lehine çözümlendiği bu dönemde İmparatorluğun gelecekteki durumunu etkileyecek önemli başka olaylar da cereyan etmiştir.⁴⁹ İşte bu olaylardan belki de en önemlisi Nizamü'l-Mülk'ün Ekim 1092 yılında, Sultan Melikşah'ın refakatinde Bağdat'a giderken Nihavend yakınlarındaki Suhne mevkiinde, Deylemlî Bâtınilerden Ebu Tâhir-i Arranî (Eyvanî) adındaki bir Bâtini tarafından öldürülmesidir. Sûfi kıyafetinde, elinde bir dilekçe ile iftar vaktinde otağına doğru ilerleyen Nizamü'l-Mülk'e dilekçesini veren bu şahıs, vezir kağıdı okurken hançerini onun göğsüne saplamıştır. Ağır yaralanan vezirin çok kısa bir süre sonra ölümü⁵⁰ hem İmparatorluk, hem de Sultan Melikşah'ın geleceği açısından önemli neticeler doğurmuştur.

Büyük vezir Nizamü'l-Mülk, ölmeden önce Selçuklu Devleti'nin Divan-ı İnşa ve Tuğra ile Divan-ı İstifa bölümlerinde yer alan şahsiyetler ki, bunlardan Divan-ı İnşa ve Tuğra sahibi Şerefü'l-Mülk Ebu Sa'd Muhammed bin Mansur bin Muhammed, son derece rey ve tedbir, cah-mal ve deha sahibi olup fazl ve atâ kaynağı idiler. Bunların ikisinin de naipleri vardı. Kemalü'd-Devle'nin naibi oğlu Seyyidü'r-Rüesa Ebu'l-Mehasin iken⁵¹, Şerefü'l-Mülk'ün naibi ise Kum ahalisinden ustaz Ebu Galip Beravistanî ve Necip Cerbazekanî idi. Son zamanda yani 1092 yıllarına doğru, Ebu Galip naiplikten çekilmiş, onun yerine naipliğe El'aazzül Kâmil Ebu'l-Fazl Esat bin Muhammed bin Musa Beravistanî geçmiş ve üstatlık rütbesine erinceye kadar naiplikte kalmıştır. Bu şahıs tezimize konu olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk olup, Şerefü'l-Mülk'ten sonra Mecdü'l-Mülk diye lakaplandırılmıştır. Hiçbir sultan, devlet idaresi,

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 672.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 203-204; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 175.

⁵¹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 60; Carla I. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, Cambridge 1973, s. 46-47.

mali konularda ve tedbir hususlarında, Ebu'l-Fazl gibi bir müstevfiye malik olmamıştır. Mecdü'l-Mülk de önceki müstevfiler gibi, zamanın alimleri için koruyucu olmuş, onlara bol bol ihsan etmiştir.⁵²

Sultan Melikşah'ın saltanatının son dönemlerinde Selçuklu Devleti bünyesinde ilk olarak müstevfi naibi sıfatıyla karşımıza çıkan Mecdü'l-Mülk daha önceden de bahsettiğimiz gibi üstatlık mertebesine eriştikten sonra "Müstevfi Mecdü'l-Mülk" lakabıyla isimlendirilmiştir. Sultan Melikşah dönemindeki faaliyetleri daha çok, önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk'ün yükselme çalışmalarıyla bağlantılı olarak şekillenmiştir. Özellikle Nizamü'l-Mülk'ün halefi ve onun en büyük düşmanı olan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim ile olan iş birliği ve arkadaşlığı kendisinin Selçuklu Devleti bünyesinde devlet kademelerindeki hızlı yükselişini perçinlemiştir diyebiliriz. Özellikle Tacü'l-Mülk ile birlikte Nizamü'l-Mülk'ü vezirliğinden indirmeye ve ona muhalefet etmeye teşebbüs etmişlerdir. Ayrıca Mecdü'l-Mülk, dönemin asker müfettişi Sedidü'l-Mülk Ebu'l-Meali Elmüfeddal bin Abdürrezzak bin Ömer ile birlikte, Tacü'l-Mülk'ün vezirliği hakkında sultan Melikşah'ın fikrini çelmeye çalışmışlardır.⁵³

Nizamü'l-Mülk ise, ihtiyarlamış, yaşı ilerlemiş, kuvveti, zaiflik sınırına ermiş, evlatlarının akıbetinden ümit kesmiş, pek çok yaşamış olup, hayattan bıkmış ve felakete alışık olup, bunların kendisi aleyhindeki çalışmalarına ehemmiyet vermemiş, bundan dolayı da bir gün bir Bâtını fedainin hançeri ile ölmüştür. Sultan Melikşah ise, vezirin katlinden bir ay sonra şüpheli bir şekilde ölürken, Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim Nizamü'l-Mülk'ün yerine vezir olmuştur. Ancak kendisine Nizamü'l-Mülk'ün katili gözüyle bakılmış ve yaklaşık olarak üç ay kadar sonra da Nizamü'l-Mülk'ün köleleri tarafından parça parça edilerek öldürülmüştür.⁵⁴

⁵² **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

⁵³ İsfahani, **a.g.e.**, s. 62.

⁵⁴ İsfahani, **a.g.e.**, s. 63; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206.

Kaynaklarda Sultan Melikşah'ın son dönemlerinde Büyük Divan'ın Tacü'l-Mülk, Mecdü'l-Mülk, Sedidü'l-Mülk gibi yeni erkanından, cömert, eli açık, dindar, muassırlarının efdali, diye oldukça sitayişkârane bir şekilde bahsedilmesine rağmen, Melikşah'ın zımmamdarlar arasında yapmış olduğu bu büyük değişiklik ahaliyi memnun etmemiş, eski devrin intizamve haşmetini özleyen psikolojik tepkiler husule getirmiştir. Şair Ebu'l-Meali Nahhas'ın sultana hitaben yazdığı şiir buna bir örnek teşkil etmiştir ki ⁵⁵, bu şiiri daha önceki bölümlerde birebir yazmıştık.⁵⁶

Selçuklular devrinde sünni mezhepler arasındaki gerginlikler Nizamü'l-Mülk'ün vezaret makamına gelmesiyle yatıştırılmıştı. Nizamü'l-Mülk kendinden önceki vezir Amidü'l-Mülk el- Kündürî'nin izlediği Eş'arileri ve Şafîileri takip siyasetini terk etmişti. Bu sebeple yurtlarını terk eden İmamü'l-Haremeyn Cüveyni, Ebu'l-Kasım el-Kureyşî gibi pek çok ilim adamı tekrar geri gelmiştir. Sünniler arasında birliği sağlamak özellikle bu büyük vezir sayesinde devlet politikası haline gelmişti. Çünkü siyasi ve fikri alanda rakipleri olan Mısır Fatımileri Bâtını düşüncüyü İslam ülkelerine sokarak karışıklıklara sebep oluyorlardı. Onlara karşı siyasi alanda olduğu kadar ilmi sahada da mücadele vermek gerektiğine inanan Nizamü'l-Mülk, sünni düşüncüyü halk arasında yaymak için başta Bağdat olmak üzere çeşitli şehirlerde Nizamiye Medreselerini inşa ettirmiş ve devrin en meşhur bilginlerinin burada ders vermelerini sağlamıştır. Ancak bütün bu gayterlerine rağmen Hanbelîler ve Eş'ariler arasında gerginlik ve çatışmalar eksik olmamıştır.⁵⁷

Sultan Melikşah ise, üzerinde ciddiye bir şekilde Hasan Sabbah'ın Bâtını faaliyetlerinde durmuştur. Hasan Sabbah, Sultan Alp Arslan'ın hacipliğine kadar yükselmiş fakat onun ölümünden sonra Nizamü'l-Mülk ile arasının açılması üzerine Mısır'a kaçmıştı. Burada İsmailiye fırkasının yolunu

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, s. 206; **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 64; Ravendi, **Rahatü's-Sudûr**, terc., s. 133.

⁵⁶ Bkz. III. Bölüm, s.125.

⁵⁷ Abdülkerim Özyayın, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 168.

tutmuş, Rey'e döndükten sonra da kandırdığı cahilleri etrafına toplayarak katliamlara girişmiştir. İlk olarak Taberistan bölgesinde propagandasına başlayan Hasan Sabbah, 1090 senesinde Alamut Kalesi'ni ele geçirdikten sonra, başta Nizamiye Medreseleri gibi, sünniligi takviyeye matuf müesseselerin kurucusu vezir Nizamü'l-Mülk olmak üzere, devlet erkani tarafından takip edilmekteydi. Onun Alamut'ta çetin bir mukavemet yuvası meydana getirdiği anlaşılınca Sultan Melikşah, Emir Yoruntaş'ı üzerine sevk etti. Fakat onun ani vefatı Bâtınilerin propagandalarının artmasına yol açtı. İkinci bir hareketin başladığı sırada ise, Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) nedeniyle sefer yarıda bırakılmıştır.⁵⁸ Mecdü'l-Mülk bu dönemde Selçuklu Devleti bünyesinde Müstevfi olarak çalışmalarını sürdürürken, daha önceki kısımlarda bahsettiğimiz gibi bazı devlet adamlarının Bâtıniliğe karşı savaş açmaları ve onlarla mücadeleye girişmeleri gibi faaliyetlerde bulunmamış, bilakis Bâtini propagandacıları karşısında kayıtsız ve köşeye çekilme politikası izlemiştir. Ancak bu politikası, daha sonraki dönemlerde kendisinin şii temayüllü ve Bâtini yandaşı olduğu gibi birtakım damgalar yemesine sebep olmuştur. Özellikle de Sultan Melikşah'ın ölümünden sonraki dönemlerde Selçuklu Devleti içinde bu denli yayılan Bâtıniliğe kendisinin sebep olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁹

Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk'ün bu dönemde özellikle iktisadi olarak pek çok faaliyette bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde iktisadi hayat, kervan yolları sayesinde parlak bir seviyeye erişmişti. Ticaret kervanları; Türkistan, Harezm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu istikametinde emniyetle sefer yapmaktaydılar. Gazneliler devlet teşkilatından birçok şekilde faydalanan Selçuklular, ticaret yolları ile ilgili hususları da onlardan almışlardır. Mesela Gazneliler gibi Selçuklular da ticari kervanlara askeri muhafızlar koyarak, kervanın emniyetini sağlardı. Hatta zarara uğrayan bir kervancının zararı, devlet hazinesinden mevcut hukuka göre tanzim edilmiştir.⁶⁰

⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 672.

⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁶⁰ Prof. Dr. Çoşkun Alptekin, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 206, İstanbul 1989.

Selçukluların bu dönemde kervan yollarına vermiş olduğu ehemmiyet, bilhassa Anadolu'da ileri bir seviyeye varmalarına sebep olmuş ve birçok ülke ile münasebetlerin artmasına da yol açmıştı. Kervan yollarının kesilmesi ve kervan kabilelerinin soyulması, Selçuklu sultanlarının askeri seferlerine dahi sebep olmaktaydı. Devletin bu siyasi görüşü icabı özellikle Sultan Melikşah zamanında ve dolayısıyla Müstevfi Mecdü'l-Mülk tarafından alınan ticari vergiler ve gümrüklerin (mukûs) yekûnu 600 bin dinara varmaktaydı. Vergi sisteminin esasını, zirai gelir teşkil etmekteydi. Böylece ticaretle uğraşanlar, mevcut vergi sistemleri dışında kalmakta, devlete vergi ödemeyerek, kısa zamanda zengin ve içtimai adaletsizliğe sebep olmakta idiler. Halbuki bu dönemde, özellikle Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk tarafından, ticaret erbabına konan yeni vergiler ve gümrükler ile hem devlet yeni bir kazanç sağlamış, hem de tüccar sınıfının aşırı zenginliği biraz da olsa önlenmeye çalışılmıştır.⁶¹

Bu dönemde ticarete ve ticaret yollarına büyük bir önem verildiği gibi ziraata da değer verilmiştir. Özellikle Sultan Melikşah tarafından Irak, Horasan ve Harezmi'de açılan veya imar edilen sulama kanalları sayesinde zirai üretim çok artmıştır. Üretimin artması, İmparatorluğa bağlı şehirlerin büyümesine ve bu şehirlerde ticari hayatın gelişmesine sebep olmuştur. Öte yandan bu dönemde devlet, sanayi kesiminden de vergisini almıştır. Sultan Melikşah döneminde eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi, 200 milyon dinara varmıştır.⁶²

Bu dönemde Sultan Melikşah'ın saray bütçesi ise 20 milyon dinar idi. Devlet bütçesine ve saray hazinesine giren bu vergiler ile ülke imar edilmekte ve birçok hayratlar kurulmaktaydı.⁶³ Dolayısıyla bu dönemde devletin gelir ve giderlerini eşit ve gideri gelirden az tutmak gibi mali politika ile hareket eden Ebu'l Fazl Mecdü'l-Mülk , ekonomi konusunda son derece usta ve aktif bir politika seyretilmiştir.

⁶¹ Prof. Dr. Çoşkun Alptekin, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 206.

⁶² **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s. 207.

⁶³ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, s. 207.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın son yıllarında müstevfi Şerefü'l-Mülk'ün naibi olarak Selçuklu Devleti bünyesinde göreve başlayan Mecdü'l-Mülk 1092'ye doğru, vezir Nizamü'l-Mülk'ü görevinden aldirtan Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim ile işbirliği yaparak, veziri devirmeye çalışmış ve Nizamü'l-Mülk'ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şerefü'l-Mülk'ün yerine müstevfi olmuştur. Daha önceki bölümlerde de bahsetmiş olduğumuz gibi Büyük Divan'da meydana gelen bu değişiklik, devrin iki ünlü şairi Ebu'l-Meâli Nahhas ve Abu Tahir-i Hatunî tarafından sultana şiirlerle anlatılarak, Mecdü'l-Mülk'ten hayır gelmeyeceğini söylemişlerdir. Filhakika, maliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği medih ve senâ edilen Mecdü'l-Mülk'ün, Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında vuku'a gelen olaylarda negatif bir rol oynadığı görülmektedir.⁶⁴

2. Sultan Berkyaruk Dönemindeki Faaliyetlerinin Etkileri

Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk'ün, vezir Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim ile kurduğu dostluk ve neticesinde de Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde giderek yüksek mevkilere doğru ilerleyişini; Sultan Melikşah döneminde müstevfi olarak görev yapışıyla birlikte devletin mali ve ekonomik konularda aktif bir politika izlemesine yardımcı oluşunu görmüştük. Yine aynı bölümde, Mecdü'l-Mülk'ün Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim ile işbirliği yaparak devrin önemli devlet adamlarını devirmeye çalıştığını, bu gibi karanlık işlerle meşgul olmasından dolayı da devrin önemli şair ve edipleri tarafından yerildiğinden bahsetmiştik.

Ekonomik ve mali alanlardaki bilgisi ve aktif faaliyetleri, dindarlık, hayırseverlik konularındaki hassasiyeti sürekli olarak övülen Mecdü'l-Mülk'ün, Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında olumsuz roller oynadığını daha önce de belirtmiştik. Özellikle Sultan Berkyaruk dönemindeki faaliyetlerinin etkileri, Sultan Berkyaruk'un Büyük Selçuklu tahtına çıkışıyla ilintili olmasından dolayı öncelikle Sultan Berkyaruk'un tahta çıkışı ve bu dönemdeki olaylardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır kanaatindeyiz.

⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

Sultan Melikşah'ın ölümü ile, Büyük Selçuklu Devleti'nde bir "Duraklama Devri" başladı. Bunu en büyük sebebi de uzun süren taht mücadeleleri olmuştur. Melikşah'ın ölümünden sonra geride Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmut adlarında dört oğlu kalmıştı.⁶⁵ Ancak Sultan Melikşah, veliaht şehzade Ahmet'in ölümünden sonra Nizamü'l-Mülk'ün de tavsiyeleriyle hayatta kalan oğullarının en büyüğü olan Berkyaruk'u veliaht ilan etmiştir. Babasının ölümünde İsfahan'da bulunan Berkyaruk, Terkan Hatun'un hile ve entrikalarıyla tutuklanarak saltanat mücadelesinde saf dışı bırakılmak istenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Berkyaruk, Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından 1092 yılı sonlarına doğru İsfahan ve Rey'de sultan ilan edilmiştir. Yine onlar sayesinde Terken Hatun'un oyunlarını bozmuş, ona karşı yürüttüğü mücadelede muzaffer olmuştur. 1093 yılı sonbaharında Bağdat'a gelen Berkyaruk, Halife Muktedî'nin saltanatını onaylaması ve adına Bağdat camilerinde "Rükniddin" lakabıyla hutbe okunmasıyla resmen Büyük Selçuklu sultanı ilan edilmiştir.⁶⁶

Berkyaruk, sultan olduktan çok kısa bir süre sonra, Abbasi Halifesi Muktedî, aniden ölmüş, onun yerine halifelige oğlu Mustazhir geçmiştir.⁶⁷ Yine bu dönemde Sultan Berkyaruk, Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim'in yetenekli bir insan oluşunu bilmesinden dolayı onu tekrar vezir yapmıştı. Tacü'l-Mülk de Nizamü'l-Mülk'ün ileri gelen adamlarını yatıştırmak ve onların gönlünü almak için harekete geçmiş, çeşitli hediyeler dağıtmıştı. Ortalık bu şekilde yatışmış görünürken, Nizamü'l-Mülk'ün naibi Osman, bu olaydan hoşlanmamış, vezirin katilinin öldürülmesi gerektiğini söylemiştir. Nitekim naib Osman dediğini yaptırmış ve Tacü'l-Mülk 47 yaşında iken parçalanarak öldürülmüştür. Devrin şairleri tarafından çok erdemli ve iyi bir kişi olarak bahsedilen Tacü'l-Mülk, Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmesinde rol almakla suçlanmasından dolayı bütün bu iyilik ve erdemlilik vasıflarını yok etmiştir.⁶⁸ Bunları bu işe sevkeden şey, eskiden kalplerinde, Tacü'l-Mülk'e olan kinleri idi. Çünkü Nizamü'l-Mülk'ün katlini ona isnat ediyorlardı.⁶⁹ Bu olayın ardından çok geçmeden Terken Hatun ve oğlu Mahmut vefat etmiştir.⁷⁰

⁶⁵ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 137.

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 27.

⁶⁷ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, "Selçukluların İlk Dönemi", s. 56.

⁶⁸ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s. 138.

⁶⁹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.83.

⁷⁰ Terken Hatun 1094 yılı sonbaharında vefat etmiş, oğlu Mahmut ise ondan önce çiçek hastalığına yakalanarak ölmüştür. Bkz. Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, "Selçukluların İlk Dönemi", s. 56.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra saltanat davasında Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi beylerin de desteğiyle Haleb, Antakya, Urfa, Harran, Rahbe, Rakka ve nihayet Musul ve yörelerinde hakimiyet tesis eden ve adına hutbe okutmayı başaran Suriye Meliki Tutuş, “Büyük Selçuklu Sultanı” sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için halifeye müracaatta bulunmuştu. Ancak halife, zamanın şartlarının uygun olmamasından dolayı onun bu müracaatını olumsuz karşılamıştır.⁷¹ Bu arada Tacü'd-Devle Tutuş'un Azerbaycan'a kadar ilerlemesi neticesinde Sultan Berkyaruk Rey ve Hemedan arasındaki bölgeleri işgal etmiştir. Tutuş'un Büyük Selçuklu tahtına göz dikerek Tebriz'e kadar geldiğini öğrenen Berkyaruk, gerekli askeri hazırlığı yaptıktan sonra amcasına engel olmak için Rey yakınlarına gelmiştir. Bu arada Aksungur ve Bozan beylerin Berkyaruk'un tarafına geçmeleri, Tutuş'u çok zor durumda bırakmıştır. Onları ihanetle suçlayan Tutuş, bu durumda Berkyaruk'a savaş açmaya cesaret edemediğinden ordusuna taze güçler katmak için Diyarbakır'a, oradan da Suriye'ye dönmek zorunda kaldı.⁷²

Sultan Berkyaruk ile Suriye Meliki Tutuş arasındaki mücadelede ilk karşılaşma bu şekilde bir seyir izlerken, Tacü'l-Mülk Ebu'l Ganaim'in öldürülmesi olayı ve ardından da Nizamü'l-Mülk'ün oğlu İzzü'l-Mülk'ün vezirliği gündeme gelmiştir. Vezir İzzü'l-Mülk içkiye müptelalığı, tedbir bilmezliği, doğru düşünemeyişi, iktidardan uzak, aciz ve tembel bir şahıs olarak biliniyordu. Nizamü'l-Mülk'ün kabiliyeti ve dehasından dolayı oğullarından birisini iş başına getirmekle devlet işinin yoluna gireceğini zannetmişlerdi.⁷³ Berkyaruk tahta geçince, evvelce, kendisinin mürebbsi ve atabek'i Gümüştekin'in veziri olan Ustaz Ali bin Ebi Aliyyini'l-Kummî'nin sözü geçer oldu ve emri yürüdü, hatta padişahlık da Berkyaruk'a ortak bile olmuştu. Ustaz Ali, İstifa Divanı'nın başına geçmiş, herhangi bir iş yolunda ise, bu Ustaz Ali'nin iktidarı sayesinde idi. Zira bu zat, keskin zekalı olup, düşünceli bir kimse idi. Vezir İzzü'l-Mülk ve etrafındakiler ise devlet işlerinde son derece yetersiz ve kifayetsiz kalmışlar, alakasız işlerle meşgul olmuşlardır.⁷⁴

⁷¹ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s.33.

⁷² Abdülkerim Özaydın, **a.g.e.**, s. 35-36.

⁷³ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.84-85.

⁷⁴ Carla L. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, s. 47; İsfahani, **a.g.e.**, s. 85.

Bu arada Tutuş'u nazik bir anda terk etmek suretiyle onu zor durumda bırakan Emir Aksungur ve Bozan'ın Berkyaruk nezdinde itibar görmesi Tutuş'un intikam duygularını kamçıladi. İki emir Tutuş'un Büyük Selçuklu Devleti'ne ait yerleri istila etmesi ve Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüsüne karşı Berkyaruk'u uyarıyor ve derhal harekete geçmeye teşvik ediyorlardı.⁷⁵ Tutuş, Aksungur ve Bozan'ın Haleb ve Urfa'ya döndüklerini ve buralarda hutbeyi Berkyaruk adına okuttuklarını öğrenince topladığı kuvvetlerle Mart 1094'te Dımaşk'tan ayrılmıştır. Sonunda iki tarafın ordusu Mayıs 1094'te Haleb yakınlarındaki Nehr-i Seb'in denilen yerde karşılaşmıştır.⁷⁶ Bu savaşta Tutuş, Emir Aksungur ve Bozan gibi güçlü muhaliflerini bertaraf ederek, Harran, Urfa, el-Cezire, Diyarbakır, Ahlat, Azerbaycan ve Hemedan'a yeniden hakim olmuştur.⁷⁷ Olaylar bu şekilde gelişirken kardeşi Mahmut'un çiçek hastalığından dolayı ölümünden sebep taziyeleri kabul ettiği günlerde Sultan Berkyaruk da çiçek hastalığına yakalanmıştır. İki ay hasta olarak yatmış, Tutuş ise onun bu hastalığını fırsat bilerek İsfahan'a yürüme hazırlıklarına girişmiştir. Ancak Tutuş, yem temin etmenin ve büyük bir orduya erzak sağlamanın zorluğu nedeniyle İsfahan yerine Rey'i işgal etmiştir. Bu arada vezir İzzü'l-Mülk bin Nizamü'l-Mülk ölünce yerine Nizamü'l-Mülk'ün en kabiliyetli oğlu Müeyyidü'l-Mülk, derhal Irak ve Horasan emirlerine mektuplar yazarak onların Berkyaruk tarafına geçmelerini sağladı. Böylece Berkyaruk'un askeri çoğalmış, gücü artmıştır.⁷⁸

Müeyyidü'l-Mülk, kendi asrının yegane adamı olup, nazım ve nesirde çok iyi idi. İşe başladı, dağınık olan bu işleri tanzim etti, kendisi, Tutuş ve Berkyaruk arasındaki muharebe konusunda İsfahan'da bir köşeye çekilmiş olan Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'a: "kalk bana arkadaş ol" demiştir. Mecdü'l-Mülk ise: "Sen ve Rabbin gelip muharebe ediniz! Biz burada oturacağız"

⁷⁵ Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s.36.

⁷⁶ Abdülkerim Özeydın, **a.g.e.**, s. 37.

⁷⁷ Bu mücadelenin ayrıntısı için bkz. Abdülkerim Özeydın, **a.g.e.**, s. 38- 41.

⁷⁸ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 139-140; Abdülkerim Özeydın, **a.g.e.**, s.42-43.

demıştır.⁷⁹ Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk haris idi; önceleri bir köşeye çekilerek, iç mücadeleye karışmayışının ve Suriye Meliki Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyan eden savaşa, vezir Müeyyidü'l-Mülk Abu Bakr 'Ubayd Allah'ın davetine rağmen katılmayışının sebebi, Müeyyidü'l-Mülk'ün vaktiyle muhalefet ettiği Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olması ve Berkyaruk'un Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.⁸⁰

Yakalandığı hastalıktan kurtulan Sultan Berkyaruk, İsfahan'daki emirler ve yanında bulunan az bir kuvvetle o sırada Rey'de bulunan Tutuş üzerine yürüdü. Tutuş'un sert mizacı ve ordusunun şehirleri merhametsizce yağmalaması bütün taraftarlarının sempatisini silip götürmüştü. Aksungur ve Bozan'ın askerleri de ona karşı duydukları nefret ve intikam hırsıyla savaşı bekliyorlardı. Sonuçta Şubat 1095'te yapılan savaşta Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşah'ın sancağı açılınca Tutuş'un adamları derhal Berkyaruk tarafına geçtiler. Nihayet Tacü'd-Devle Tutuş, savaş alanında başı uçurularak öldürüldü.⁸¹ Rey savaşında görüldüğü gibi Melikşah'ın hala devam eden manevi nüfuzunun oğlu Berkyaruk lehine kanalize edilmesi de Tutuş'un başarısızlığına yol açmıştır.⁸²

Terken Hatun, Mahmut, İsmail b. Alp Sungur Yakutî ve nihayet Tacü'd-Devle Tutuş'un ölümünden sonra Berkyaruk ve merkezietçi kuvvetler yıllardır devam eden büyük buhranı yatıştırıyorlardı. Rey savaşından sonra Sultan Berkyaruk artık Büyük Selçuklu tahtının tartışılmaz hakimi olmuştur.⁸³

Rey muharebesinde bizzat bulunan vezir Müeyyidü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk'un yanına gelerek onu zaferden dolayı tebrik etmiş, Sultan da Allah'ın ona verdiği nimatlere sevinerek gülümsemiş ve vezire: "bunların cümlesi senin bereketin ve uğurluluğun sayesinde" demıştir. Bunun üzerine ahali, Müeyyidü'l-Mülk'ün makbul vezir olduğuna, azledilmeyeceğine kanaat getirmiştir. Bu olaydan sonra, Rey'e vasıl olduklarında, Mecdü'l-Mülk Ebu'l-

⁷⁹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.85.

⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁸¹ Ali Sevim, **Suriye-Filistin Selçukluları Tarihi**, s. 155.

⁸² Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s.45.

⁸³ Abdülkerim Özaydın, **a.g.e.**, s. 46.

Fazl, İsfahan'dan Rey'e koşarak, ilk önce Sultan Berkyaruk'un validesi Zübeyde Hatun'un kalbini kendisine meylettirerek, devletteki yerini sağlamlaştırmıştır.⁸⁴

Tacü'd-Devle Tutuş'un ölümünden sonra Sultan Berkyaruk, annesi Zübeyde Hatun'u Rey şehrine yanına getirtmek için bir hadimini İsfahan'a göndermişti. Ancak bu sırada vezir olan Müeyyidü'l-Mülk, bunu uygun bulmamıştır. Bu bakımdan o, bir grup emirle anlaşarak sultana "annesini terk etmesinin uygun olacağını" söylemişlerdir. Fakat Berkyaruk, "Ben hükümdarlığı, onun yanımda bulunması için istiyorum" demiştir. Zübeyde Hatun, oğlunun yanına gelip bu durumu öğrenince Müeyyidü'l-Mülk'e karşı davranışlarını değiştirmiştir. Bu yolculuk sırasında kendisine refakat eden Müstevfi Mecdü'l-Mülk Balâsanî de onu vezir aleyhine tahrik etmiştir. Öte yandan Selçuklu vezirliğini Nizamü'l-Mülk'ün oğullarından Fahrü'l-Mülk de istemekteydi. Onun, kardeşi Müeyyidü'l-Mülk⁸⁵ ile arası babaları Nizamü'l-Mülk'ün miras bıraktığı mücevherat nedeniyle açıktır.⁸⁶

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, tıpkı Zübeyde Hatun'u vezire karşı tahrik ettiği gibi Fahrü'l-Mülk'ü de aynı şekilde kardeşine karşı tahrik ederek vezirlik mekiine ümitlendirmiştir.⁸⁷ Bu arada Fahrü'l-Mülk, Zübeyde Hatun'un, kardeşi Müeyyidü'l-Mülk'e karşı tavrının değiştiğini ve ona kin bağladığını anlayınca bir adamını göndererek, vezirliği elde etmek istemiş ve bu uğurda çok para sarfetmiştir.⁸⁸ Sonunda Mecdü'l-Mülk'ün da yardımıyla Fahrü'l-Mülk'in isteği kabul edilmiş, Sultan Berkyaruk Müeyyidü'l-Mülk'ü görevinden azlederek, yerine kardeşi Fahrü'l-Mülk'ü atamıştır. Müeyyidü'l-Mülk, hapse atılmış, bu durum ilerde Selçuklu Devleti'nin duraklamasına sebep olacak olayların belki de başlangıcı olmuştur.⁸⁹

⁸⁴ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.85; Carla I. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, s. 47.

⁸⁵ Fahrü'l-Mülk yaş olarak Müeyyidü'l-Mülk'ten büyüktür. Bkz. İsfahani, **a.g.e.**, s. 87.

⁸⁶ ; İsfahani, **a.g.e.**, s. 87; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s.147.

⁸⁷ İsfahani, **a.g.e.**, s. 87.

⁸⁸ Fahrü'l-Mülk'ün vezir olabilmek için gönderdiği hediyelerin ayrıntısı için bkz. Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.140; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s.148.

⁸⁹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 148.

Mecdü'l-Mülk'ün kısa bir sürede Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun vasıtası ile, sultana nüfuz etmesi Büyük Selçuklu Devleti'nin bu dönemdeki faaliyetleri ve stratejik planlarını kuşkusuz ki olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü Mezdü'l-Mülk'ün böylesine kabiliyetli bir vezir olan Müeyyidü'l-Mülk'ü azlettirip, yerine ağabeyi Fahrü'l-Mülk'ü getirtmesi, kendi geleceği ve yükselişi açısından gerekli görülse de, Büyük Selçuklu Devleti'nin ilerleyişini durdurarak, devletin duraklamasına sebep olacak hadiselerin en önemli başlangıcını teşkil etmiştir.⁹⁰

Sultan Berkyaruk'un en güvendiği admlarından biri olan Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirerek, kör edip ve kendisi tekrar müstevfi olur olmaz, Müeyyidü'l-Mülk aleyhine faaliyete geçen ve Zübeyde Hatun'un yardımı ile onu azl ve tevkif ettirerek, yerine kardeşi Fahrü'l-Mülk Abu'l-Muzaffer'i getirtmeğe muvaffak olan Mezdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, böylece Sultan Berkyaruk dönemindeki faaliyetlerinin etkisini göstermeye başlamıştır. Yeni vezir Fahrü'l-Mülk ise, kifayetsiz olup, Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olmaktan başka bir hasleti bulunmuyordu. Sultan Berkyaruk'un da gençlik ve tecrübesizliğinden faydalanan Mezdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, kısa bir süre zarfında bütün idareyi eline almıştır.⁹¹

1095 yıllarında Horasan'da birtakım karışıklıklar cereyan etmiştir. Bölgedeki isyanın faili olan ve Berkyaruk'un diğer amcası olan Arslan Argun, kardeşi Melikşah zamanında Horasan'da 7000 dinarlık ikta sahibi idi. Melikşah öldüğü sıralarda da onun yanında Bağdat'ta bulunuyordu. Arslan Argun Bağdat'tan ayrıldıktan sonra devletin içinde bulunduğu saltanat mücadelesinden de faydalanarak Belh, Tirmiz, Nişapur ve Horasan'a hakim olmuştur. Bu başarısından dolayı güç alan Argun, Sultan Berkyaruk ile veziri Müeyyidü'l-Mülk'e haber göndererek, Nişapur hariç Horasan'ın dedesi Çağrı Bey'in hakimiyetindeki haliyle kendisine verilmesini istemiştir. Sultan Berkyaruk bu sıralarda amcası Tutuş ve kardeşi Mahmut ile meşgul olduğundan Argun'a karşı bir tepki gösterememiş; fakat rakiplerini bertaraf

⁹⁰ Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194*, s.77.

⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, "Mezdü'l-Mülk" mad., *M.E.B. İ.A.*, c. VII, s. 432.

ettikten sonra amcası Arslan Argun üzerine diğerk amcası Börüpars'ı göndermiştir. Argun ile Börüpars arasındaki mücadelede Arslan Argun galip çıkmış, Börüpars bir yıllık bir hapis hayatının ardından öldürülmüştür.⁹²

Vezirliğe Fahrü'l-Mülk'ün atanması ve Berkyaruk'un da gençlik ve tecrübesizliğinden faydalanarak kısa zamanda Mecdü'l - Mülk Ebu'l-Fazl'ın bütün idareyi eline alması, Berkyaruk'un Belh, Tirmiz ve Horasan bölgesinde hakim durumda bulunan amcası Arslan Argun ile arasının düzelmesine de mani olmuştur. İşgal ettiği toprakların kendisine verilmesine mukabil, saltanat davasından vazgeçeceğini söyleyen Arslan Argun, Mecdü'l-Mülk yüzünden, müzakereyi keserek açıktan açığa cephe almıştır.⁹³ Arslan Argun'un bu tarz hareketlerini cezasız bırakmak istemeyen Sultan Berkyaruk, kardeşi Melik Sencer'in komutasındaki bir orduyu Horasan'a göndermiştir. Ancak 1096 senesinde bir köle tarafından katledilmiştir Arslan Argun. Bu durum Berkyaruk'un süratle asayışı temin ve biraderi Sencer'i Horasan valiliğine tayin etmesine imkan vermiştir. Bu suretle bütün İmparatorlukta Berkyaruk'un doğrudan doğruya veya dolayısıyla hakimiyeti teessüs etmiş oluyordu.⁹⁴

Sultan Berkyaruk'un kabiliyetli veziri Müeyyidü'l-Mülk, ilişkilerin daha kötü bir şekilde bürünmesini engelliyordu. Yetenekli vezir, Arslan Argun ile mektuplaşıyordu. Berkyaruk ise annesi Zübeyde Hatun, Müstevfi Mecdü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk'ün kıskırtmasıyla başarılı veziri Müeyyidü'l-Mülk'ü azletmek suretiyle büyük bir hata işlemiştir. Onun yerine kardeşi Fahrü'l-Mülk'ü tayin etmekle de hatasını tekrarlamıştır. Çünkü devlet işleri büsbütün Mecdü'l-Mülk'ün elinde kalmış, Arslan Argun olayının da bu denli kötü bir şekilde noktalanmasına sebep olmuştur. Nitekim, Arslan Argun münasebetleri bozmak için bu durumu bahane etmiş, diyalogu keserek, Mecdü'l-Mülk'ü muhatabı kabul etmeyeceğini bildirmiştir.⁹⁵ Sonunda da makus talihini yaşamak zorunda kalmış ve ölümüyle beraber Sultan Berkyaruk'a karşı

⁹² İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-tarih**, c. X, s. 217-218.

⁹³ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁹⁴ K. V. Zettersteen, "Berkyaruk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. II, s. 557; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s.49.

⁹⁵ Abdülkerim Özaydın, **a.g.e.**, s. 48.

isyanlar bitmemiştir. Arslan Argun olayının ardından Sultan Berkyaruk sırasıyla Şihâbü'd-Din Tekiş'in ⁹⁶, emir-i emiran Muhammed b. Süleyman'ın ⁹⁷, emir Kodan ve Yaruktaş'ın ve emir Üner'in isyanlarını bastırmıştır.⁹⁸

Sultan Berkyaruk parçalanmış ve derya gibi kan akıtan Selçuklu İmparatorluğu'nu toparlamaya başladığı bir sırada idi ki, Haçlıların Suriye'ye geldiklerini haber almıştır. 1097 senesinde haçlı ordularının Anadolu'yu baştan başa geçip, Suriye'ye inerek Antakya'yı kuşatmaları üzerine, Sultan Berkyaruk, Musul emiri Kedboğa'yı başkumandan tayin ederek, Musul ve Cezire kıtalarındaki bütün emirleri ve reisleri onun maiyetine verdiği gibi, Suriyede'ki melikleri de onun emri altına koymuştur. Fakat bu büyük Türk İslam ordusu Antakya önlerinde bozguna uğrayarak dağılmıştır. Bu bozgunluk haçlıların Suriye'yi boydan boya katederek, Kudüs'ü almalarına sebep olduğu gibi, Büyük Sultan Berkyaruk'un da melikler ve ümera arasında maddeten ve manen nüfuz ve hakimiyetinin sarsılmasını ve neticede emirlerden bazılarının kıyamına, aynı zamanda bazı şehzadelerin muhalefet ve hatta isyanlarına yol açmıştır.⁹⁹

Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk döneminde siyasi hadiselerde pek de pozitif bir etki yaratamamış olmasına rağmen, mali ve ekonomik alanlarda oldukça aktif bir politika gütmüştür. Özellikle gümrük ve alım satım vergilerini kaldırarak, ticareti teşvik ettiği gibi, daha önce alınmakta olan miras vergisinden de vazgeçerek, halkı büyük bir yükten kurtarmıştır. Zira miras vergisi, malın üçte birinden fazlasına tekabül ediyordu ve bu şekilde de geride varise pek bir şey kalmıyordu. Bütün bunların yanı sıra ticaretin engelsiz yürümesi yani düzgün gitmesi için daha başka tedbirler de almış, mesela ekonominin alt yapısını oluşturan yolları devamlı kontrol altında

⁹⁶ Şihâbü'd-Din Tekiş, Sultan Melikşah'ın kardeşi olup, 1072-73 yıllarında Belh ve Toharistan kendisine ikta olarak verilmişti. Bkz. Abdülkerim Özeydin, **a.g.e.**, s. 51.

⁹⁷ Emir-i emiran Muhammed b. Süleyman b. Çağrı Bey, Melikşah'ın amcazadesi olup, 1096 yılında saltanat davası için ayaklanmış. Bkz. Abdülkerim Özeydin, **a.g.e.**, s. 51.

⁹⁸ Adı geçen isyanlar ve bastırılmaları konusunda ayrıntı için bkz. Abdülkerim Özeydin, **a.g.e.**, s. 51-55.

⁹⁹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, s. 229-230; K. V. Zettersteen, "Berkyaruk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. II, s. 557; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, "Büyük Selçuklular", Prof. Dr. Çoşkun Alptekin, c. 7, s. 150-152.

tutarak, ticaret kervanlarının güvenlik içinde işlemlerini ve gidecekleri yerlere zamanında varmalarını temin etmiştir. İhracata son derece önem vermiş, böylece Selçuklu Devleti'nin hiçbir devrinde görülmemiş bir iktisadi ve medeni gelişmeler onun sayesinde yaşanmıştır. Maaşları dirhem olarak ödemiş, en fazla gümüş para bastırmıştır. Aynı zamanda ekonomik gelişmelere uygun olarak yüksek dinarlar yani altın paralar da kestirmiştir.

Selçuklu paraları konusunda yapılan çalışmalar bize dönemin ekonomik durumu konusunda, oldukça teferruatlı olmasa da, bazı bilgiler sunmaktadır. Büyük Selçuklu paraları şekil bakımından birbirlerinden pek farklı olmayan özelliktedirler. Bu özelliğin dışına çıkan paralar olmakla birlikte genellikle ön ve arka olmak üzere iki yüz, önyüzde iki çevre, arka yüzde ise bir çevre bulunmaktadır. Tesbit edilen ilk dinar Tuğrul Bey'e ait olup, 1041-1042 senesinde Nişabur'da basılmıştır. Tuğrul Bey'in elli adet parası tesbit edilmiş ve bunların hepsi de altın olup 23-25 mm. kutrunda 4-5 gr. ağırlığındadır. Alp Arslan dönemi paraları konusunda otuz bir adet değişik para tesbit edilmiştir. Bunların üç adeti gümüş olup diğerleri altındır. Tarihi tesbit edilemeyen ve basım yeri şüpheli olan (Urmiye?) bir gümüş parasının değeri çok düşüktür. Altın paraları ise ağırlık bakımından Tuğrul Bey'in paralarına yakın olup, bazıları daha ince, yüzleri daha geniştir. Sultan Melikşah'ın ise otuz üç adet parası tesbit edilmiştir. Kendinden önceki sultanların kestirmiş oldukları paraların sayıca, yapılan nümizmatik işlemler neticesinde, Sultan Melikşah'ın paralarından fazla olması, Melikşah'a ait paraların daha fazla sayıda olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bunun yanı sıra Tuğrul Bey ile Sultan Alp Arslan'ın paralarının Melikşah zamanında da tedavülde olması dikkate alınması gereken hususlardandır. Çünkü paraların dönemden döneme fazla değişiklik geçirmeden ya da bazı dönemlerde hala tedavülde kalması gibi hususlar bize, ekonomik açıdan devrin durumu hakkında bilgi arz etmektedir ki, dönem bu açıdan son derece zengin ve ticari hareketliliğin olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk gümüş para Sultan Alp Arslan zamanında kestirilmiş ve bu, Sultan Melikşah zamanında çoğalmış, bu arada ilk defa olarak bakır para da basılmıştır. Sultan Mahmut'a ait (Melikşah'ın oğullarından) iki dinar tesbit edilmiş, Sultan Berkıyaruk'a ait ise, otuz adete yakın altın ve gümüş para tesbit edilmiştir. Ağırlıkları 4-5 gr., kuturları 20-26 mm. arasında değişmektedir. Sultan Muhammed Tapar'a ait paralara gelince, onbeş

parası altın olup, ağırlıkları çoğunlukla 3 gr.'dan azdır. Büyük Selçuklu sultanlarının sonuncusu olan Sultan Sencer dönemiyle ilgili olarak yirmibir adet para tesbir edilmiş olup, bunlarda dokuz tanesi gümüştür. Altın paralarının ağırlıkları ortalama 4 gr. olmakla beraber ayarları düşüktür. Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında basılan paralar son zamanlarında basılan paralara nazaran daha az aşınmışlardır. Bu husus şüphesiz paranın madeni terkibi ve kalınlığı ile ilgilidir. Son zamanlarda basılan paraların ayarları daha düşük, yüzeyleri geniş, ağırlıkları az olup ince olarak darp edilmişlerdir. Dolayısıyla bu sebeple ilk zamanlarda devletin mali yönden daha zengin olduğunu, devletin çöküşüne doğru iktisadi vaziyetin zayıflamaya başladığını ve bunun da paralara yansıdığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin ekonomik yönden ilerlemesine en fazla katkıda bulunan bir devlet görevlisi olarak gelirlerin her daim giderlerden üstün olmasına son derece ehemmiyet vermiş, böyle olamadığı durumlarda bile denk bütçe hazırlamaya gayret etmiştir.¹⁰⁰

Görüldüğü gibi Mecdü'l-Mülk Müstevfi, Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında menfi roller oynamış; haris bir şekilde hareket ederek ilk önceleri iç mücadelelere karışmamış, bu davranışı da büyük oranda kendi çıkarlarına uyduğu için tercih etmiş, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u vezir Müeyyidü'l-Mülk aleyhine olumsuz bir biçimde etkileyerek, onun aracılığı ile Sultan Berkyaruk'a nüfuz etmiştir. Yukarıda daha ayrıntılı bir biçimde bahsettiğimiz üzere, devlet kademelerinde bu denli hızlı bir yükseliş performansı göstermesi belki de onun içinde barındırdığı hırs ve kıskançlık duygularında aranmalıdır. Nitekim döneminde yaşadığı ve etrafındaki devlet erkanının önemli ve değerli şahsiyetlerine yaşattığı bu hadiseler onun bu durumunun en bariz göstergesi olmuştur. Ancak daha sonraki bölümde de daha detaylı olarak bahsedeceğimiz olaylardan da anlaşılacağı gibi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, bu hırs ve açgözlülüğünü çok pahalıya hatta canıyla ödemek zorunda kalacaktır.

¹⁰⁰ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, c. 3, s. 436-439; Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", **Genel Türk Tarihi**, c. 4, s. 486-494.

C. MECDÜ'L-MÜLK EBU'L-FAZL'IN ÖLÜMÜ

Geçen bölümde Müstevfi Mecdü'l-Mülk'ün, maliye sahasında göstermiş olduğu iktidarını, dindarlık ve hayırseverlik gibi hasletleriyle dikkatimizi çektiğinden bahsetmiştik. Ayrıca Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından meydana gelen kardeş kavgalarında olumsuz roller oynadığını, özellikle Sultan Berkyaruk ile Suriye meliği Tutuş arasındaki ilişkilerde hiçbir müdahalede bulunmadığını, her zaman için kendi çıkarlarını ve yükselişini düşündüğüne isnad eden birtakım olayları görmüştük. Bütün bunların yanı sıra Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun vasıtası ile sultana nüfuz ederek, kendi yükselişi uğruna oynadığı birtakım entrikaları, kabiliyetli vezir Müeyyidü'l-Mülk'ü azl ettirmesini, sultanın önemli adamlarından Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirerek onun yerine geçişini ve ardından da Selçuklu Devleti'nde yönetimi tamamen nasıl kendi elleri arasına aldığını söylemiştik. Mecdü'l-Mülk Müstevfi'nin sonu, bütün bu olaylar ve daha sonra meydana gelecek olaylarla bağlantılı olarak ölümle noktalanmıştır. Ancak bu akıbeta geçmeden önce kaldığımız yerden yani Sultan Berkyaruk'un yönetimi Mecdü'l-Mülk'e devrettiği bu dönemde meydana gelen önemli diğer hadiseler konusunda da kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Muhammed Tapar, Sultan Melikşah'ın oğullarından biri olup, Sultan Sencer'in öz kardeşi (anneleri bir) idi. Sultan Berkyaruk 1093 senesinde Bağdat'a giderken Muhammed Tapar da onunla beraberdi. Sultan Gence ve çevresini ona ikta ederek, "Melik" ünvanını vermiştir. Ayrıca emir Kutluğ Tekin'i de kendisine atabek olarak atamıştır.¹⁰¹ Muhammed Tapar, Gence'de melik olarak bulunduğu sıralarda, muhtemelen çevresindekilerin kışkırtmaları sonucu ağabeyi Sultan Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmeye karar vermekle beraber harekete geçmek için vaktin henüz erken olduğunu düşünüyor ve özellikle atabeği emir Kutluğ Tekin'i buna engel olarak görüyordu. Nitekim biraz kuvvetlenince onu öldürdüğü gibi, Gence'nin de içinde yer aldığı Arran¹⁰² ve civarını da kendi hakimiyet sahasına dahil etmiştir.¹⁰³

¹⁰¹ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset-Teşkilat ve Kültür**, s.157.

¹⁰² Arran, Doğu Kafkasya'da Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgedir.

¹⁰³ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 55.

Muhammed Tapar'ın saltanat mücadelesine girmesinde, Sultan Berkyaruk'un eski veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün büyük çapta tesiri olduğundan, onun vezirlikten alınmasıyla ilgili olaylara ve daha sonraki gelişmelere bir göz atmamız yerinde olacaktır.

Amcası Tacü'd-Devle Tutuş'un malup ve katledilmesinden sonra Sultan Berkyaruk, adamlarından birini İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'u yanına getirtmek üzere gönderdi. Müeyyidü'l-Mülk ise, bazı kumandanlarla anlaşarak Sultana annesiyle ilişkisini kesmesinin uygun olacağını söyledi. Fakat Berkyaruk: "Hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" diyerek onların bu teklifini reddetti. Zübeyde Hatun, oğlunun yanına gelip durumdan haberdar olunca Müeyyidü'l-Mülk'e kin besledi. Bu yolculuğu sırasında Zübeyde Hatun'a eşlik eden Müstevfi Mecdü'l-Mülk de onu vezir aleyhine tahrik etmiş ve o görevden alınmadıkça hiçbir iş yapamaz demiştir. Diğer taraftan babalarından kalan mücevherat sebebiyle vezir Müeyyidü'l-Mülk ile Fahrü'l-Mülk'ün araları açıldı. Fahrü'l-Mülk b. Nizamü'l-Mülk, Zübeyde Hatun'un kardeşi aleyhine bir tutum içine girdiğini görünce Sultan Barkyaruk'a büyük meblağlar gönderip vezirlik istemiştir. Berkyaruk da annesinin arzusuna uyarak onu kardeşinin yerine vezir yapmış (488/1095), Müeyyidü'l-Mülk de zincire vurulup hapse atılmıştır.¹⁰⁴ Şüphesiz vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün bu başına gelenlerin çoğunun arkasında Müstevfi Mecdü'l-Mülk bulunuyordu. Çünkü Mecdü'l-Mülk, başından beri Selçuklu Devleti bünyesinde yükseliş çalışmalarında son derece hasis bir biçimde hareket etmiş, bu olayda da aynı şekilde davranarak kabiliyetli bir vezir olan Müeyyidü'l-Mülk'ün kendisinin çalışmalarında ayak bağı olacağını bildiğinden dolayı onun aygını kaydırarak, yerine yeteneksiz olan vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün ağabeyi Fahrü'l-Mülk'ü görmek ve amaçlarına böylece daha kısa sürede ve sorunsuz ulaşmasını sağlayacaktı.

Sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un isyanını bastırmak ve işleri düzenlemek üzere Horasan'a giderken Emir Üner'i de Fars eyaletine tayin etmişti. Fakat Emir'in bölgeye ulaşmasıyla Şebânkâre kabilesi Kirman Selçuklu Meliki İran-Şah'tan yardım istemiş, İran-Şah da onların bu yardım

¹⁰⁴ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 55-56.

teklifini kabul etmiştir. Kısa sürede mağlup olan Emir Üner, İsfahan'a kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁵ Emir Üner bu hadiseden sonra Sultan Berkyaruk'a bir mektup göndererek Horasan'a gelmek için izin istemiştir. Fakat Sultan kendisini Irak emirliğine atadığını bildirmiştir. Bir süre İsfahan'da kalan Emir Üner, sonra Azerbaycan'a gelerek, İsfahan'da bir hayli kök salan Batınîleri cezalandırmak için geri dönmüştür. Bu arada görevden alınan vezir Müeyyidü'l-Mülk, hapisten kurtulmuş, bir süre gizlendikten sonra Sultan Berkyaruk aleyhine müttefik arayışına girmişti. Hille'de Arap emiri Seyfü'd-Devle Sadaka ile görüştüktan sonra Emir Üner'in yanına gitmiştir. Bu esnalarda da hayli çoğalan Batınîler ile olan mücadelesini desteklemiştir. Emir Üner'i teşvik eden Müeyyidü'l-Mülk ona: "Senin, Terken Hatun'un oğlu Mahmut'tan ne noksanın var? Sultan Melikşah seni bütün çocuklarından daha çok sever ve sana oğlum diye hitap ederdi. Sen onlardan daha kabiliyetlisin! Ayrıca ordu ve halk da seni sever" demiştir.¹⁰⁶

Müeyyidü'l-Mülk, Emir Üner'i Sultan Berkyaruk aleyhine bir isyana tahrik ederek, onu sultandan uzaklaştırmayı başardığı gibi Üner'in Gence'de bulunan Melik Muhammed Tapar ile de temas kurmasını sağlamıştır.¹⁰⁷ Muhammed Tapar'ın gönlünde padişahlık istemek fikri vardı. Müeyyidü'l-Mülk, bu fikri kuvvetlendirdi ve bu husustaki ümidini, meydana gelmiş bir şey gibi göstermiştir. Bundan dolayı Muhammed Tapar, Müeyyidü'l-Mülk'ü kabul ve ihtiyar etmiş, hususi konuşmalarında ona güvenmiş ve fikirlerinde ona danışmıştır. Nihayet vezirliği de ona teslim etmiştir.¹⁰⁸

Bütün bu olaylar üzerine Sultan Berkyaruk'a isyan etmeye karar veren Emir Üner, yanına aldığı cesaretiyle ünlü 10.000 seçkin süvari ile İsfahan'dan Rey'e hareket etti ve Sultan Berkyaruk'a "Mecdü'l-Mülk el-Balâsâni'yi teslim edersen, itaatkar bir kölen olmaya devam edeceğim; eğer teslim etmezsen baş

¹⁰⁵ C. E. Bosworth, **The Cambridge History of Iran**, V, s. 90.

¹⁰⁶ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.145; Reşidüddin, **Camiü't-tevârih**, (Ateş neşri), s. 61.

¹⁰⁷ Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 54.

¹⁰⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.88.

kaldıracağım” diye haber göndermiştir. Berkyaruk onunla çarpışmak üzere Horasan’dan yola çıkmıştı ama, Emir Üner’in mükemmel ordusu karşısında başarıya ulaşıp ulaşamayacağından endişeliydi. Emir Üner’in İsfahan yakınlarındaki kendi süvarileri arasında yer alan Harezmi üç Türk tarafından öldürüldüğünü Rey yakınlarında öğrenen Sultan Berkyaruk, gerçekten de sevinmiştir. Aynı şekilde korkulu günler yaşayan Mecdü’l-Mülk de bu sevinci kuşkusuz ki paylaşmıştır.¹⁰⁹

Asi Emir Üner’in öldürülmesi Berkyaruk’u tehlikeli bir düşmandan kurtarmıştır. Fakat Müeyyidü’l-Mülk, Berkyaruk aleyhindeki faaliyetlerini sürdürüyordu. Kalbi, intikam hissine kapılmış, bütün düşüncesi, Sultan Berkyaruk ve Müstevfi Mecdü’l-Mülk’ü mahvetmekti. Daima uzak olan şeyleri, Sultana (Muhammed Tapar’a) yakın ve çetin olan şeyleri kolay göstermiş, ciddiyeti sevdirmiştir.¹¹⁰ Bu arada Müeyyidü’l-Mülk’ün etkisiyle, Abbasi halifesi Mustazhir (487-512/ 1094-1118), Berkyaruk’un yerine kardeşi Muhammed Tapar’ı Selçuklu sultanı ilan etmiş, ona “Gıyasü’l-Dünya ve’l-Din” ünvanını vermiş ve Bağdat’ta adına hutbe okutmuştur.¹¹¹ Böylece Müeyyidü’l-Mülk’ün entrikalarıyla idaresi altındaki şehirlerde Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi kesen Muhammed Tapar, kendini Büyük Selçuklu sultanı ilan etmiş, Müeyyidü’l-Mülk’ü de vezaret makamına getirmiştir. Muhammed Tapar, yanındaki kuvvetlerle Arran’dan başkente yürüdüğü sırada Sultan Berkyaruk sivil idare ile emirler arasındaki çekişmelerden dolayı sıkıntı içindeydi. Kuvvetli taht iddiacılarını ve Emir Üner gibi asileri bertaraf etmeyi başarmış olması, içindeki rahatlık duygusunun uzun süreli olmayacağını ona hissettirmiştir.¹¹²

Müeyyidü’l-Mülk ise, bu olaylar sürerken boş durmamış, Sultan Berkyaruk’un annesi Zübeyde Hatun’u tevkif ettirerek, Rey kalesine hapsettirmiştir. Daha sonra onu boğdurtmuş ve bu olayda kandisinin akıbetini

¹⁰⁹ Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 54-55.

¹¹⁰ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani’nin “Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.88.

¹¹¹ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, “Selçukluların İlk Dönemi”, s. 57.

¹¹² Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 56.

hazırlamıştır. Nitekim daha sonra bahsedeceğimiz üzere düşmanlarından öcünü alıp, kinini teskin etmeyi başardıktan sonra birkaç sene daha Muhammed Tapar'ın vezaret divanında kalmış, Mecdü'l-Mülk'ün mallarına sahip olmuştur. Fakat Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında cereyan eden Hemedan hududundaki savaşta Berkyaruk'un askerleri kendisini yakalayarak, sultanın huzuruna getirmişlerdir. Berkyaruk bizzat kendi elleri ile onun gözlerini bağlamış, Müeyyidü'l-Mülk hiçbir ağlama, zayıflık belirtisi göstermeksizin şahadet getirmiş ve sultan onun boynunu kendi elleriyle vurmuştur. Böylece sultan validesine kast ve onun kanını dökmesi, kendi ölümüne de sebep olmuştur.¹¹³ Müeyyidü'l-Mülk, akli ve tedbirde örnek bir insan olmakla beraber çok cimri olup, kumandanlara karşı da kötü davranırmış. Özetle söylemek gerekirse o da ihtiraslarının kurbanı olmuştur diyebiliriz.¹¹⁴

Yukarıda bahsettiğimiz Müeyyidü'l-Mülk olayının akıbetinden önce önemli bazı olaylar vuku' bulmuştur. Bunlardan en önemlisi hiç kuşkusuz, asi Emir Üner'in ölümünün ardından Müeyyidü'l-Mülk'ün Gence'ye gelerek Melik Muhammed Tapar'ı kardeşi Berkyaruk'a karşı tahrik etmesidir. Kendisini sultan ilan eden Muhammed Tapar, Müeyyidü'l-Mülk ile birlikte İsfahan'a yürüdüğü sırada¹¹⁵, kardeşinin bu isyanını bastırmak ve ona gereken dersi vermek isteyen Sultan Berkyaruk, Hemedan civarındaki Sefid-Rûd (Ak Nehir)'da kardeşini yakalamıştır. Muhammed Tapar'ın yanında yaklaşık yirmibin asker bulunuyordu. Kendisi muharebe meydanında Emir Sermez ile merkezde bulunuyor, sağ tarafta (Meymene) Emir Âhur ve oğlu Ayaz sol tarafında (Meysere) da veziri Müeyyidü'l-Mülk yer almaktaydı. Karşı tarafta ise, merkezde Sultan Berkyaruk, sağında Gevherayin b. Sadaka, solunda Kürboğa bulunmaktaydı. Muharebenin başlangıcında Berkyaruk'un kuvvetleri, Tapar'ın karargahına kadar girdilerse de sonunda Sultan Berkyaruk mağlup olup çekilmek zorunda kalmıştır.¹¹⁶

¹¹³ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.89.

¹¹⁴ Carla I. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, s. 43,46-47, 105-106, 121, 126-127, 132-133.

¹¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

¹¹⁶ ", Prof. Dr. Çoşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 7, s.152.

Bu arada Müeyyidü'l-Mülk, Muhammed Tapar'ı Mecdü'l-Mülk aleyhine teşvik etmekte iken olaylar Mecdü'l-Mülk'ün aleyhine gelişmeye başladı. Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl el-Balâsânî, Berkyaruk'un İstifa Divanı'nı tek başına idare ettiği gibi diğer divanları da baskı altında tutuyordu. Öyle ki vezir Fahrü'l-Mülk'ün hiçbir etkisi kalmamıştı ve bir süre sonra da kendisi vezaret makamına geçerek burada yaklaşık 3 yıl görev yapmıştır.¹¹⁷ Müeyyidü'l-Mülk ise, vezirlikten uzaklaştırılmasında Mecdü'l-Mülk'ün de büyük etkisi olduğunu bilmekteydi. Bu sebeple ona kin bağlamıştı ve çıkacak fırsatı değerlendirmek arzusuyla onun aleyhinde çalışmalar yapıyordu. Diğer taraftan Selçuklu Devleti bakımından tehlikeli olan Batınîliğin yayılmasından Şii temayüllü Mecdü'l-Mülk mesul tutuluyordu.¹¹⁸ İşte tam bu esnada Sultan Berkyaruk'un büyük emirlerinden emir Borsuk'un Batınîler tarafından katledilmesi (1097), Borsuk'un oğulları Emir-i Âhur İnanç Yabgu ve Emir-i İsfefsâlâr¹¹⁹ ile Zengi ve Akbörî¹²⁰ ile diğer emir ve askerler bu cinayetlerin sorumlusunun Mecdü'l-Mülk olduğunu, Batınîleri onun azmettirdiğini ileri sürdüler.¹²¹ Batınî olmakla suçladıkları Mecdü'l-Mülk'ün kendilerine teslim edilmesini istediler; İbnü'l-Esir'in ifadesine göre Mecdü'l-Mülk aslında Şii değildir, Batınîlerin desteğini sağlamak için öyle görünmüştür.¹²²

Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar'ın isyanını bastırmak için Zencan'a¹²³ gittiğinde, Emir-i Âhur İnanç Yabgu, Bilge Beğ ve Toğa Yürek Borsukoğullarına bağlı emirlere haber gönderip Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmek üzere Sultan tarafından kendilerine teslim edilmesi hususunda onlardan yardım istediler. Onlar da derhal harekete geçip Hemedan yakınlarındaki Sicâs'dan Sultan Berkyaruk'a haber gönderdiler ve ordunun tamamının da onayını aldıklarını belirterek, "Mecdü'l-Mülk'ü teslim ederseniz biz de kullukta

¹¹⁷ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 176, 185.

¹¹⁸ Mecdü'l-Mülk'ün Şii temayüllülüğü konusu bu bölümün A maddesinde açıklanmıştır.***

¹¹⁹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 176.

¹²⁰ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.142; İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 57.

¹²¹ Ebu'l-Ferec'e göre Mecdü'l-Mülk'ün zalimce davranması emirlerin isyanına sebep olmuştu. Hondmir'e göre ise, devlet kapılarını Sultanın emirlerine kapattığı için düşman olmuşlardı. Bkz. Abdülkerim Özaydın, **a.g.e.**, s. 57.

¹²² Abdülkerim Özaydın, **a.g.e.**, s. 57.

¹²³ Zencan, Azerbaycan ve el-Cibâl arasında büyük ve meşhur bir şehirdir. Bkz. Yakutî, **Mucemü'l-Büldân**, c. III, s. 152.

hizmete devam ederiz. Aksi halde sizin yanınızdan ayrılır ve Muhammed Tapar'ın tarafına geçeriz, onu da zorla alırız” dediler.¹²⁴ Sultanın gönlü onu teslim etmeye razı olmadı, bu tekliflerini kabul etmedi. Ancak bundan sonra olaylar hızla gelişti. Sultan, emirleri ve askerleri yatıştıramadığı gibi Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesini de önleyemedi. Mecdü'l-Mülk, bu esnada Sultan Berkyaruk'a kendisini öldürtmesini ve asi emirlerle barışmasını söylediye de O, bunu yapmamıştır.¹²⁵

Diğer taraftan sultanın red cevabını alan askerler vezir Mecdü'l-Mülk'ün çadırına hücum etmişler, O ise kaçarak sultanın otağına sığınmıştır. Mecdü'l-Mülk'ün çadırını yağmalayan askerler, sultandan onun kendilerine teslimini istemişler, sultan yine razı olmamıştır. Bu sırada vezir, sultana: “Ey efendimiz, mademki hükümdarlığının devamının buna bağlı olduğunu biliyorsun, bırak da kulun dışarı çıksın, onlar da istediklerini yapsınlar” dedi. Sultan müsaade etmedi.¹²⁶ Fakat Sultan Berkyaruk, bidayette vermek istemedi ise de, devamlı tazyik dolayısıyla kurtuluş imkanı görmeyen Mecdü'l-Mülk'ün rızası üzerine öldürülmemesi ve sadece bir kalede hapsedilmesi şartıyla, Müstevfiyi emirlere teslim etmiştir. Ancak Mecdü'l-Mülk, şarta riayet edeceklerine dair yemin etmiş olan ümera tarafından derhal ve parçalanmak suretiyle öldürülmüştür (492/ 1099).¹²⁷

Mecdü'l-Mülk'ün öldürülüşü esnasında askerler sultanın otağını ve hazinesini yağma etmişler, daha sonra veziri sakalından tutup dışarı çıkararak parça parça etmişlerdir.¹²⁸ Sultan bu hali görünce çok üzülmüş, otağının ilik yerinden çıkarak Emir-i Âhur'un çadırına gelmiştir. Emir-i Âhur, sultanı

¹²⁴ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.142; Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 57; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 176; s.142.

¹²⁵ Abdülkerim Özeydın, **a.g.e.**, s. 57, 151.

¹²⁶ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 142.

¹²⁷ Yakutî, **Mucemü'l-Büldân**, c. I, s. 368.

¹²⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s.88; Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.142-144; Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 177; Abdülkerim Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 151-152.

görünce yeri öpmüş ve sultan ona: “Bu ne itatsızlıktır? Sultanın haremine hürmeti kaldırdılar, Sultanın namusu gitti. Bir ata bin git, bu hamiyetsiz heriflere istediklerinin ne olduğunu sor” dedi. Emir-i Âhur, asiler ile beraber olduğu halde, itaat eder göründü, bir ata binerek uzaklaştı. Biraz sonra sultana bir hacible şu haberi göndermiştir: “Bu adamlar söz dinlemiyorlar, itaat etmek fikrinde de değiller. Sakın isyan etme, çünkü nimetleri ortadan kaldırır ve pişmanlığı uzatır meseline uygun hareket etmiyorlar. Kulunuzun fikri şudur, gulâmân-ı hassa ile beraber burayı terk ediniz”. Bunun üzerine sultan onbeş kadar adamıyla beraber ordugâhı terk etmeye mecbur kalmıştır.¹²⁹

Neticede Sultan Berkyaruk adamlarıyla ordugahtan ayrılıp Rey tarafına gitmek zorunda kalmış, oradan da İsfahan yoluyla Hûzistan’a yürümüştür. Berkyaruk’tan ayrılan askerler de Muhammed Tapar’a katılmak için yola çıkmışlardır.¹³⁰

Bu hadise Sultan Melikşah’ın ölümünden henüz 7 yıl bile geçmemişken, ehliyetsiz ve liyakatsiz sultanların elinde devlet otoritesinin ve hükümdarlık müessesesinin nasıl sarsıldığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca bu olay, devlet otoritesinin ne derece ayaklar altına düştüğünü gösteren dikkate değer bir örnektir. Diğer bir yönüyle de İranlı idareci zümre ile Türk emirler arasındaki çatışmanın had safhaya vardığını göstermektedir. Sultan Melikşah ile Nizamü’l-Mülk devrinde onlara karşı el pençe duran emirler şimdi vezirlerin liyakatsizliği sayesinde Sultana saygısızlık edip, vezir katledecek hale gelmişlerdir.

¹²⁹ İbnü’l-Esir, **el-Kamil**, c. X, s. 197; Aydın Taneri, **a.g.e.**, s. 177; Ravendi, **a.g.e.**, s. 142-144;

¹³⁰ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 58.

IV. BÖLÜM

MECDÜ'L-MÜLK'ÜN ŞAHSİYETİ

1. Kişiliği ve Şahsi Özellikleri

Büyük Selçuklu Devleti duraklama ve inhitat devri tarihinin en önemli siması olan Müstevfi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın siyasi faaliyetlerini, bugün elimizde mevcut olan kaynaklara göre, mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir şekilde anlatmış bulunmaktayız. Öyle zannediyoruz ki, verilen bu ayrıntılı izahat, Mecdü'l-Mülk'ün siyasi kişiliğini ve bir devlet adamı olarak gerek Selçuklu Devleti'nin hayatında gerekse Türkiye'nin genel tarihi üzerinde oynamış bulunduğu rolü, yeteri kadar açık şekilde ortaya çıkarmıştır. O, Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak devrinde İran'dan gelmiş ve devlet hizmetine girerek en yüksek idari mevkii olan vezirlik payesine kadar ulaşmış bir şahsiyet olarak hayata atılmış, muhit ve şartların yardımıyla, genç yaşta müstevfi naibi olarak göreve başlamış, şahsi zeka ve kabiliyeti aynı zamanda da hırslı ve biraz da entrikacı özelliği sayesinde kısa zamanda memleketin idaresini doğrudan doğruya kendi ellerine geçirmeyi başarmıştır. Bunu yaparken özellikle, o sırada memleketin içinde bulunduğu taht ve saltanat mücadelelerinden faydalanmıştır. Mecdü'l-Mülk amacına ulaşmak için Selçuklu yönetim kadrosundaki hemen bütün İranlıların izlediği, kesin sadakat ve uyduluk yolundan yürümüş ve önüne çıkan engelleri ortadan kaldırmak hususunda her türlü hareketi mubah saymıştır.

Sultan Melikşah devrinde müstevfi naibi, daha sonra da Nizamü'l-Mülk'ün azli ile görevinden uzaklaştırılan Şerefü'l-Mülk'ün yerine müstevfi olan; Sultan Berkyaruk devrinde ise, sultanın annesi Zübeyde Hatun'un müşaviri ve yardımcısı daha sonra da müstevfi ve vezirlik görevlerini ifa eden Mecdü'l-Mülk ¹, maliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverlik konularındaki pozitif tutumlarıyla methedilmiştir.² Mecdü'l-Mülk de diğer Selçuklu vezirlerinin çoğunluğu gibi divandan ve idare teşkilatından yetişerek

¹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", T.A.D., V, s. 89.

² **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

bu yüksek makama gelmiştir. Tıpkı Abbasi dönemi vezirleri gibi, genel olarak katiplik görevinde bulunmuş, Divan-ı İstifa ve Divan-ı İnşa'nın çeşitli kademelerinde vazife alarak, mali sahada ve diplomatik belgelerin hazırlanmasında ihtisas yapmıştır.³ Bütün bu olumlu kişilik özelliklerine rağmen, Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk, Sultan Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında menfi roller oynayarak şahsiyetindeki olumsuz özellikleri de sergilemiştir. Nitekim önceleri haris bir şekilde bir köşeye çekilerek, iç mücadelelere karışmayışının ve Suriye Meliki Tacü'd-Devle Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyan eden mücadeleye, vezir Müeyyidü'l-Mülk Ebu Bekir Ubaydullah'ın davetine rağmen katılmayışının sebebi, Müeyyidü'l-Mülk'ün, vaktiyle muhalefet ettiği Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olması ve Sultan Berkyaruk'un da Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.⁴

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın kısa sürede, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un vasıtası ile sultana nüfuz ettiğini; Müstevfi Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirerek kör ettiğini ve kendisinin tekrar müstevfi olur olmaz, vezir Müeyyidü'l-Mülk aleyhine faaliyete geçtiğini ve Zübeyde Hatun'un yardımı ile, onu azl ve tevkif ettirerek yerine kardeşi Fahrü'l-Mülk Ebu'l-Muzaffer'i getirtmeğe muvaffak olduğunu daha önce de belirtmiştik. Yeni vezir Fahrü'l-Mülk'ün kifayetsiz ve sadece Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olmaktan başka hasleti olmaması sebebiyle Berkyaruk'un da gençlik ve tecrübesizliğinden faydalanan Mecdü'l-Mülk, kısa zamanda bütün idareyi eline almıştır.⁵

Çevirdiği entrikalar ve iki yüzlü iç siyaseti ile tanıdığımız Mecdü'l-Mülk'ün şahsiyetinin başka cephelerini öğrenmek için elimizde bol miktarda kaynak bulunmamaktadır. Yalnız peşinen belirtmek gerekir ki, elimizdeki materyallerle biz, onun yalnız methini yapabiliriz. Elimizdeki kaynaklardan, devrin bütün devlet erkanından bahsedilen bilgilere göre bir sonuç çıkartmak gerekirse, buna göre, hepsinin mihverini teşkil eden Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, akıllı, dirayetli, güzel

³ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 90-91.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c. VII, s. 432; Carla L. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, s. 47.

yazı yazan, iyi konuşan, devamlı şekilde ulema ve meşayih ile münasebette bulunan, bunları koruyan, dilek sahiplerini reddetmeyen, hayırsever bir insandır.⁶ İsfahani, siyasi olayları anlatırken, zaman zaman ara bozuculuk ile itham ettiği Mecdü'l-Mülk'ün kişiliğine, ölümü dolayısı ile bir bahis ayırmıştır. Burada yazar, onu bir ölünün arkasından söylenebilecek sözlerle niteler. Tıpkı Ravendi'de görüldüğü gibi kendisini över, öldüğünde 51 yaşında olduğundan (492Vak'ası), hayrata, oruca, namaza, gece ibadetine ve zekat vermeye muvazebet ettiğinden; her vakit inam ve ihsanda bulunduğundan; kimsenin kanını döktürmeye sayetmemiş ve kimsenin zararı için bir adım atmamış olduğundan bahsetmektedir.⁷

Kaynaklarımızda, Selçuklu vezirlerinin en yakın mesai arkadaşları olan divan azaları ile vâki münasebetlerinin içeriği yoktur. Bildiklerimiz, verdiğimiz misallerde olduğu gibi kaynaklarda adeta tesadüfen yer almış olaylardan ibarettir. Görünüşe göre, devlet idaresinin bu yüksek organı olan vezirlik makamının “siyasi karakteri” vezir ile sahib-i divanlar arasındaki münasebete tesir etmekteydi. Vezxarete giden yolun divandan geçmesi, divan azaları arasında daimi bir rekabetin varlığı için kafi bir sebeptir. Bu itibarla, sahib-i divanlar arasında gruplaşmalar ve klikler teşekkül ediyor, bilhassa veziri hedef tutan entrikalar çevriliyordu. Vezir olmak isteyen şahıs, sahib-i divanların sultan nezdinde ağırlıklarını koymalarına da ehemmiyet atfetmekteydi. Nizamü'l-Mülk'ün rakibi ve halefi Tacü'l-Mülk'ün faaliyeti verilecek misallerdendir. Nitekim Tacü'l-Mülk, el altından Büyük Divan azalarını kendi safına çekmek için faaliyette bulunmuştur. O, Müstevfi Mecdü'l-Mülk ile Ârız Sedidü'l-Mülk'ü kazanmayı başarırken, sultan nezdinde de Nizamü'l-Mülk'ün itibarını sarsacak sözler söylemiştir.⁸

Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl, vezaret makamına gelene kadar tıpkı arkadaşı Tacü'l-Mülk gibi çeşitli entrikalar ve ara bozuculuk hareketleriyle meşgul olmuş; olumlu kişiliğinin özünde yer alan güzel niteliklerinin yanına, kendi çıkarları ve hırsı sebebiyle olumsuz ve kişiliğinin özünde yer almadığını

⁶ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin “Zübdet al Nusra ve Nuhat al Usra” adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

⁷ İsfahani, **a.g.e.**, s. 88.

⁸ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 106-107.

umduğumuz kötü nitelikler eklemiştir. Her ne kadar kaynaklarda şahsi ve kişisel çok değerli ve o zamana kadar gelmiş geçmiş görevliler arasında en yetenekli olduğundan bahsediyorsa da zaman zaman, özellikle yeri geldiğinde devletin çıkarları doğrultusunda hareket etmediğinden, bu sebeple de kıskançlık ve hırsının onun sonunu hazırladığından bahsedilmektedir.⁹

2. Maliyeci Yönü ve Devlet Adamlığı

Ebu'l-Fazl Mecdü'l-Mülk'ün mali konulardaki iktidarı kuşkusuz ki tartışmasızdır. Kendisi bir müstevfi ve vezir olarak mali konularda geniş yetkilerle donanmıştır. Devlet bütçesini tanzimde ve mali denetimde sahib-i selahiyettir. Bilhassa gider bütçesinde hareket serbestisine sahip, maaş ve tahsisat bağlama veya kesme yetkisini malik, tediye şekline karar verir, ikta tevcihinde ise, sultanın bilgisi altında vasi yetkilere sahip olduğunu ve mali bakımdan denetim yaptığını bilmekteyiz.¹⁰

Kendisinin mali bakımdan en önde gelen görevi, hazineye gelir sağlamaktır. Özellikle bu konuda gelir temini ile yakından meşgul olmuştur.¹¹ Hazineye gelir sağlarken daha çok, müsadere yoluna başvurmuştur. Vezirlerin devlet gelirlerini artırmak için para cezası verdiklerini kaynaklardan biliyoruz. Nitekim Mecdü'l-Mülk de devletin gelirini sağlamak ve artırmak hususunda bu yola başvurmuştur.

Nizamü'l-Mülk, "Siyasetname" adlı eserinde din ulemasına devlet hazinesinden yardım yapılmasının ne kadar önemli ve gerekli olduğunu belirtmiştir.¹² bu açıdan baktığımızda Nizamü'l-Mülk'ten sonra iş başına gelen vezirler de aynı şekilde, özellikle Mecdü'l-Mülk, din ulemasına devlet

⁹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 86-87; Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s.142-144; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, c. X, s. 289-290.

¹⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 107.

¹¹ Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", **Türkiyat Mecmuası**, c. 4, çev. Aliye Toker, 1972, s. 107.

¹² **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 60; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, c. III, s. 62.

hazinesinden geçinecek kadar yardım yapmıştır.¹³ Maaş ve tahsisat bağlamak veya kesmek yetkisine sahip olan vezir, gerektiğinde bunları ayarlamak yetkisine de sahip idi.

Ayrıca vezir Mecdü'l-Mülk, tahsisat veya maaşın miktarını tayin ve ödeme şeklini bizzat tesbit etmiştir. Herhangi bir şahsın ikta ve nân (aralık)'ını da tesbit ve tevcih edebiliyordu. Bütün bunların yanı sıra, devlet gelirlerini artırmak için ordu mensuplarına ikta vermek usulünü ihdas ve araziye askere taksim eden Nizamü'l-Mülk'ün bu uygulamasını Mecdü'l-Mülk de devam ettirmiştir. Ancak hiçbir zaman ikta tevcihi konusunda Nizamü'l-Mülk kadar yetkili olamamıştır.¹⁴

Vezirler ölen sultanın mülkünü dağıtabiliyorlardı. Nitekim Sultan Tuğrul Bey ölünce, defin merasiminden sonra veziri Küdürî uşakları elbiseleri yırtmaktan men etmiş, hayvanlara varıncaya kadar sultanın mülkünde olan her şeyi askere dağıtmıştır.¹⁵ ancak Mecdü'l-Mülk, böyle bir durumla vezirliği esnasında hiç karşı karşıya gelmemiştir. O, gayri kanuni olarak tahsil edilen bâcları¹⁶ ilga etmiş, bu suretle icabında reayanın mağduriyetini önlemiştir. Vezir Mecdü'l-Mülk, sultanın emlakını artırmak için ikta sahiplerini haklarından feragata da zorlamıştır.¹⁷

Büyük Selçuklu vezirlerinin on birincisi¹⁸ olan Mecdü'l-Mülk, teftişlerinde dah çok mali denetim üzerinde durmuştur. Görülüyor ki, Büyük Selçuklu veziri Mecdü'l-Mülk, hemen bütün mesaisini ihtisasa alanı olan mali meselelere teksif etmiştir. Hazinesinin devlet mekanizmasının işletilmesindeki önemli rolü nazarı dikkate alınırca, bu durum tabiidir. Görünüşe göre sultanlar vezirlerinin başarı derecelerini mali sahalardaki icraatlarıyla ölçüyorlardı.¹⁹

¹³ İsfahani, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁴ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 110-111.

¹⁵ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 24.

¹⁶ Bâc, Yolların emniyetini temin için tahsil edilen vergi. Bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 112.

¹⁷ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 225.

¹⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", **T.A.D.**, V, s. 185.

¹⁹ Aydın Taneri, **a.g.m.**, s. 113.

Bu sebepten dolayı Fahrü'l-Mülk bir vezir olarak her konuda özellikle, mali sahada çok kifayetsiz kaldığı için müstevfi Mecdü'l-Mülk, onun yerine vezir olmuş ve bu görevini de maliye hususunda göstermiş olduğu aktif ve iktidarane politikaları ile mükemmel bir biçimde yerine getirmiştir.

Gerçekten de, Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın bu kadar kısa bir sürede devlet işlerine sahip çıkması ve idareyi tekeline alması, sultanın talebi olsun veya olmasın, onun devlet hazinesini zenginleştirmek konusunda son derec mahir olduğunun ve büyük gayretler gösterdiğinin en açık kanıtıdır. Gelir artırımını hususunda kanuni olduğu kadar, müsadere gibi gayri kanuni yollara yönelmesi; bilhassa bertaraf ettiği siyasi hasımlarının ve yakınlarının mallarına el koyması hiç şüphesiz ki, sultanın tam tasvibi ile gerçekleştirilmiştir. Zira iktidar sahibi olarak onun baş meşgalesi, ne şekilde olursa olsun, hazineye gelir temini idi.²⁰

Selçuklu sultanları, vezirlerinin hatt-ı hareketini yakından takip etmiş, böylece onların icraatlarının kanunlara ve ananeye uygunluk derecesini tesbit ve şahıslarına olan bağlılıklarını tayin etmiş oluyordu. Bu hususta Sultan Muhammed Tapar'ın mutemed adamı Şerefü'd-Din Enuşirevan'ı vezirine naib olarak tayin ettikten sonra, onu vezir Hatirü'l-Mülk'ün icraatını kontrol etmek ile görevlendirdiğine dair Zubdat al- Nusra'da bir kayıt vardır.²¹ Ancak Mecdü'l-Mülk ile Sultan Berkyaruk arasında böyle bir olayın cereyan edip etmediği konusunda kaynaklarda hiçbir bilgi mevcut bulunmamaktadır. Yine de Sultan Berkyaruk'un veziri Mecdü'l-Mülk'ün faaliyetlerini yakından takip ettiği kanaati kuşkusuzdur. Nitekim sultanın resmi olduğu kadar gayri resmi şekilde de vezirlerin hareketini kontrol altında bulundurduğunun, bilhassa saray hizmetkarlarının istihbarat ile görevlendirildikleri muhakkaktır.²² Görülüyor ki, Büyük Selçuklu veziri Mecdü'l-Mülk, devlet adamlığı konusunda da hakimi mutlak olan Sultan Berkyaruk'a karşı icraatından dolayı her zaman için hesap vermekle mükellefti. Bu durumda saltanat müessesesi vezirin mukadderatı üzerinde söz sahibi olan yegane merci idi. Vezaret

²⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", T.A.D., V, s. 113.

²¹ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 108.

²² Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", T.A.D., V, s. 129.

makamı sahibine lütuf olarak verilmiş addedilirdi. Vezir devletin değil, sultanın şahsi hizmetkarıydı. Bu bakımdan vezir Mecdü'l-Mülk, vezaret görevi esnasında her zaman için Sultan Berkyaruk ile iyi geçinmiştir.²³

Büyük Selçuklu Devleti'nin İran kültürü ile yetişmiş ve kaynaklarımızın umumiyetle bilgili kişi olarak vasıflandırdıkları İranlı vezir-müstevfi Mecdü'l-Mülk Ebu'l-Fazl'ın hanedanı, başta komutanları olmak üzere bütün ordusu ve halkının ekseriyeti Türk olan Selçuklu Devleti'nin idare kadrosunu organize etmekte ve hükümdar ile sorumluluğu paylaşma konusunda başarı gösterdiği iddia edilebilir.²⁴ kendisi genel olarak Türklük veya Türkler aleyhine olumsuz tavır takınmamaştır. Lakin, akıbeti görünüşe göre, kendisinin bir Türk Devleti'nin hizmetinde bulunduğunu hatırlardan çıkarmayışı, Türk ümeranın ağırlığını hissettirdiği Selçuklularda “İranlı idareci zümre ile” “Türk ordu erkani” arasındaki çatışmanın had noktaya geldiğini gösteren bir olaydır. Bu hadise, Mecdü'l-Mülk'ün halefleri devrinde hükümet ile ordu arasındaki münasebetlere tesir etmiş olmalıdır. Bu durumda bir vezirin ordu üzerinde otorite sahibi olması, kendisini iktidara getiren zümrenin nev'i ile kendi dirayet ve zekasına kalmış bir meseledir.²⁵

3. Selçuklu Devlet Yönetiminde Mecdü'l-Mülk'ün Mirası ve Tarihi Rolü

1049 senesinde İran'ın tarihi Kum şehri civarında yer alan Barâvastân²⁶ köyünde doğan Mecdü'l-Mülk Abu'l-Fazl As'ad b. Muhammed al-Barâvistânî al-Kummî, bilindiği gibi Büyük Selçuklu sultanı Sultan Melikşah'ın son yıllarında-1090/1091- müstevfi (maliye nazırı) Şerefü'l-Mülk'ün nazırı olarak ilk resmi görevine başlamıştır. 1092 senesine doğru Nizamü'l-Mülk'ü sultanın gözünden düşürmeye çalışan Tacü'l-Mülk Ebu'l-Ganaim ile iş birliği yaparak, büyük veziri devirmeye çalışmış ve Nizamü'l-Mülk'ün azli ile görevinden uzaklaştırılan müstevfi Şrefü'l-Mülk'ün yerine müstevfi olmuştur.²⁷

²³ Aydın Taneri, **a.g.m.**, s. 130.

²⁴ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, **T.A.D.**, V, s. 181.

²⁵ Aydın Taneri, **a.g.m.**, s. 183.

²⁶ İbnü'l-Esir'in “al-Kamil fi't-tarih” adlı eserinde geçen al-Balasânî nisbesi Barâvistânî'den bozulmuş olsa gerektir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Mecdü'l-Mülk” mad., **M.E.B. İ.A.**, c.VII, s. 432.

²⁷ Ravendi, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 132.

Maliye sahasındaki önemli başarıları, dindarlık ve hayırseverlik konularındaki hassasiyeti meth edilen Mecdü'l-Mülk'ün²⁸, Melikşah öldükten sonra Büyük Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında olumsuz roller oynadığına şahit olduk. Mecdü'l-Mülk haris ve hırslı bir kimse idi; ilk önceleri bir köşeye çekilerek iç mücadeleye karışmamış, Sultan Berkyaruk ile Suriye Meliki Tutuş arasındaki mücadelelerde vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün ısrarlarına rağmen hiçbir müdahalede bulunmamıştır. Bunu en büyük sebebi hiç kuşkusuz ki, vezir Müeyyidü'l-Mülk'ün, zamanında muhalefet ettiği Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olması ve Berkyaruk'un Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasıdır.

Kısa sürede Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un vasıtası ile sultana yakınlaşan Mecdü'l-Mülk, sultanın gözde adamlarından biri olan Ustaz Ali'nin gözlerine mil çektirerek kör etmiş ve kendisi tekrar müstevfi olmuştur. Bu olayda sultanı nasıl etkilediğine dair elimizde hiçbir kayıt bulunmamasına rağmen kişilik özellikleri çok açık ve net olan Mecdü'l-Mülk'ün bu işi şüphesiz yine kendine has entrikacı ve gayri meşru yollardan hallettiği açıktır. Müstevfi olur olmaz vezir Müeyyidü'l-Mülk aleyhine faaliyete geçen Mecdü'l-Mülk, Zübeyde Hatun'u da vezire karşı kışkırtıp, onun yardımını alarak veziri azl ve tevkif ettirip yerine vezirin kifayetsiz ve yeteneksiz kardeşi Fahrü'l-Mülk'ü getirtmeye muvaffak olmuştur.²⁹

Vezir olan Fahrü'l-Mülk Abu'l-Muzaffer gerçekten de çok yeteneksiz idi ve Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olmaktan başka hiçbir vasfı yoktu. Oysa ki Fahrü'l-Mülk'ün kardeşi ve ondan önce vezir olan Meyyidü'l-Mülk ise tam aksine çok başarılı ve babası Nizamü'l-Mülk'ün özelliklerine benzer kişilikteydi. Müeyyidü'l-Mülk'ün vezirlikte kalması şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'nin geleceği ve Sultan Berkyaruk'un faaliyetlerinde olumlu sonuçlar doğurabilirdi. Ancak maalesef ki Mecdü'l-Mülk, kendi hırs ve çıkarları doğrultusunda hareket ederek Selçuklu Devleti yönetiminin ve tarihinin

²⁸ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 61.

²⁹ Carla L. Klausner, **The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194**, s. 47, 87.

akışında önemli bir değişikliğe sebep olmuştur. Tabi ki bu değişiklik bizce tarihi açıdan ve devlet yönetimi açısından son derece menfi bir şekilde devletin geleceğini etkilemiştir.

Sultan Berkyaruk'un gençlik ve tecrübesizliğinden, vezir Fahrü'l-Mülk'ün de beceriksizliğinden faydalanarak kısa sürede bütün devlet idaresini eline alan Mecdü'l-Mülk, artık bir vezir sıfatıyla karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum yine her zamanki gibi olumsuz durumlara yol açmış, Sultan Berkyaruk'un Belh, Tirmiz ve Horasan bölgesinde hakim durumda bulunan amcası Arslan Argun ile arasının düzelmesine mani olmuştur.³⁰ İşgal ettiği toprakların kendisine verilmesine karşılık olarak saltanat davasından vazgeçeceğini söyleyen Arslan Argun, Mecdü'l-Mülk yüzünden müzakereyi keserek, açıktan açığa cephe almıştır. Diğer taraftan Mecdü'l-Mülk'e kin besleyen Müeyyidü'l-Mülk de hapisten kurtularak, bir müddet gizlendikten sonra Irak emiri Üner'in yanına gelerek onun İsfahan'da bir hayli çoğalan Batınîler ile olan mücadelesine destek vermiştir.

Selçuklu Devleti bakımından tehlikeli olan Batınîliğin yayılmasında da şii temayüllü³¹ olduğu söylenen Mecdü'l-Mülk mesul tutulmuştur. Batınîler, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları ve hanedanın diğer mensupları arasında başlayan taht kavgalarıyla ve haçlıların İslam topraklarına girmeleriyle meydana gelen karışık ortamdan istifade ederek İslam dünyasının her tarafına yayılmak istemişlerdir. Sultan Berkyaruk ve veziri Mecdü'l-Mülk ise, bu karışık ortamda onlarla mücadele etmek için daha fazla zaman ve para ayıramadığı gibi belki de rakip ve düşmanlarının aleyhlerindeki faaliyetleri için Batınîlere müsamaha göstermişlerdir.³² Nitekim Muhammed Tapar taraftarı İsfahan Şihnesi Emir Sermez ve Erkuş gibi ileri gelen emirlerin birbiri ardına katledilmeleri üzerine Berkyaruk'un rakip ve düşmanları, bu cinayetleri Berkyaruk'un planladığını, hatta onun Batınîliğe eğilimli olduğunu iddia etmişlerdir.³³ Aynı şekilde Mecdü'l-

³⁰ Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 48.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, "Mecdü'l-Mülk" mad., **M.E.B. İ.A.**, c.VII, s. 432.

³² Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 84.

³³ Abdülkerim Özeydin, **a.g.e.**, s. 85-86.

Mülk'ün de rakip ve düşmanları veziri ortadan kaldırmak için kendisinin Batınîliğe karşı meyilli olduğu gerekçesini ileri sürmüşlerdir. Ancak İbnü'l-Esir ve İsfahani gibi kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre bu mümkün değildir. Çünkü bu kaynaklarda kendisinin son derece dindar ve inançlı bir şahıs olduğundan, Sünni mezhepten olduğundan, Batınîlerin desteğini sağlamak için öyle görüldüğünden bahsedilmektedir.³⁴

Batınîlerin faaliyetlerinden endişeye kapılan halk, o dönemde ikiye ayrılmıştı. Bir kısmı açıktan açığa düşmanlık edip, bunlarla mücadeleye girerken, bir kısmı da barış içinde onlara bulaşmadan yaşamayı tercih etmiştir. Batınîlere açıkça düşmanlık edenler onların saldırılarına maruz kalmaktan ve öldürülmekten korkarak yaşamışlardır. Onlarla barış içinde yaşayanlar ise, Batınîlerin fikir ve inançlarını paylaşmakla itham edilmişlerdir.³⁵ Bunlar halkın her sınıfına karışmış olduklarından hiç kimse bu ithamlardan kurtulamamıştır. (Nitekim Sultan Berkayaruk ve veziri Mecdü'l-Mülk'ün de aynı ithamlarla suçlanmaları gibi). Bu yüzden insanlarda Batınîlerden korunmak düşüncesinden başka bir düşünce kalmamıştır.³⁶ Olaya bu açıdan baktığımızda, Sultan Berkayaruk ile vezir Mecdü'l-Mülk'ün Batınîlerin düşmanlığını çekmemek için bir devlet politikası olarak onların faaliyetlerine müsamaha gösterdikleri ve bu sebeple de rakip ve düşmanları tarafından Batınîlikle, şii meyilli olmakla suçlandıklarını sonuç olarak çıkartmaktayız. Halbuki halk, Sultan Berkayaruk'un İsmailileri ortadan kaldırmak için, ülkenin içinde ve dışında vuku'a gelen çatışmaların kendisi lehine bir hal aldığını gördükten sonra, ciddi olarak faaliyete geçtiğini görünce aralarındaki eski düşmanlıktan dolayı intikam almak için birbirlerini Batınîlikle ve dinsizlikle suçlayıp, ihbar etmeye devam etmişlerdir.³⁷

³⁴ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 88; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, c.X, s. 290.

³⁵ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 87.

³⁶ **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İsfahani'nin "Zübdet al Nusra ve Nuhbat al Usra" adlı eserinin terc. , Kıvameddin Burslan, s. 67-68.

³⁷ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)**, s. 87.

Emir Üner'in Mecdü'l-Mülk'ü Batınîlikle suçlayıp, onu sultandan istemesi, fakat alamayıp bir Batınî tarafından öldürülmesinin ardından Müeyyidü'l-Mülk, Gence'ye giderek Melik Muhammed Tapar'ı kardeşi Berkyaruk'a karşı tahrik etmiştir. Aynı zamanda Muhammed Tapar'ı Mecdü'l-Mülk'e karşı da teşvik etmekte iken, Berkyaruk'un büyük emirlerinden emir Borsuk'un Batınîler tarafından katledilmesi, bu emirin oğullarının ve diğer ordu erkanının cinayetin azm ettiricisi saydıkları Mecdü'l-Mülk'e karşı harekete geçmelerine sebep olmuştur. Esasında, bu olayın arkasında Mecdü'l-Mülk'ün zalimce davranarak emirlerin isyanıyla karşılaşması ve onun devlet kapılarını Sultanın emirlerine kapatmasının, ona karşı düşmanlıkların artmasına sebep olduğunu söyleyebiliriz.³⁸

Bütün bu gelişmeler, Mecdü'l-Mülk'ün makus talihini değiştirmemiş, bilakis onun ümera tarafından 1099 senesinde derhal ve parçalanmak suretiyle öldürülmesine sebep olmuştur.³⁹

Bu itibarla Nizamü'l-Mülk, Siyasetname adlı ünlü eserinde sultan ve memleketin dirlik ve düzeninin, vezirin iyi veya kötü olmasına bağlı olduğunu, eğer vezir iyi olursa ülkenin bayındır ve halkın hoşnut, hükümdarın da gönlünün rahat olacağını, eğer vezirin icraatı olumsuz olursa sultan ve ülkenin de zarar göreceğini belirtmektedir.⁴⁰ Buradan yola çıkarak tezimizin ana kahramanı olan Mecdü'l-Mülk'ün kabiliyetli ve sahası olan maliye konularında son derece ehliyetli bir insan olduğu halde, makam ve mevki ihtiraslarının onu devlete hizmetten önce, kendi çıkarlarını düşünmeye sevkettiğini söyleyebiliriz.

Merkezi otorite bu dönemde büyük ölçüde, vezaret makamının istikrar kazanamaması, vezir Mecdü'l-Mülk'ün yukarıda bahsetmiş olduğumuz bazı konulardaki şahsi çıkarları yüzünden sarsılmıştır. Bu durumda tetkik ettiğimiz bu dönemde birbiri ardına gelen vezirlerin kabiliyetsiz, işin öneminden

³⁸ Abdülkerim Özeydin, **a.g.m.**, s. 57.

³⁹ Ravendî, **Rahatü's-sudur ve Ayetü's-Sürûr** adlı eserin trk. terc., çev. Ahmet Ateş, c. II, s. 145.

⁴⁰ Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, neşr. M. Altay Köymen, Fasil IV, s. 23-24.

habersiz kişiler olduklarını ve Büyük Selçuklu Devleti'nin gerilemesinde önemli bir faktörü oluşturduklarına şahit olduk. Tabi Mecdü'l-Mülk de bu vezirlerden biri olarak artılarının yanında eksileriyle beraber bu zincirin bir halkasını oluşturmuştur.

SONUÇ

Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü, en azametli olduğu dönem olarak kabul edilen Sultan Melikşah (Ebu'l-feth)'ın son yıllarında müstevfi olarak görev yapmış, Sultan Berkyaruk döneminde ise, bütün idareyi eline alan bir devlet adamı olan Mecdü'l-Mülk konusunda yapılan özel bir çalışma bu güne kadar olmamıştır. Bu devlet adamı ve dönemine ait çalışmalar, ansiklopedi maddesi veya makale ve diğer müstakil eserlerin alt başlığı olmaktan öte bir mahiyet arz etmemektedir. Adı geçen devlet adamı da dahil olmak üzere, bu döneme damgasını vuran Mu'ayyed al-Mülk, Arslan Argun, Irak Emiri Üner gibi şahsiyetlerin de dönem içi rolleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Tezimiz tüm bu eksikliklere bakarak düzenlenmiş olduğundan ve elden geldiğince geniş kapsamlı bir çalışma yürütüldüğünden, tez bu dönem ve bu sahada var olan eksikliği gidermeyi hedeflemiştir.

Tezimiz, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın son yıllarında müstevfi (maliye nazırı) olarak görev yapmış, Sultan Berkyaruk döneminde ise bütün idareyi eline geçiren Mecdü'l-Mülk'ün yaşamı ve faaliyetleri çerçevesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin 1049-1099 yıllarındaki durumunu ele almıştır. Mecdü'l-Mülk'ün 1049-1099 yılları arasındaki hayatı ve faaliyetlerine dayalı olarak, bu süreçte Mecdü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu Devletinde oynamış olduğu rol irdelenmiştir. Bunların yanı sıra, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht mücadeleleri, Batınilerin devlet içinde yaşattıkları birtakım problemlere dayalı olarak ortaya çıkan sorular da cevaplanmaya çalışılmıştır. Mecdü'l-Mülk'ün devlet müstevfiliği makamına nasıl geldiği, bu göreve geldikten sonra devlet işlerinde nasıl bir siyaset izlediği, Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında vukua gelen kardeş kavgalarında nasıl bir rol oynadığı, Sultan Berkyaruk döneminde devlet idaresini nasıl tekeline geçirdiği, Batıniler ile arasındaki ilişkilerin ne derecede olduğu, devlet ileri gelenlerinin kendisine karşı nasıl bir yaklaşım izledikleri, Mecdü'l-Mülk'ün akıbeti ve bütün bunlara bağlı olarak Mecdü'l-Mülk'ün kısa ve uzun vadede Büyük Selçuklu Devleti'ne yaptığı olumlu ya da olumsuz etkilerinin neler olduğunun ortaya konması, önemli tetkik eserler ile devrin kaynaklarının yardımıyla kendi bakış açımızla ortaya konulmuştur.

Mecdü'l-Mülk'ün Büyük Selçuklu Devleti müstefiliğine gelebilmesindeki en büyük amil, Tac al- Mülk'ün Melikşah'ın veziri Nizamü'l-Mülk'ü Abu'l-Ganaim ile işbirliği yaparak görevinden azlettirmiş olması ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şaraf al- Mülk'ün yerine gelebilmiştir. Devrin bazı şairleri Mezdü'l-Mülk hakkında çeşitli hicivlerde bulunmuşlar, hatta Sultana hitaben yazdıkları bazı şiirlerde ondan hayır gelmeyeceğini dile getirmişlerdir.

Maliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği metih ve sena edilen Mezdü'l-Mülk'ün Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında menfi roller oynadığı görülüyor. Mezdü'l-Mülk kısa zamanda Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun vasıtası ile sultana nüfuz etmiş, kendisini tekrar müstevfilik makamına getirterek kısa sürede bütün idareyi eline geçirmiştir. Tezimizin ana kahramanı olan Mezdü'l-Mülk'ün kabiliyetli ve sahası olan maliye konularında son derece ehliyetli bir insan olduğu halde, makam ve mevki ihtiraslarının onu devlete hizmetten önce, kendi çıkarlarını düşünmeye sevkettiğini söyleyebiliriz.

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'nin en güçlü, en azametli olduğu dönem olarak kabul edilen Sultan Melikşah (Ebu'l-feth)'ın son yıllarında müstevfi olarak görev yapmış, Sultan Berkyaruk döneminde ise bütün idareyi eline alan bir devlet adamı olan Mecdü'l-Mülk konusunda yapılan özel bir çalışma bu güne kadar olmamıştır. Bu devlet adamı ve dönemine ait çalışmalar, ansiklopedi maddesi veya makale ve diğer müstakil eserlerin alt başlığı olmaktan öte bir mahiyet arz etmemektedir. Adı geçen devlet adamı da dahil olmak üzere, bu döneme damgasını vuran Mu'ayyed al-Mülk, Arslan Argun, Irak Emiri Üner gibi şahsiyetlerin de dönem içi rolleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Tezimiz tüm bu eksikliklere bakarak düzenlenmiş olduğundan ve elden geldiğince geniş kapsamlı bir çalışma yürütüldüğünden, tez bu dönem ve bu sahada var olan eksikliği gidermeyi hedeflemiştir.

Maliye sahasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği metih ve sena edilen Mecdü'l-Mülk'ün Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında meydana gelen kardeş kavgalarında menfi roller oynadığı görülüyor. Mecdü'l-Mülk haris idi; önceleri bir köşeye çekilerek iç mücadeleye karışmamış, Suriye meliki Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyan eden savaşa vezir Muayyad al-Mülk'ün davetine rağmen katılmayışının sebebi Muayyad al-Mülk'ün vaktiyle muhalefet ettiği Nizamü'l-Mülk'ün oğlu olması ve Sultan Berkyaruk'un Nizamü'l-Mülk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.

Mecdü'l-Mülk kısa zamanda Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde hatun vasıtası ile sultana nüfuz etmiş, kendisini tekrar müstevfilik makamına getirterek kısa sürede bütün idareyi eline geçirmiştir. Bu dönemde kendisi özellikle Sultan Berkyaruk'un Belh, Tirmiz ve Horasan bölgesinde hakim durumda bulunan amcası Arslan Argun ile arasının düzeltilmesine mani olmuştur.

Vezir Muayyad al-Mülk'ün görevinden alınıp hapsedilmesine sebep olan Mecdü'l-Mülk, Muayyad al-Mülk'ün kendisine büyük bir kin beslemesine de ortam hazırlamıştır. Muayyad al-Mülk hapisten kurtulup bir süre gizlendikten sonra, Irak emiri Üner'in yanına gitmiş ve onun İsfahan'da hayli çoğalan Batîniler ile mücadelesini desteklemiş idi. Selçuklu Devleti bakımından tehlikeli olan Batînilik'in yayılmasından Şii temayüllü Mecdü'l-Mülk mesul tutulmuştur.

Mecdü'l-Mülk'e karşı her türlü fırsatı değerlendiren ve herkesi onun aleyhine yönlendiren Muayyad al-Mülk ortalığı karıştırırken, Sultan Berkyaruk'un büyük emirlerinden Borsuk'un Batîniler tarafından katledilmesi bardağı taşıran son damla oldu. Çünkü bu emirin oğulları Zengi ve Ak-Böri ile diğer emirlerin cinayetin müsebbibi saydıkları Mecdü'l-Mülk'e karşı harekete geçmelerine sebep olmuştur. Esasında, bu olayın arkasında Mecdü'l-Mülk'ün zalimce davranarak emirlerin isyanıyla karşılaşması ve onun devlet kapılarını Sultanın emirlerine kapatmasının, ona karşı düşmanlıkların artmasına sebep olduğunu söyleyebiliriz. Bütün bu gelişmeler, Mecdü'l-Mülk'ün makus talihini değiştirmemiş, bilakis onun ümera tarafından 1099 senesinde derhal ve parçalanmak suretiyle öldürülmesine sebep olmuştur.

Merkezi otorite bu dönemde büyük ölçüde, vezaret makamının istikrar kazanamaması, vezir Mecdü'l-Mülk'ün yukarıda bahsetmiş olduğumuz bazı konulardaki şahsi çıkarları yüzünden sarsılmıştır. Bu durumda tetkik ettiğimiz bu dönemde birbiri ardına gelen vezirlerin kabiliyetsiz, işin öneminden habersiz kişiler olduklarını ve Büyük Selçuklu Devleti'nin gerilemesinde önemli bir faktörü oluşturduklarına şahit olduk. Tabi Mecdü'l-Mülk de bu vezirlerden biri olarak artılarının yanında eksileriyle beraber bu zincirin bir halkasını oluşturmuştur.

ABSTRACT

There is no research on Mecdü'l-Mülk who charge with Ministry of Finance at the latest term of Sultan Melikşah (Ebu'l-Feth) which is the most powerful and magnificent period of Seljuk Turkish State and who conduct to all the government in the Sultan Berkyaruk's Term until now. The researchs on this leader and his term were only subtitle of some articles or encyclopedia headline. In addition to Mecdü'l-Mülk, there is no enough information about effects to Muayyed al- Mülk, Arslan Argun and Uner (Iraq Chief) influenced this period too. There fore, this thesis was arranged to supply with sufficient information as wide range research in this subject.

This thesis death with Mecdü'l-Mülk who charged with Ministry of Finance in the latest term of Sultan Melikşah and had all authority in the term of Sultan Berkyaruk related to his life and activities in the Seljuk Turkish State period between 1049- 1099. In this period (1049- 1099), the effects of Mecdü'l-Mülk was researched related to Seljuk Turkish State. Moreover, after the death (in 1092) of the Great Seljuk Turkish Stete Sultan Melikşah, throne of struggles and Batınî problems related to state was explained also. How Mecdü'l-Mülk charged with Ministry of Finance, what kind of political view he had after beginning of duty, how he effected on sibling struggles after Melikşah death, how he monopolized state authority in the term of Sultan Berkyaruk, what level of the relations with Batınî were, what kind of approach Minister and high officials had againisthim, what Mecdü'l-Mülk's ending was, and related to all these events, what Mecdü'l-Mülk all effects on The Great Seljuk Turkish State were in a short or long term, were determined by means of important literatures and historical sources according to our view.

The main reason that Mecdü'l-Mülk charged with Ministry of Finance is to being demoted Nizamü'l-Mülk who is Melikşah Vizier cooperating with Abu'l-Ganaim by Tacü'l-Mülk. In this term, some poets made some innuendo about Mecdü'l-Mülk, and also they writen that Mecdü'l-Mülk was useless and ineffective person in their poems related to Mecdü'l-Mülk. It is obtained that Mecdü'l-Mülk who is praised with his power in the finance sector, his

religious and charity had affects on sibling struggles in Seljuk State after the death of Melikşah. Mecdü'l-Mülk was furious man and he wasn't interested in the inner struggles. Mecdü'l-Mülk was unconcerned for struggles between Tutuş and Berkyaruk in spite of Vizier insistence; because, Vizier Müeyyedü'l-Mülk was son of Nizamü'l-Mülk who was opposed by Mecdü'l-Mülk, Sultan Berkyaruk was charged with administration by Nizamü'l-Mülk.

Mecdü'l-Mülk who influenced to Sultan by means of Zübeyde Hatun who is Sultan Berkyaruk's mother in a short time, had Finance Ministry, and had all authorities. Especially, he prevented to have good relationship between Sultan Berkyaruk and his uncle, Arslan Argun, had authority in Belh, Tirmiz and Horasan Region in this term.

Vizier Müeyyedü'l-Mülk nursed a big grudge to Mecdü'l-Mülk, because he caused demoting of Müeyyedü'l-Mülk and sent to prison. After Müeyyedü'l-Mülk, escaped from prison and hid in a short time, he went to Üner, chief of the Iraq, and he supported to Üner's struggle with Batınî that increased very much in Isfahan. Mecdü'l-Mülk who supported to Şii groups was held responsible for spreading on Batınî opinions which were dangerous for Seljuk State.

Müeyyedü'l-Mülk who is on the look out for an opportuning and expose the faults of Mecdü'l-Mülk incited violence. On the other hand, Borsuk who is big chief of the Sultan Berkyaruk was murdered by Batınî's. Thus this caused to chief's sons, Zengi and Ak-Böri and other chiefs making a move against to Mecdü'l-Mülk responsible for murder.

The realities of this events are that Mecdü'l-Mülk behaved unjustly and faced with chiefs rebellion. In addition to, he prevented to chiefs for benefit from state opportunities. All these events didn't change Mecdü'l-Mülk's bad fortune, and also caused to being murdered by chiefs in 1099. Although Mecdü'l-Mülk was intelligent and skilful of finance sector, his greed and intense desire caused to think his self- seeking before government profit.

Central State Authority was expose to loss because of unstable of administration and Mecdü'l-Mülk's intense desire. It was obtained that unskilful and insensitive viziers caused to harm and loss to the Seljuk State in this term. As one of these Vizier, Mecdü'l-Mülk, was important factor in these events.

BİBLİYOGRAFYA

- AKDAĞ, MUSTAFA** : *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul 1974.
- ALPTEKİN, COŞKUN**: “*Selçuklu Paraları*”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c.3, Ankara 1971.
- AZİMİ, EBU ABDULLAH MUHAMMED** : *Tarih*. (Selçuklularla ilgili bölümlerinin Türkçe çevirisi ile Yay. A. Sevim/ 1038-1143). Ankara 1988, T.K.K yay.
- BARTHOLD, W. W.** : *Moğol istilasına kadar Türkistan* (Haz. H. D. Yıldız). İstanbul 1981.
- BARTHOLD, W. W.** : *Turkestan, down to the Mongol Invasion, GM*; London 1928.
- BARTHOLD, W. W.** : *The Political and the Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000 –1217)*, Cambridge 1968.
- BARTHOLD, W. W.** : *İslam Medeniyeti Tarihi*, T.T.K, 1963.
- BOSWORTH, C. E.** : *İslam Devletleri Tarihi*. Çev. E. Merçil- M. İpşirli. İstanbul 1980.
- BOWEN, HAROLD** : *İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar*. Türkiyat Mecmuası (çeviren: Aliye Toker), 1972.
- BROCKELMANN, C.** : *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden 1943-49.
- BROCKELMANN, C.** : *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, T.T.K, 1992.
- CAHEN, CL.** : *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture history 1071-1330*. London 1968. /Türkçeye çev. Y. Moran, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. İstanbul 1984.

CAHEN, CL. : “*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*”, çev. Nejat Kaymaz, Tarih Araştırmaları Dergisi, VII/ 12-13(1969), Ankara 1973.

ÇAKICI, ADEM :*Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Divan-ı Hümayun*. İlim, Kültür ve San’atta Gerçek, İstanbul 1976.

ENCYCLOPEDIA OF DE’L ISLAM: *Nizâm al- Mulk mad.*

ERYILDIZ, FAİK : *Büyük Selçuklular Devrinde Askeri Zümreler*. İlim, Kültür ve San’atta Gerçek, İstanbul 1976.

GORDLEVSKİ, V. : *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.

GÜNALTAY, Ş. : *İslam Kaynakları, Tarih ve Müellifler*, İstanbul 1991.

HAMDULLAH MÜSTEVFİ, EL-KAZVİNİ: *Nuzhat al-kulûb*, nşr. Mirza Mehdi Şirazi, Bombay 1898.

HEYD, W. : *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya Karal, Ankara 1975.

HITTI, K. PH. : *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi, c.I-II*. Çev. Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul 1995.

HOUTSMA, M. TH. : M.E.B. İ.A. “*Muhammed b. Melikşah*” mad.

İBNÜ’L-ADİM, KEMALÜDDİN ÖMER B. AHMED : *Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb*. Biyografilerle Selçuklular Tarihi; çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim. T.T.K. 1989.

İBNÜ’L- BELHİ : *Fars-nâme*, nşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson, London 1962.

İBNÜ’L-ESİR, İZZÜDDİN EBU’L-HASEN ALİ B. MUHAMMED : *el-Kamil fi’t-tarih*. (Yay. C.J. Tornberg). Beyrut 1966. Türkçeye çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987.

İMADÜDDİN İSFAHANİ, MUHAMMED : *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*. Yay. M. Th. Houtsma . leiden 1889. Türkçeye çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul 1943. T.T.K. yayını.

İNALCIK, HALİL: “*Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti*”, Belleten, LX.

KAFESOĞLU, İ. : *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul 1953. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını.

KAFESOĞLU, İ. : “*Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi*”, *Türkiyat Mecmuası*, XII, 1955.

KAFESOĞLU, İ. : *Selçuklu Tarihinin Meseleleri (Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu) Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla*. Belleten, Ankara 1955.

KAFESOĞLU, İ. : *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2000.

KAFESOĞLU, İ. : *M.E.B. İ.A. “Melikşah”* mad.

KAFESOĞLU, İ. : *M.E.B. İ.A. “Selçuklular”* mad.

KAFESOĞLU, İ. : *M.E.B. İ.A. “Nizamü'l-Mülk”* mad.

KLAUSNER, CARLA L. : *The Seljuk Vezirate; A Study of Civil Administration 1055 -1194*, Cambridge 1973.

KOCA, SALİM : *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler*. Yeni Türkiye, Ankara 1997.

KÖPRÜLÜ, M. F. : *Türkiye Tarihi*. İstanbul 1923.

KÖPRÜLÜ, M. F. : *M.E.B. İ.A. “Bayrak”* mad.

KÖPRÜLÜ, M. F. : *M.E.B. İ.A. “Hacib”* mad.

- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I-II.* Ankara 1954. T.T.K. yayını.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153).* A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, Ankara, 1947.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Selçuklular Devri Türk Tarihi.* Ankara 1961.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu.* Ankara 1979. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayını.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Anadolu'nun Fethi.* Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 1961.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk ve Tarihi Rolü.* Milli Kültür, Ankara 1977.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *"Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı",* T.A.D, V/ 8-9 (1967).
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul 1976.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : M.E.B. İ.A. "Sencer" mad.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *"Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları",* II. T.A.D., II, 2-3, 1964.
- KÖYMEN, M. ALTAY** : *"Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları",* D.T.C.F. Dergisi, VIII, 4, 1951.
- KÜTÜKOĞLU, M.** : *Tarih Araştırmalarında Usul.* İstanbul 1994.
- LAMBTON, ANN K. S.** : *Landlord and Peasant In Persia,* Oxford 1953.
- LAMBTON, ANN K. S.** : *"The Internal Structure of The Seljuq Empire",* The Cambridge History of Iran, V, 1968.

- LAMBTON, ANN K. S.** : “*Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi*”, çev. Nejat Kaymaz, Belleten, c.37, sayı 147, 1973.
- LEWIS, BERNARD**: *Haşîşiler*, terc. Ali Aktan, İstanbul 1995.
- MERÇİL, E.** : *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara 1991. T.T.K. yayını.
- MERÇİL, E.- SEVİM, A.** : *Selçuklu Devletleri Tarihi; siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara 1995. T.T.K. yayını.
- MORGAN, D. O.** : *Medieval Historical writing in the Christian and Islamic World*. London 1982.
- NASIR-I HÜSREV**: *Sefer-nâme*, terc. A. Tarzi, İstanbul 1950.
- NİZAMÜ’L-MÜLK** : *Siyerü’l-Mülük veya Siyasetname*. (Türkçeye çev. M.A. Köymen). Ankara 1976.
- OSTROGORSKY, G.** : *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, T.T.K., Ankara 1981.
- ÖZAYDIN, ABDÜLKERİM**: *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- PAKALIN, M. Z.** : *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*. İstanbul 1983.
- RAMSAY, W. M.** : *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*. Çev. Mihri Denктаş. İstanbul 1960.
- RAVENDİ, MUHAMMED B. ALİ** : *Rahat üs-sudûr ve âyet üs-Sürur*. Türkçeye çeviren A. Ateş, I-II. Ankara 1957-1960.
- REŞİDÜDDİN, FAZLULLAH** : *Camiü’l-tevârih*. (Selçuklular bölümünü yay. A. Ateş). Ankara 1960. T.T.K. yayını.

- SADRUDDİN EBU'LHASSEN ALİ B. EBİ'L FEVÂRİS** : *Ahbârû'd-Devleti's- Selçukiyye*. Yay. Muhammed İkbâl. Lahur 1933. Türkçeye çev. N. Lügal. Ankara 1943. T.T.K. yayını.
- SIBT İBNÜ'L-CEVZİ** : *Mir'âtü'z-zeman fi Tarihi'l-ayân*. (Selçuklular ile ilgili kısımları yay. A. Sevim). Ankara 1968. D.T.C.F yayını; Yeni yay. A. Sevim, Belgeler(1989-1992), XIV/18.
- SEVİM, A.** : *Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu Seferi*. Belleten XXIV/ 94 (1960).
- SEVİM, A.** : *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi(Başlangıçtan 1086'ya kadar)*. Ankara 1988.
- SEVİM, A.** : *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*. Ankara 1989. T.T.K. yayını.
- SÜMER, F.** : *Oğuzlar*. İstanbul 1995.
- ŞEŞEN, R.** : *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul 1998.
- ŞEŞEN, R.** : *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler*, Ankara 1985.
- ŞEŞEN, R.** : *İmâd al-Din al-Katib el-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle ilgili Bahisler*. Ankara 1971. SAD. III.
- TANERİ, A.** : *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*. TAD. V. Ankara 1967.
- TEKELİ, SEVİM** : *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Uygarlığa Katkıları*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1996.
- TOGAN, Z. V.** : *Tarihte Usul*. İstanbul 1995.
- TOGAN, Z. V.** : *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul 1995.
- TURAN, O.** : *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara 1965.

TURAN, O. : *Selçuklular Zamanında Türkiye.* İstanbul 1996.

TURAN, O. : *Selçuklular ve İslamiyet.* İstanbul 1996.

TURAN, O. : *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1969.*

TURAN, O. : *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar,* Ankara 1958.

UZUNÇARŞILI, İ. H. : *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal.* Ankara 1970.

T.T.K. yayını.

WATSON, R. G. : *History of Persia,* London 1866.

YAKUTİ: *Mucemü'l-Bûldân.*

YEDİYILDIZ, B. : “*Çağdaş Tarihçilik*”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin meseleleri Kollokyumu.* Elazığ 1990.

YILMAZ, COŞKUN : *Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'ne Göre Büyük Selçuklu Devleti'nin Yönetim İlkeleri.* İlim ve San'at, Ankara 1993.

YINANÇ, M. H. : *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi I.* İstanbul 1994.

ZETTERSTEEN, K. V. : *M.E.B. İ.A. “Berkyaruk” mad.*